

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА
МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

Э.С.Файзиев

«Ижтимоий соҳа иқтисодиёти»

фанидан

(маъруза матни)

Самарқанд - 2013

Мундарижа

1. Намунавий дастур.
2. Ишчи дастур.
3. Маърузалар матни.
4. Таркатма материал.
5. Янги информацион технологиялар ёрдамида муаммоли маъруза.
6. Янги педогогик технологиялар ёрдаимда ўқитиш.

Кириш

I Мавзу: Ижтимоий соҳанинг роли, моҳияти ва хусусиятлари.

1. Ижтимоий соҳанинг роли ва уни ривожлантиришдаги асосий вазифалари.
2. Бозор иқтисодиётига ўтиш даврида Ўзбекистонда ижтимоий соҳани ривожлантириш таҳлили.
3. Хизматларга бўлган эҳтиёжни аниқлаш хусусиятлари.
4. Ижтимоий соҳа тармоқларида меҳнатнинг ва асосий фондларни хусусиятлари

II Мавзу: Ижтимоий соҳани бошқаришда давлатнинг роли

1. Ижтимоий соҳанинг тармоқларида давлат ва бозорнинг роли.
2. Ўзбекистон аҳолисини ҳимоя қилиш ва ижтимоий хизматлар тизимни ривожлантириш.
3. Ўзбекистон аҳолисини ижтимоий ҳимоя тизимини яратиш босқичлари ва йўналишлари.
4. Ижтимоий соҳани тартибга солишда бозор механизмнинг роли ва аҳамияти.

III Мавзу: Ижтимоий соҳада баҳолаш ва субсидиялар. Жамият турмуш фаровонлиги назарияси ва даромадларни табақаланиши.

1. Ижтимоий соҳада баҳолашнинг роли
2. Табиий монополия ва мукаммал рақобат шароитида ижтимоий соҳа хизматларига баҳолашни ташкил этиш.
3. Баҳолашда ташқи экстернал самараларни трансформация этиш учун баҳолаш механизми қўллаш.
4. Жамият бойлигини аниқлашда ҳар хил ёндашувлар.
5. Аҳоли даромадларининг табақаланиши
6. Тармоқларни тақсимлаш ва валютани ҳимоялаш тажрибаси ва йўллари

IV Мавзу: Уй- жой коммунал хўжалик тармоқлари иқтисодиёти

1. Республика иқтисодиётида коммунал хўжалиги хизматининг ўрни
2. Уй-жой, коммунал хўжалик таркиби ва бозор иқтисодиётига ўтиш даврида ривожлантириш муаммоси
3. Коммунал корхоналар иқтисодиёти
4. Ўзбекистондаги меҳмонхона хўжаликларининг иқтисодий аҳволи ва турлари.

V Мавзу: Аҳолига маиший хизмат кўрсатишни ривожлантириш

1. Аҳолига маиший хизмат кўрсатиш тармоғининг таркиби ва аҳамияти
2. Ўзбекистонда маиший хизмат кўрсатиш тармоғи ривожланишининг иқтисодий таҳлили
3. Маҳаллий маиший хизмат корхоналарида рақобат муҳитини яратиш

VI Мавзу: Бозор иқтисодиётига ўтишда таълим тизимини тартибга солиш

1. Кадрларни тайёрлаш миллий дастури ва уни қабул қилиш зарурияти, мақсади ва вазифалари
2. Дастурни амалга ошириш босқичлари

VII Мавзу:Олий ва ўрта махсус таълимни ривожланиши

1. Олий ўқув таълим ривожланиш вазифалари
2. Республикада бакалавр ва магистрларни тайёрлаш ҳолати
3. Ахборот-коммуникация технологияси ва масофадан ўқитиш технологияларини жорий қилиш.
4. Олий ва ўрта махсус ўқув юртларини ислоҳ қилишнинг долзарб масалалари.

XIII Мавзу:Тиббий хизмат кўрсатишни ривожланиши ва иқтисодиёти.

1. Ўзбекистонда тиббиётни замонавий ташкил этиш вазифалари
2. Тиббий хизмат аҳволи
3. Соғлиқни сақлаш тизимини ташкил этишнинг асослари
4. Соғлиқни сақлаш тизимини ислоҳ қилиш йўллари

IX Мавзу: Туризм соҳаси иқтисодиёти

1. Туризм соҳасининг аҳамияти ва ўрни
2. Туризм соҳасининг ривожланиши ва маркетинги
3. Халқаро туризм маркетинги ва бошқариш
4. Туризм хизмати соҳаси ҳолати
5. Ўзбекистонда туризм соҳасининг истиқболи

X Мавзу: Аҳолини ижтимоий ҳимоялаш асослари

1. Бозор иқтисодиёти ва ижтимоий ҳимоя
2. Аҳолини ижтимоий ҳимоялашда чет эл давлатларининг тажрибаси
3. МДХ давлатларида нафақа ислохотлари

XI Мавзу: Ижтимоий таъминот

1. Ижтимоий таъминотнинг аҳамияти
2. Ижтимоий таъминот белгилари
3. Ўзбекистонда ижтимоий таъминотнинг ривожланиш концепцияси

XII Мавзу: Нафақа таъминоти

1. Нафақа таъминотининг шарт-шароитлари
2. Нафақа тизимини такомиллаштириш имкониятлари
3. Нодавлат нафақа жамғармаларини ташкил этишнинг истиқболлари.

XIII Мавзу: Ижтимоий сугурта ва хайрия жамғармалари

1. Ижтимоий сугурта жамғармаси
2. Халқаро ижтимоий сугурта амалиёти
3. Хайрия жамғармалари
4. Ижтимоий мониторинг тадқиқотининг якунлари

XIV Мавзу: Меҳнат бозори ва бандлик муаммолари

1. Аҳолининг иш билан тўла бандлиги
2. Меҳнат бозорининг шаклланиши
3. Тадбиркорликни ривожлантириш-бандлик гарови

Кириш

Кучли ижтимоий сиёсат республика иқтисодиётини ислоҳ қилишнинг энг муҳим тамойилларидан биридир. Ижтимоий сиёсат орқалигина шахснинг ижтимоий-иқтисодий манфаатлари рўёбга чиқишини таъминлашга, оилаларнинг, ҳар бир алоҳида инсоннинг фаравонлигини яхшилашга доир чора-тадбирларнинг кенг мажмуаси амалга оширилади.

Барқарор жамият учун бозор иқтисодиётининг ижтимоий йўналиши зарурий ҳолатдир. Бу инсон манфаати, ҳимояси, унинг турмуш даражаси, муаммосидан келиб чиқиб, жамият бозор муносабатлари коммуникацияларига, улар юзага келтирадиган салбий оқибатларга бефарқ бўла олмайди. Бозор ривожланиб ижтимоий йўналишида бўлиши ҳозирги замон талаби бўлиб, бу алоҳида, айниқса тараққий этган мамлакатларнинг тажрибаси катта.

Юқорида таъкидлаганимиздек, бозор муносабатларининг устунлиги манфаатларидан келиб чиқишлиги ривожини шу туфайли амалга оширилишидадир. Лекин бу абсолют ҳолат деб бўлмайди. Чунончи ҳар қандай объектив ижтимоий ҳолатдек бозор иқтисодиётида ҳам бебошлик, томонлар манфаатларининг доимо бир меъёردа таъминланмаслиги жараёни мавжуд.

Бозор иқтисодиётидаги салбий оқибатлар фақат унинг «қўли етмаслиги» билан боғлиқ бўлмай, умуман унинг тараққиётидаги нормал ҳолатлар билан ҳам боғланган. Хусусий манфаатни таъминлаш учун бўлган ҳаракатнинг ўзи учун бозорда қулайликлар ахтариш шавқатсиз рақобат кураши туфайли юз бериши ва бундай имкони бор усуллардан фойдаланиш ҳамда ҳар қандай урунишларга йўл қўйиб берилса, албатта бу жуда оғир оқибатларга олиб келиши турган гап. Бошқача қилиб айтганда, бозор оқибатига оддий халқни истеъмолчи сифатида яккама-якка, рўпарама-рўпара қўйиш инсон тақдирига бефарқ қараш бўлади. Шунинг учун ҳам бозор иқтисодиёти оқибати натижасида пайдо бўладиган оғир ва ноинсоний шароитга тушиб қолишнинг олдини олиш учун имкони борича ёрдам қўлини чўзиш давлатнинг муҳим вазифасидир.

Ўзбекистонда аҳолини ижтимоий ҳимоялаш иқтисодий ислохотлар дастуридаги узлуксиз устивор йўналишлардан бирига, яъни ислохотларнинг ҳамма босқичларида устивор ҳисобланадиган вазифалар қаторига киради. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўлининг етакчи тамойилларидан бири кучли ижтимоий сиёсатдир.

Республикада аҳолини ижтимоий ҳимоя қилишга оид бир неча қонунлар, ногиронларни қўллаш бўйича 2000-2005 йилларга мўлжалланган Давлат дастури қабул қилинди ва жорий қилинди. Бозор муносабатларига ўтиш ва ижтимоий-иқтисодий тизимни ислоҳ қилиш даврида аҳолини, айниқса, ночор гуруҳларни мақсадли ҳимоя қилиш тизими барпо этилди.

Ўзбекистонда ижтимоий ҳимояни амалга оширишнинг асосий манбаи давлат бюджети, ижтимоий суғурта жамғармаси, корхона ва жамоат ташкилотлари ажратаётган маблағлардан ташкил топади. Аҳолини ижтимоий ҳимоя қилишда барча хайрия жамғармаларининг роли катта.

Маълумки, ижтимоий ёрдам ёки ижтимоий ҳимоя ҳамма давр, халқлар ва давлатлар учун умумий бўлгандир. Чунки бу вазифа давлатнинг асосий мақсадларидан бири бўлган. Шунинг учун собиқ Иттифоқ давлатлари жумладан, Марказий Осиё ва Ўзбекистон учун бу муаммони янги деб бўлмайди. Аммо, Ўзбекистон ўзининг тарихий ривожланишида жон бошига истеъмол даражаси ўртача иттифоқ даражасидан 50-60 фоиз пастлиги ўзини аҳоли турмушига таъсирини кўрсатганлиги аниқ. Шунинг учун Ўзбекистоннинг энг асосий хусусиятларидан бирини эътиборга олганда, яъни демографик вазиятни, нафақахўрларга, кўпболали оилаларга ва болаларга бозор муносабатларига мос ижтимоий ёрдам тазимини барпо этиш долзарб масала ҳисобланади.

Ҳозир республикада аҳолининг 43 фоизини 16 ёшгача бўлган ёшлар ташкил этади, 2,5 млн.га яқин нафақахўрлар, 500 минг ногиронлар, 200 минг 10 болали ва 500 мингга яқин 4,1 болали оилалар, 50 мингга яқин якка оилали нафақахўр ва ногиронлар

яшайди. Ҳисоб-китобларга кўра республика аҳолисининг 60 фоизи у ёки бу даражада ижтимоий ҳимояга муҳтож. Уларнинг 56,8 фоизи бюджет ҳисобидадир, 61,5 фоизи жамоа хўжалик аъзолари, 13,1 фоизи тижорат хизматчилари, 24,5 фоизи ўқувчилар, 56,8 фоизи нафақахўрлар ва 40 фоиз уй бекаларидир.

Маълумки, ижтимоий соҳа асосан бюджет ҳисобига ривожланади. Бугунги кунда маҳаллий бюджет умумий бюджетдан 51 фоизини ташкил қилади, олдинги йилларда бу рақам 6 фоизга тўғри келар эди. Бу эса жойларда муҳтожларга катта ёрдам беришга қаратилган давлатимизнинг ғамхўрлиги ҳисобланади, 2004 йилга ижтимоий соҳага бюджетдан 47,4 фоиз ажратилган бўлса, 2006 йилда 50,6 фоизга тўғри келади.

Бизнинг республика бошқа собиқ Иттифоқ республикалари орасида биринчи бўлиб, аҳоли жамғармаси ва суғурталарини индексация қилди. Бу тадбир катта ижтимоий-сиёсий аҳамиятга эга.

Ўзбекистонда кўп қиррали ижтимоий ёрдам тизими таркиб топган. Булардан Улуғ Ватан уруши ногиронларига имтиёзлар, ишлаётган Улуғ Ватан уруши нафақахўрлари, уруш қатнашчилари, ёшликдан ногирон бўлган болалар, меҳнат ногиронлари, орден ва медаллар билан тақдирланган шахслар, вафот этган ҳарбийлар оилалари, блокадани бошидан кечирганлар, фашист турмаларининг тутқунлари, Чернобил атом электростанцияси авариясини тугатиш қатнашчилари, ёлғиз нафақахўрлар, ёлғиз оналарга имтиёз ва ёрдам.

Юқорида кўрсатилган ёрдам тизими йўналишлари мураккаб характерга эга бўлгани, бу оилавий ёрдамни маблағ билан таъминлашдир. Чунки маблағ республика, маҳаллий бюджетдан, шунингдек, ижтимоий суғурта жамғармасидан ажратилади. Ҳозирги вақтда оилаларга ёрдам бериш харажатлари ижтимоий суғурта жамғармасидан тўланади. 2004 йилда дастур бўйича 13,4 млн. болаларга ёрдам кўрсатилди. Бу рақам ялпи ички маҳсулотнинг 0,8 фоизини ташкил этди.

Республикада ижтимоий соҳани ривожлантиришга аҳолининг ижтимоий ҳимояланиши чораларини таъминлашга давлат бюджетидан ҳар йили барча бюджет маблағларининг қарийб ярмиси ажратилмоқда.

Шу ҳисобидан оналик ва болаликни муҳофаза қилиш чора-тадбирлари амалга оширилмоқда, давлатдан ёрдам олишга муҳтож бўлган оилаларга алоҳида эътибор берилди. Кам таъминланган оилаларга нафақалар тўланмоқда.

Нарх навога эрк берилиши ва инфляция даражаси муносабати билан ижтимоий муҳофаза чора тадбирлари тизимларида даромадларни мунтазам ошириб бориш энг муҳим йўналишлардан биридир. Ўзбекистонда даромадларни индексациялаш жараёни иш ҳақининг энг оз миқдорларини, пенсиялар, стипендияларни, аҳолининг жамғарма банкларидаги омонатлари бўйича ставкаларини бир йўла марказлаштирилган тарзда қайта кўриб чиқиш йўли билан амалга оширилмоқда.

Аҳолининг ночор табақалари-пенсионерлар, ногиронлар, ўқувчи ёшларни ижтимоий муҳофаза қилиш ва қўллаб қувватлаш соҳасида кучли чора тадбирлар ўтказилиши фаол ижтимоий сиёсатни амалга оширишнинг ғоят муҳим йўналишидир.

Мамлакатимизда ёлғиз пенсионерлар ва ногиронларнинг уйига бориб ижтимоий-маиший хизмат кўрсатадиган махсус ижтимоий ёрдам бўлимлари барпо этилган.

Бола туғилганида ижтимоий ёрдам бериш тизими ишлаб чиқилган. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримовнинг махсус фармони билан кам таъминланган оилаларга моддий ёрдам жорий этилган.

Марказий, Шарқий Европа мамлакатларининг тажрибаси шуни кўрсатадики, болали оилаларга ёрдамнинг бирдан-бир тури ёрдам маблағини нақд пул билан тўлаш бўлиб, бу эса бошқа ёрдам турларининг тақсмотидан фойдаланиб, қайта тақсмот воситаси ҳисобланади. Шунинг учун оилаларга тақсмотни белгилашда чуқур таҳлил ўтказиш зарур. Айниқса, катта оила ҳажми билан кам таъминланганлик даражаси нисбатини баҳолашда ўрганилган далилларни таҳлил қилишда эквивалент шкаласидан фойдаланиш керак.

Бозор иқтисодиётига ўтиш давридаги асосий вазифалардан яна бири янги турдаги ижтимоий ёрдам тизимининг ташкил этилишидир. Биринчидан, бозор иқтисодиётига босқичма-босқич ўтиш тамойилига асосланиб, бозор иқтисодиётига мос келадиган ижтимоий ёрдам тизимини яратиш; иккинчидан, ижтимоий ёрдам тизимида хусусий жамғармаларни таркиб топтириш; учинчидан, ижтимоий ёрдам тизимини ривожлантиришда давлатнинг ролини белгилаш ва ҳоказо.

Бу вазифаларни ҳал қилиш жиддий ва масъулиятли жараёндир. Масалан, хусусий нафақа жамғармаларини ташкил этиш. Жаҳон тажрибаси шуни кўрсатадики, хусусий нафақа жамғармаларни тузиш бир неча йиллар давом этган. Бу борада АҚШ, Англия, Чили ва бошқа /арбий Европа давлатлари тажрибасини ўрганиш ижобий натижалар бериши мумкин. Корхоналар ўз харажатларини камайтириш борасида ўз ходимларини ижтимоий жиҳатдан қўллаб-қувватлашни истамаяптилар. Янги хусусий корхоналар бундай вазифалардан ўзларини холи тутадилар. Шунинг учун бу масъулиятли вазифани ижтимоий таъминот вазирлиги зиммасига юкланса, мақсадга мувофиқ бўлар эди. Аммо ҳозирги вақтда, бу ишларни бажариш учун туман бўлимларининг имкониятлари йўқ. Чунки янги кадрлар, услубий кўрсатмаларни ишлаб чиқиш, бошқариш ва техник ходимларни ўқитиш, турли босқичлардан фойдаланиш учун катта миқдорда маблағ талаб қилинади

Яқин йилларга мўлжалланган ижтимоий ёрдам кўрсатишни ривожлантириш қуйидаги чора-тадбирларни амалга оширишни тақозо этади.

Ўзбекистонда кўпчилик аҳоли қишлоқда яшагани учун бу жараёнда ижтимоий соҳани ривожлантириш борасида анчагина иш қилинмоқда. 2001-2003 йилларда қишлоқ жойларида уй-жойлар, поликлиникалар, касалхоналар, қишлоқ врачлик масканлари, умумий таълим мактаблари, хизмат кўрсатиш савдо ва умумий объектлари қуриб битказилди. Қишлоқ аҳоли манзилгоҳларини газ, сув билан таъминлаш алоҳида ўрин тутди. Бу дастурларни амалга оширилиши асосида йилига бир неча минглаб километр янги газ тармоғи ва водопровод шохобчаси ишга туширилмоқда.

Иқтисодиётнинг ислоҳ қилиниши, янги мулкчилик шакллари пайдо бўлиши аҳоли даромадлари таркибига катта таъсир ўтказди. Унда меҳнат фаолиятидан, фермер ва деҳқон хўжаликларида ишлашдан олинган, мол-мулкдан олинadиган даромадлар катта ўрин эгалламоқда.

Ўзбекистоннинг ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиёти моделида ташқи иқтисодий фаолиятни ривожлантириш ва мустаҳкамлаш, республиканинг дунё хўжалик алоқаларига узвий қўшилиши йўналишларини белгилаб олиш катта ўрин тутди.

Республиканинг тўловга қобилиятли ишчанлиги туфайли ҳамкор сифатидаги халқаро обрў-эътибори ошиб бормоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислom Каримовнинг Олий мажлис Қонунчилик Палатаси ва Сенатнинг қўшма мажлисидаги маърузаси «Бизнинг бош мақсадимиз – жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир». Халқ сўзи, 2005 йил 29 январь.

1. Мавзу: Ижтимоий соҳанинг роли, моҳияти ва хусусиятлари.

Режа:

1. Ижтимоий соҳанинг роли ва уни ривожлантиришдаги асосий вазифалари.
2. Бозор иқтисодиётига ўтиш даврида Ўзбекистонда ижтимоий соҳани ривожлантириш таҳлили.
3. Хизматларга бўлган эҳтиёжни аниқлаш хусусиятлари.
4. Ижтимоий соҳа тармоқларида меҳнатнинг ва асосий фондларни

хусусиятлари.

1. Ижтимоий соҳанинг роли ва уни ривожлантиришдаги асосий вазифалари.

Бизнинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўлимиз республиканинг ўзига хос турмуш шарт-шароитлари ва хусусиятларини, халқ анъаналари ва урф-одатларини ҳар томонлама ҳисобга олишга асосланган. Аини пайтда, бизнинг йўл - жаҳон амалиётида тўпланган, иқтисодий жиҳатдан ривожланган давлатлар орттирган ижобий тажрибаларни ҳам ҳисобга олади.

Ўзбекистон танлаб олган йўл - республика ва унинг халқи манфаатларига мос келадиган, ижтимоий жиҳатдан йўналтирилган бозор иқтисодиётини шакллантиришга қаратилган иқтисодиётдир. Бозор муносабатларига ўтиш инсоннинг ижодий ва меҳнат салоҳиятини намоён қилишдаги, боқимандаликни бартараф этишга, йўқолиб кетган эгаллик туйғусини қайта тиклашга имкон беради. Фақат бозоргина маҳсулот ишлаб чиқарувчининг ҳукмини бартараф этиб, республиканинг ғоят катта бойликларидан самарали фойдаланишни таъминлай олади.

Бозор иқтисодиётига ўтиш биринчи навбатда ҳаётимизда, иқтисодиётимизда барқарорликка эришишга чамбарчас боғланган. Шунинг учун ҳам иқтисодиётимизнинг молиявий аҳволини барқарорлаштириш иқтисодий ислохотларимизни амалга оширишнинг муҳим шартидир. Иқтисодиёт барқарор ишлагандагина бозор муносабатларига мувоффақиятли ўтиш мумкин. Иқтисодиётни барқарорлаштириш - бозорни шакллантириш йўлидаги қонуний ва муқаррар босқичдир. Биз иқтисодиётни барқарорлаштира бориб, бозор муносабатларини нормал ривожлантириш учун шарт-шароитларни вужудга келтирамиз. Ислохотлар барқарорликнинг ғоят муҳим шarti бўлмиш - аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш, ҳақиқатдан ҳам асосий, узлуксиз, устувор йўналиш ҳисобланади. Бозор ислохотларининг ҳамма босқичларида олдиндан ўтказиладиган кучли ижтимоий сиёсат Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўлининг етакчи принципларидан биридир.

Бозор иқтисодиётини барпо этиш шунчаки бир мақсад эмас. Барча иқтисодий, демократик, сиёсий ислохотларнинг пировард мақсадлари бу энг аввало инсон учун муносиб турмуш ва фаолият шароитларини яратишдир. Шундай қилиб биз комил ишонч билан айта оламизки мустақиллик йиллари мобайнида биз янги жамият асосларини яратишга ўзгаришлар муқарарлигининг негизини таъминлашга муваффақ бўлдик.

Ижтимоий соҳани асосий мақсади бўлиб, аҳолининг турмуш даражасини ошириш ҳисобланади.

Ижтимоий сиёсат деганда муайян давлат ҳокимиятининг ушбу соҳа бўйича ўз олдида қўйган вазифаларини ва мақсадларини амалга ошириш билан боғлиқ сиёсат тури тушунилади. Бу сиёсат бевосита аҳолининг турмуш даражасини ошириш билан боғлиқ сиёсат бўлиб унга:

- даромад сиёсати;
- ижтимоий таъминот ва меҳнат бозорини шакллантириш;
- аҳолига ижтимоий хизматларни кўрсатиш сифатини яхшилаш каби ижтимоий йўналтирилган сиёсат турлари киради.

Ижтимоий сиёсатнинг объекти бўлиб ижтимоий соҳа ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришгандан кейинги дастлабки кундаёқ ижтимоий масалаларни қамраб олувчи бозор иқтисодиётини қуришни мақсад қилиб олди.

Ўзбекистонда кучли ижтимоий сиёсат ўтказилиши давр тақозоси эди, десак хато бўлмайди. Чунки:

-Собиқ иттифоқнинг қатор республикаларидан фарқли ўлароқ, Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни ижтимоий шароити оғир, турмуш даражаси кўрсаткичлари паст бўлган бир вақтда бошлашига тўғри келди:

-Республикада аҳоли жон бошига тўғри келадиган реал пул даромадлари, ўртача иш хақи энг муҳим озиқ-овқат маҳсулотларини истеъмол қилиш ва ноозик овқат товарлари ҳамда хизматлар билан таъминланганлик даражаси жиҳатдан охириги ўринларда эди;

-1990 йилда аҳоли жон бошига тўғри келадиган пул даромадлари, аҳолига товарларни реализация қилиш ва хизматлар кўрсатиш ҳажми бўйича республика кўрсаткичлари Собиқ иттифоқ кўрсаткичларининг 55-60 фоизидан ошмас эди;

-аҳолининг катта қисми, айниқса қишлоқ аҳолиси жамиятда расман эълон қилинган қашшоқликда яшарди. Расмий статистика маълумотларига кўра, 1989 йилда жон бошига ҳисобланганда республикалардаги оилаларнинг (республикамиздаги) 44 фоизининг пул даромади расмий белгиланган энг кам иш хақидан ҳам оз бўлган;

-1991 йилда қашшоқликда ва қашшоқлик чегарасида яшаётганлар сони аҳолининг 75 фоизга яқин бўлган.

Юқорида айтиб ўтганимиздек, Ўзбекистонда кучли ижтимоий сиёсат олиб борилиши лозим, лекин қандай қилиб? Бу ерда энг муҳим ва замонавий муаммолардан бири масаланинг жавобини ташкил қилади. Яъни, энг аввало кам таъминланган табақага ёрдам бериш ҳақида давлат самарали сиёсатни ишлаб чиқиши лозим. Ва бунга боғлиқ ҳолда кам таъминланганлик ва камбағаллик тушунчаларини таърифлаб бериш шарт деб ўйлаймиз.

Ҳар бир давлатнинг кам таъминланганлигини белгилашнинг, яъни ҳисоблаб аниқлашнинг ўзига хос услуби мавжуддир. Масалан: АҚШ, Англия, Германия, Португалия каби давлатларда яшаш минимуми 40 фоиздан 60 фоизгача бўлган. Польша ва Венгрияда эса минимал пенсия миқдори, Болгарияда эса минимал иш хақи миқдори ёки суммаси кам таъминланганликни аниқлашда қўлланиладиган воситалардир.

Республикамизда ҳам аҳоли мухтожлик даражасига қараб фарқли гуруҳларга ажратилган: жуда мухтожлар; мухтожлар; кам мулкчилар ва кам таъминланганлар.

Аҳолига хизмат кўрсатадиган ижтимоий соҳа-бу миллий иқтисодиётнинг ҳар хил тармоқларининг йиғиндисидир. Бунинг асосий функцияси, аҳоли учун керак бўлган хизматларни яратишдир. Ижтимоий соҳа тармоқларига қуйдагилар киради: чакана савдо, маориф, тиббиёт, уй-жой коммунал хўжалиги, аҳолига маиший хизмат кўрсатиш тармоғи, жисмоний тарбия ва спорт, маданият ва санъат, атроф муҳитни муҳофаза қилиш, ижтимоий таминот ва бошқалар.

Юқорида кўрсатилган соҳалар аҳолининг қандайдир эҳтиёжларини қондириш билан боғлиқ бўлган тармоқлардир. Хизматларнинг ҳаммасини иккита йирик гуруҳга бўлиш мумкин:

- 1) Моддий хизматлар;
- 2) Ижтимоий ва манавий хизматлар.

Моддий хизматлар ишлаб чиқариш тармоқларида яратилган маҳсулотларни истеъмолчиларга етказиб бериш билан, уларни сақлаш билан боғлиқ бўлган хизматлар. Масалан, савдо хизматлари, аҳолига маиший хизмат кўрсатишнинг айрим турлари.

Ижтимоий ва маънавий хизматлар соғлиқни сақлаш, таълим, фан, маданият муассасаларининг хизматлари, жисмоний тарбия ва спорт, адабиёт, театр, кино, музейлар ва бошқа тармоқларнинг хизматлари ва бошқалар киради.

Етказиб бериш усули бўйича хизматлар икки гуруҳга бўлинади:

- 1) **Пулли хизматлар;**
- 2) **Бепул хизматлар.**

Пулли хизматларга уй-жой коммунал хўжалик хизматлари, аҳолига маиший хизматлар кўрсатиш тармоқлари, савдо хизматлар ва ҳоказолар киради. Ўзбекистон

табiiй ва хомаше ресурсларига бой. Буларнинг ҳаммаси-ер, сув, ўрмон ва ер ости бойликлари-республиканинг ажралмас мулки бўлиши керак.

Ижтимоий тармоқлар Ўзбекистонда охириги даврда анча юқори суръатлар билан ривожлангандир. Шу тармоқларнинг асосий роли ва вазифалари қуйидагича:

1. Ижтимоий тармоқларни юқори суръатлар билан ривожлантириш, шу тармоқ жараёнларини механизациялаштириш ва автоматлаштириш даражасини ошириш.

2. Ўзбекистонни миллий хусусиятини ҳисобга олганда ижтимоий соҳага тегишли бўлган муассасаларни кишлоқ жойларида юқори суръатлар билан ривожлантириш ва бунинг натижасида кишлоқ ва шаҳар аҳолисининг турмуш даражасидаги бўлган фарқни камайтириш.

3. Аҳолига кўрсатилган бепул имтиёзлар асосида кўрсатилган хизматларни умумий хизматлардаги улушини ошириш. Масалан, таълим, соғлиқни сақлаш, нафақахўрларга кўрсатилган айрим маиший хизматлар ва ҳ.к.

4. Ижтимоий тармоқларда миллий иқтисодиётда банд бўлган меҳнат ресурсларидан тўлиқ фойдаланишга имкон бериш;

5. Ижтимоий тармоқларни миллий иқтисодиёти учун зарур бўлган юқори малакали соғлом кадрларни етказиб бериш;

6. Ижтимоий тармоқларнинг ривожланиши аҳолининг бўш вақтини кўпайтиришга ва шу вақтдан рационал фойдаланишга шароит туғдириш.

2. Бозор иқтисодиётига ўтиш даврида Ўзбекистонда ижтимоий соҳани ривожлантириш таҳлили.

Аҳолининг турмуш даражасини белгилаш учун биринчи навбатда аҳолининг жон бошига тўғри келадиган пул даромадларини аниқлаб чиқимишимиз керак. Статистика маълумотлари бўйича аҳолининг ҳақиқий даромадлари ўсди, тадбиркорлик, шахсий ёрдамчи хўжалик ва хусусий мулкдан келадиган даромадлар улуши ўсиши давом этмоқда. Аҳолининг пул даромадлари ва истеъмол харажатлари тўғрисидаги маълумотлар қуйидагилар: Ўзбекистон Республикаси минтақаларда жон бошига ялпи ички маҳсулот республикаси даражасига нисбатан 2000 йилда Қорақалпоғистон Республикасида 53 фоиз ташкил қилган бўлса 2004 йилда 41,2 фоиз, Андижон 53,0 ва 93, фоиз, Бухорода 19,8 ва 115,5, Жизаҳда 61,1 ва 62,1, Қашқадарёда 79,8 ва 72,2, Навоийда 108,4 ва 126,8, Наманганда 55,0 ва 63,6, Самарқанда 67,8, Наманганда 55,0 ва 63,6, Самарқанда 67,8 ва 67,3, Сурхондарёда 66,2 ва 14,9, Сирдарёда 79,8 ва 82,3, Тошкентда 92,3 ва 101,9, Фарғонада 86,2 ва 86,6, Хоразмда 87,2 ва 71,6, Тошкент шаҳрида 157,1 ва 161,4 фоизни ташкил қилади. Келтирилган рақмлар республика ҳудудларини ривожланиши, аҳолини зич яшаши ва ижтимоий-иқтисодий ривожланиш даражаси ва ижтимоий муаммолар қайси ҳудудда долзарблигини кўрсатади.

Ижтимоий ривожланишнинг яна бир муаммоларидан биттаси - бу Республика ҳудудларининг яшаш савияси (аҳолининг яшаш савияси) ўртасидаги катта фарқдан келиб чиқмоқда. Масалан: Тошкентдаги ўртача пул даромади билан Сурхондарёдаги ўртача пул даромадини солиштирадиган бўлсак, 5-6 марта катта кўрсаткич билан Тошкент фарқ қилмоқда. Яна бошқа кўрсаткичлар жумладан гўшт, сут шакар, тухум маҳсулотларини истеъмол қилиш бўйича эса 3-4 марталик фарқ кўринади.

Умуман олганда ҳар қандай системада ҳар қандай давлат ўзининг олдида бир нарсани мақсад қилиб олади, у ҳам бўлса «Яшаш савияси»дир. Агарда бу тушунчани адолатли бир шаклда баҳолайдиган бўлсак, у ҳолда камбағал одамлар бўлмаслиги керак, ҳамма одамлар ҳар томонлама таъминланган ва тенг ҳуқуқлилик шартларида яшаши керак.

Ўзбекистон Республикасида ижтимоий ҳимоя тизими қуйидаги масалаларни ечиш билан боғлиқдир: саноатда ривожлантиришни барқарорлаштириш ва юксалтириш; турли манбалардан пул маблағларини (кичик бизнесни ривожлантириш учун) жалб этиш (саноат секторига); даромадлар ва турмуш савиясидаги фарқликларни камайтириш;

камбагалликка қарши кураш. Ва шу билан бирга яна бир хусусият борки бу бозор инфратузилмасини шакиллантириш, банк, молия ва сугурта тизимларини қайта шакллантириш (ташкил этиш), бу борада билимдон ва замонавий фикрлайдиган мутахассисларни тарбиялаш бўйича ҳали жуда кўп ишлар қилиниши керак. Республикада ҳуқуқий база барпо қилинган, лекин унга амал қилиш жуда сустр бормоқда. Шахсий ташаббусда тадбиркорликни ривожлантириш учун ҳам тўсиқлар кўп. Ўрта ва хусусий тадбиркорлик ҳам янада жиддийроқ қўллаб-қуватлашга муҳтождир.

Кўпгина раҳбар ходимлар ҳамда ўрта бўгин ходимлар онгида мустаҳкам ўрнашиб қолган маъмурий буйруқбозлик тизимининг қолдиқлари ҳамон мустаҳкам. Афсуски бу ходимларнинг кўпчилиги юз бераётган ўзгаришларни ғоят заиф идрок этмоқдалар. Улар бу ўзгаришларнинг моҳиятини тўлалигича англаб етишмаяптилар ва шу сабабли ислохотлар йўлида тўсиқ бўлмоқдалар.

«Бор саъй-ҳаракатимиз, амалий ишларимиз билан одамларни ишонтиришимиз керакки, ислохотлар даврида фақат уларнинг ўзлари фаол иштирок этган тақдирдагина белгиланган мақсадларга етиш учун жамиятнинг ҳар бир аъзоси жонини жабборга бериб тер тўккан тақдирдагина, ислохотларни олға силжитиш, чуқурлаштириш мумкин»- дейди Президентимиз И. А. Каримов.

Республикамизда ислохотларнинг дастлабки босқичидан мулкни давлат тасарруфидан чиқариш чоғида аҳолига ижтимоий кафолотлар яратиб қўйилди. Фуқароларнинг мулкдан улуш олишида тенглик тамойилларига, шунингдек хусусийлаштирилаётган корхона меҳнат жамоаси аъзоларининг ижтимоий ҳимоя қилинишига қатъий риоя этилди.

Имтиёзларнинг бугун бир тизимли ишлаб уларга ёрдам бериш хусусийлаштиргандан кейин уларга ёрдам бериш мақсадида солиқ соҳасида ҳам имтиёзларнинг айрим турлари белгиланди. Бошқача қилиб айтганда, ижтимоий кафолотлар тизими хусусийлаштириш жараёнини амалга ошириш учун ҳам имкони борица кўпроқ қулай шароит яратиш лозим.

Ижтимоий соҳани ривожлантиришга, аҳолининг ижтимоий ҳимоялашни чораларини таъминлашга давлат бюджетидан ҳар йили барча бюджет маблағларининг қарийб ярмиси ажратилмоқда.

Шу ҳисобдан оналик ва болаликни муҳофаза қилиш чора-тадбирлари амалга оширилмоқда, давлатдан ёрдам олишга муҳтож бўлган оилаларга алоҳида эътибор берилди. Кам таъминланган оилаларга нафақалар тўланмоқда.

Тошкентда ногиронларнинг соғлиғини тиклаш Республика маркази ташкил этилди. Нукусда ҳам шундай марказ мавжуд. Уй-жойни сақлашда ёрдам берилмоқда ва унинг чиқимлари қопланмоқда. Масалан: 2004 йилда аҳолининг пул даромадлари ўртача 144,2 минг сўм бўлган бўлса, уларнинг истеъмол харажатлари 122,9 минг сўмни ташкил этди, яъни аҳоли жон бошига пул даромадлари истеъмол харажатларидан кўплигини кўрсатади.

Нарх-навога эрк берилиши ва инфляция даражаси муносабати билан ижтимоий муҳофаза чора-тадбирлари тизимларида даромадларни мунтазам ошиб бориши энг муҳим йўналишларидан биридир. Ўзбекистонда даромадларни индексциялаш жараёни иш ҳақининг энг оз миқдорини, пенсиялар, степендияларни, аҳолининг жамғарма банкларидаги омонатлари бўйича ставкаларни бир йўла марказлаштирилган тарзда қайта кўриб чиқиш йўли билан амалга оширилмоқда. Аҳолининг ночор табақаларини-пензионерлар, ишсизлар, ўқувчи ёшларни ижтимоий муҳофаза қилиш ва қўллаб-қувватлаш соҳасида кучли чора-тадбирлар ўтказилиши фаол ижтимоий сиёсатни амалга оширишнинг ғоят муҳим йўналишидир.

Республикамизда ёлғиз пенсионерлар ва ногиронларнинг уйга бориб ижтимоий-маиший хизмат кўрсатадиган масхус ижтимоий ёрдам бўлимлари барпо этилган.

Бола туғилганда ижтимоий ёрдам бериш тизими ишлаб чиқилган. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислон Каримовнинг масхус фармони билан кам таъминланган оилаларга моддий ёрдам жорий этилган.

Ўзбекистоннинг сиёсий ва иқтисодий мустақилликка эришиш, миллий давлатчилигимизни барпо этиш, бунинг учун мустаҳкам моддий негиз яратиш манфаатларини кўзлаб қуйидагилар миллий иқтисодиётни ислох устуворлари қилиб белгиланди:

- Ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётини босқичма-босқич шакллантириш, қудратли ва тинимсиз ривожланиб борадиган миллий бойликнинг ортишини, кишилар ҳаёти ва фаолияти учун зарур шарт шароитларни таъминлайдиган иқтисодий тизмни барпо этиш (28);

- Кўп укладли иқтисодиётни яратиш, инсоннинг мулкдан маҳрум бўлишига барҳам бериш, ташаббускорлик ва тадбиркорлик бутун чоралар билан хусусий мулкнинг давлат томонидан ҳимоя қилинишини таъминлаш;

- Корхоналар ва фуқароларга кенг иқтисодий эркинликлар бериш, уларнинг хўжалик фаолиятига давлатнинг бевосита аралашувидан воз кечиш, иқтисодиётни бошқаришнинг маъмурий буйруқбозлик усуллари бартараф этиш, иқтисодий омиллар ва рағбатлантириш воситаларидан кенг фойдаланиш;

- Иқтисодиётда моддий, тиббий ва меҳнат ресурсларидан самарали фойдаланишни таъминлайдиган чуқур таркибий ўзгаришлар қилиш, жаҳон иқтисодий тизимига қўшилиб бориш;

- Кишиларда янгича иқтисодий фикрлашни шакллантириш, уларнинг дунёқарабини ўзгартириш, ҳар бир кишига ўз меҳнатини сарфлаш ва шакллари мустақил белгилиш имконини беради ва бошқалар.

1-жадвал

ЯИМ усиши ва унинг ишлаб чиқиш таркиби (1998-2004йй.)

Йиллар	ЯИМ		ЯИМ ишлаб чиқиш структураси, %				
	Шу йилнинг жорий нархларида млрд. сум	Олдинги йилга нисбатан %	Са- ноат	Кишлоқ; хужа- лиги	Кури -лиш	Хизмат курсатиш	Соф солик, лар
1998	976,8	105,2	15,6	28,3	7,3	36,4	12,4
1999	1416,2	104,3	14,9	26,8	7,5	36,4	14,4
2000	2128,7	104,3	14,3	29,0	6,7	36,6	13,4
2001	3255,6	103,8	14,2	30,1	6,0	37,2	12,5
2002	4925,3	104,2	14,2	30,2	5,9	37,3	12,4
2003	7469,3	104,2	14,5	30,1	4,9	38,4	12,1
2004	9664,1	104,4	15,0	28,8	4,5	38,3	13,4

Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумоти.

Стратегик устувор мақсадларга изчиллик билан эришиб бориш ислох қилишнинг биринчи босқичидаги асосий устувор йўналишларни аниқ ажратиш олиш заруриятини келтириб чиқаради. Бунда ғоят кескин аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш

муаммоларини яқин фурсатларда ҳал этишга ёрдам берадиган асосий бўғинларни топиш муҳим эди(54).

2000 - 2005 йилда Республика ҳукумати кўрган чора-тадбирлар иқтисодиёт тараққиётининг устивор йўналишларини амалга ошириш, халқ хўжалиги ва иқтисодиёт соҳаларини ислоҳ қилиш бўйича қабул қилинган дастурларни босқичма-босқич бажариш, шунингдек аҳолининг турмуш-тарзи ҳамда даромадларини оширишга қаратилган.

Ижтимоий соҳани устивор ривожлантириш кадрлар тайёрлаш миллий дастури, соғлиқни сақлаш тизимини ислоҳ қилиш давлат дастури, қишлоқ хўжалиги инфратузилмасини ривожлантириш дастури ва ҳукумат қарорларида белгиланган чора-тадбирлар доирасида ўтди.

Ҳисобот даврида аҳолининг пул даромадлари ўсди. Оилалар умумий даромадлари таркибида шахсий ёрдамчи хўжаликлар ва тадбиркорликдан олинган даромадлар хиссаси ортди. 2004 йил аҳоли пул даромадлари ортиши истеъмол моллари харид қобилияти ортганлигидан далолатдир.

3. Хизматларга бўлган эҳтиёжни аниқлаш хусусиятлари

Эҳтиёж - бу ижтимоий соҳа хизматларида пайдо бўладиган заруриятдир. Бу зарурият ижтимоий-иқтисодий шароитлар, фан-техника тараққиёти, иқлим, географик, тарихий ва миллий шароитлар асосида вужудга келади. Ҳар хил хизматларга ва истеъмол товарларга бўлган эҳтиёжлар бир-бири билан боғлиқдир. Шу эҳтиёжларга таъсир этадиган энг асосий омил бўлиб моддий ишлаб-чиқаришни ривожланиш даражаси ҳисобланади. Лекин у ўз навбатида эҳтиёжлар ишлаб чиқаришга ҳам ўз таъсирини кўрсатади. Масалан; хизматларга бўлган эҳтиёжлар моддий ишлаб чиқаришда янги ишлаб чиқаришнинг пайдо бўлишига эски ишлаб чиқаришнинг кенгайишига таъсир кўрсатадилар. Ривожланган мамлакатларда бу муносабатларни давлат ўз томонидан тартибга солади ва режалаштиради. Ижтимоий соҳа тармоқларининг хизматларига бўлган эҳтиёжларни ва истеъмол маҳсулотларига бўлган эҳтиёжни тўғри ва сифатли аниқлаш моддий ишлаб чиқаришни ривожлантириш учун асосий шароитлардан бири бўлиб ҳисобланади.

Бундан ташқари эҳтиёжларга аҳоли сони, унинг даромадлари, баҳолар даражаси катта таъсир этади.

Эҳтиёжларни қуйдаги гуруҳларга бўлишимиз мумкин:

- 1) Энг юқори даражадаги эҳтиёжлар;
- 2) Рационал даражадаги эҳтиёжлар;
- 3) Минимал даражадаги эҳтиёжлар.

Эҳтиёжларни шакли бўлиб талаб ҳисобланади. Ижтимоий хизматларга бўлган талаб икки гуруҳга бўлинади:

- 1) Пуллик хизматларга бўлган талаб;
- 2) Пулсиз хизматларга бўлган талаб.

Пуллик хизматларга бўлган талаб биринчи навбатда аҳолининг даромадлари билан боғлиқдир.

Пулсиз хизматларга бўлган талаб, миллий даромад, истеъмол фонди ҳажмига боғлиқдир.

Хизматларга бўлган талабни аниқлашда иккита усулдан фойдаланамиз:

- 1) Норматив усуллардан.
- 2) Баланс усулидан.

Хизмат кўрсатиш соҳасида аҳолига озиқ-овқат маҳсулотлари дўконлар, супермаркетлар, умумий овқатланиш муассасалари орқали сотилади. Аҳолининг шахсий эҳтиёжига керакли барча моддий бойликлар ички савдо тармоқлари ёрдамида тақсимланади. Бозор иқтисодиёти ривожланиши билан транспорт ва алоқа хизматлари

ошиб бормоқда, айниқса ахборот-технология хизматлари ҳажми ортиб бормоқда. Пуллик хизматлар таълим соғлиқни сақлаш ва бошқа соҳаларда кўпаймоқда.

Масалан республикада барча шаклдаги савдо ва умумий овқатланиш соҳасининг чакана товар айланмаси умумий ҳажмда тахминан 49 фоиз шаҳар савдоси ва 51 фоиз қишлоқ савдоси улушига тўғри келади. Умумий овқатланиш мамлакат товар айланмасини умумий ҳажмини 10 фоизни ташкил қилади. Биргина Тошкент шаҳрида мустақиллика эришган 1991 йилда 1274 ресторан аҳолига хизмат қилган бўлса 2004 йил уларнинг сони 58 тага етди, шу билан бирга хизмат қилиш усули ҳам ривож топди ва жаҳон андозаларига яқинлашмоқда. Бунинг асосий сабаби мулк шакллариининг ўзгаришидир. Мулк шакллари (53) бўйича чакана товар айланмаси таркибида 2004 йилда давлат мулки атиги 2,7 фоизни ва нодавлат мулк эса 97,3 фоизни ташкил этди.

Давлат ва нодавлат (хусусий, кооператив ва бошқа турлари) савдоси асосий савдо-солиқ шакллари ҳисобланади. «Озиқ овқат таъминот» давлат акциядорлик компанияси билан «Ўзбексавдо» акционерлик компанияси улгуржи савдо айланмасининг асосий қисмини амалга оширади.

Кооператив савдоси асосан қишлоқ аҳолисини халқ истеъмол моллари билан таъминлайди. У қишлоқ аҳолисидан ва жамоа хўжалигида қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари (тухум, жун, мўйна, тери, бошқа хил хомашё картошка, илдиз маҳсулотлари, мева ва сабзавот маҳсулотлари) сотиб олиш билан ҳам шуғулланади, шаҳарларда қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари савдосини уюштиради, қишлоқ аҳолисини нон маҳсулотлари билан таъминлайди.

Хусусий савдо сотиқ хизмати ривожланиб бормоқда. 2002 йилда чакана товар айланмасида нодавлат савдосининг солиштирма хиссаси 97,3 фоизни ташкил этди. Чакана товар айланмасининг 25 фоиздан кўпроғи Тошкент шаҳрида амалга оширилди.

Чакана савдодан фарқли ўлароқ аҳолининг пуллик хизмат кўрсатиш соҳасида давлат мулкининг салмоғи кўпроқ -59,4 фоиз. Аҳолига кўрсатилган пуллик хизмат ҳажми 2004 йилда 498,9 миллиард сўмни ташкил этди. Аҳоли жон бошига пуллик хизматлар ҳажми 19,8 минг сўмдан ошди.

Маълумки, 2005 йилдан бошлаб фойдадан олинадиган солиқ ставкаси 20 фоиздан 15 фоизга, юридик шахслар учун иш хақи фондидан ижтимоий суғурта ажратмалари 35 фоиздан 33 фоизга пасайтирилди, ҳозирги даврда 25 фоизни ташкил этмоқда. Шунингдек, айрим солиқ турлари умуман бекор қилинди. Бу тадбирлар эса хизматларга бўлган эҳтиёжни тўроқ қондиришга кўмак бўлади.

4. Ижтимоий соҳа тармоқларида меҳнатнинг ва асосий фондларни хусусиятлари

Ижтимоий соҳада халқ хўжалигида банд бўлган ходимларнинг 11 фоиздан кўпроғи савдо-сотиқ ва умумий овқатланиш соҳасида меҳнат қилади. 45 мингга яқин давлат ва нодавлат чакана савдо корхоналари аҳолига хизмат кўрсатади. Давлат, жамоа кооператив, хусусий, акциядорлик корхоналари аҳолига кўрсатган хизмат турлари 8000 дан ошади (42).

Ижтимоий-маданий комплекс тармоқларига жалб этилган меҳнат ресурслари янги иш жойларига жалб қилинганларни асосий қисимларидан биридир. Шунинг учун янги иш режалаштириш катта аҳамиятга эгадир. Шу жумладан чет эл фирмалари билан. Бунинг натижасида:

Биринчидан, хизмат тармоқларга жалб этилганлар, янги меҳнатга жалб қилинади, ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш характериға эға бўлган.

Ушбу янги қиймат яратадиган хизматлар ишлаб чиқариш характериға эға бўлади. Буларға мисол, маиший хизмат тармоғи қийим кечакларни тикиш, уйларни қуриш, истеъмолчини буюртмаси бўйича товар ва маҳсулотларини истеъмолчига етказиб бериш ва бошқа хизматлар қиради. Ноишлаб чиқариш характериға эға бўлган хизматларға янги

ёки қўшимча қиймат яратадиган хизматлар киради. Масалан, сартарошлик хизматлари, маданият ва санъат муассасалари хизматлари ва ҳоказолар.

Иккинчидан, ижтимоий соҳа тармоқлари муассасаларининг асосий қисмида кўпинча ишлаб чиқаришнинг жонли меҳнат усули қўлланилади. Шунинг учун ноишлаб чиқариш соҳаларида муассасаларни кенгайтириш асосан ишлайдиганлар сонини кўпайтириш бўйича олиб борилади. Шу билан бир қаторда ижтимоий соҳа тармоқларида ҳам ишлайдиганларнинг сонини унча-мунча қисқартириш учун, бошқарув органларини ва бошқарув системасини автоматлаштириш билан ишлайдиганларнинг сонини қисқартириш мумкин.

Учинчидан, ижтимоий соҳа тармоқларида ишлайдиган мутахассислар қўшимча ютуқлари малакали мутахассислар бўлиб, олий ёки ўрта махсус таълимга эгадирлар. Масалан: тиббиёт соҳаларида, маориф соҳасида, маданият ва санъат соҳасида. Шунинг учун таълим даражаси бўйича ижтимоий соҳа тармоқларида банд бўлган мутахассислар умуман миллий иқтисодиётда банд бўлган мутахассисларга нисбатан юқори (41).

Юқорида кўрсатилган хусусиятлар ижтимоий соҳа тармоқларида меҳнатнинг самарадорлигини аниқлаш ҳисоб китоблари асосида етадилар.

Бу тармоқларда оддий меҳнат унумдорлиги кўрсаткичидан фойдаланиш анча мураккаб ва ноишлаб чиқариш характериға эга бўлган тармоқларда меҳнат унумдорлигига кўра умуман фойдаланиш мумкин эмас. Масалан, тиббиёт, маорифда.

Ижтимоий соҳа тармоқларида меҳнатни режалаштиришда бир неча кўрсаткичлардан фойдаланамиз:

1. Тармоқда ишлайдиганлар сони;
2. Иқтисодий тармоқда ишлайдиганлар, умуман миллий иқтисодда ишлайдиганлар улуши;
3. Ижтимоий соҳада битта ишлайдиганга тўғри келадиган Миллий даромад ҳажми;
4. Ижтимоий соҳанинг айрим тармоқларида меҳнат унумдорлиги; Масалан, савдода битта сотувчига тўғри келадиган товар оборотини ҳажми, маданий хизматда битта ишлайдиганларга тўғри келадиган, пуллик хизматларни ҳажми (39).

Бундан ташқари ижтимоий соҳа тармоқларида сонли кўрсаткичлар билан бир қаторда сифат кўрсаткичлари ҳам қўлланилади. Масалан, тиббиётда беморни даволаш сифати. Таълимда ишлайдиган ўқувчилар малакаси ва таълим сифати ва ҳоказо.

Умуман, ижтимоий соҳа тармоқларидаги меҳнатнинг самарадорлигига қуйидагилар ўз таъсирини кўрсатади:

- ишлайдиганларнинг малакаси;
- корхоналарнинг ўлчами;
- тармоқларнинг моддий техник базаси;
- меҳнатни қайта ташкил этиш даражаси. Ишлаб чиқарувчиларни моддий рағбатлантиришнинг икки тури қўлланилади: ишбай шакли; вақтбай шакли.

Ижтимоий соҳаларни моддий техник базаси миллий иқтисодиётдаги пропорцияларни ташкил этишда катта роль ўйнайди, айниқса, Миллий даромадда жамғариш ва истеъмол фондлари ўртасидаги пропорцияларни ташкил этишда. Ноишлаб чиқариш соҳаларини моддий техник базасини асосан асосий фондлар ташкил этади. Лекин шуларни айтиш керакки ноишлаб чиқариш соҳасида қўлланиладиган асосий фондлар бу тармоқларга ижтимоий соҳа тармоқлари томонидан ижарага берилиши мумкин.

Масалан; завод ёки фабрика территорияларида жойлашган поликлиника, касалхоналар, ошхоналар, болалар боғчаси ва бошқалар шу завод ёки фабриканинг асосий фондларидан фойдаланиши мумкин. Демак, ноишлаб чиқариш соҳасини моддий техник базаси ўзига тегишли асосий фондлардан ташқари ишлаб чиқариш соҳасига тегишли асосий фондлар ҳам қисман киради. Ноишлаб чиқариш соҳаси асосий фондларига савдо хоналари, автомашиналар, ҳар хил асбоб-ускуналар, хизмат кўрсатадиган тармоқларнинг бинолари ва ҳоказолардир. Асосий фондлар

мулкчиликнинг учта шаклида бўлиши мумкин: хусусий мулк; жамоа мулки; давлат мулки.

Бозор муносабатларини ривожлантириш билан хусусий мулкнинг роли тобора ошиб бормоқда. Асосий фондлар қиймат шакли асосан асосий фондларнинг структураси ҳисоб-китобларда қўлланилади. Масалан, ҳозирги даврда ноишлаб чиқариш соҳанинг асосий фондларда уй-жой коммунал хўжалигини асосий фондлари 30 фоизни ташкил этади, аҳолига маиший хизмат кўрсатиш тармоқларининг асосий фондлари 11 фоизни, маориф ва тиббиётни 16 фоиз фан, маданият ва бошқа тармоқларнинг асосий фондлари 11 фоизни ташкил этади. Асосий фондларни ишлатиш жараёнида уларни жисмоний томондан эскириши ва фан-техника таррақиятини ривожлантириш натижасида маънавий эскиришни беради. Ноишлаб чиқариш соҳасидаги асосий фондлар учун жисмоний томонидан эскириши кўпроқ даражада бўлади. Асосий фондларнинг тикланиши асосан иккита йўналиш бўйича олиб борилади.

Капитал ва жорий ремонт орқали. Жорий ремонт кўпинча корхона ва муассасаларнинг ҳисобига ўтказилади, капитал ремонт эса қисман бюджет маблағлари ҳисобига ўтказилади. Асосий фондларни қуриш учун керак бўлган капитал маблағларнинг манбаалари қуйидагилар: давлат бюджети; давлат кредити; ижтимоий соҳаларнинг фойдаси; аҳоли даромадлари ва хорижий инвестициялардир.

Хорижий инвестицияларни жалб қилиш ва чет эл фирмалари иштирокида янги иш жойлари вужудга келтириш мақсадида қўшма корхоналар барпо этади. Корейс, немс «АгВелла», югослав «Элен», итальян «Комоинэкс», француз «Ль Ореал», «Лагеран», «Обреме», «Филлинс» ва бошқа чет эл фирмалари билан амалий алоқалар ўрнатилади (50).

Қисқача хулосалар

Бизнинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўлимиз республиканинг ўзига хос турмуш тарзини, шарт-шароитлари ва хусусиятларини, халқ ананалари ва урф-одатларини ҳар томонлама ҳисобга олишга асосланган ижтимоий соҳанинг роли, моҳияти ва ўтиш даврида Ўзбекистонда ижтимоий соҳани ривожлантириши таҳлили, соҳани тармоқларига хос бир неча хусусиятлари берилган.

Бозор иқтисодиётига ўтиш биринчи навбатда ҳаётимизда, иқтисодиётимизда барқарорликка эришишга чамбарчас боғланган. Шунинг учун ҳам иқтисодиётимизнинг молиявий аҳволини барқарорлаштириш иқтисодий ислохотларимизни амалга оширишнинг муҳим шартидир. Иқтисодиёт барқарор ишлагандагина бозор муносабатларига мувоффақиятли ўтиш мумкин.

Бозор иқтисодиётини барпо этиш шунчаки бир мақсад эмас. Барча иқтисодий, демократик, сиёсий ислохотларнинг пировард мақсадлари бу энг аввало инсон учун муносиб турмуш ва фаолият шароитларини яратишдир. Шундай қилиб биз комил ишонч билан айта оламизки мустақиллик йиллари мобайнида биз янги жамият асосларини яратишга ўзгаришлар муқарарлигининг негизини таъминлашга муваффақ бўлдик.

Таянч иборалар: Моддий хизматлар, ижтимоий ва маънавий хизматлар, пулли хизматлар, бепул хизматлар, ижтимоий ишлаш, норматив усул, баланс усул, ишлаб чиқариш, ноишлаб чиқариш.

Назорат ва мулоҳаза саволлари.

1. Ижтимоий соҳа тушунчасини тарифланг?
2. Ижтимоий соҳа тизими нимадан иборат?
3. Ўзбекистонда ижтимоий соҳани ривожлантиришдаги асосий вазифалар нимадан иборат?
4. Нима учун ижтимоий соҳада меҳнат унумдорлиги кўрсаткичи кенг қўлланилмайди?
5. Нима учун ижтимоий соҳада механизация ва автоматлаштириш даражаси нисбатан паст?

6. Ижтимоий соҳада моддий-техника базасининг хусусиятлари қандай?
7. Ижтимоий соҳада капитал ва хорижий инвестициялар аҳамияти?
8. Миллий иқтисодиётни устивор вазифари нимадан иборат?

Тавсия этилган адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Тошкент «Ўзбекистон» 1992.
2. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг 2005 йил 7 февраль куни Оқсарой қароргоҳида қилган нутқи «Янги ҳаётни эскича қараш ва ёндашувлар билан қуриб бўлмайди» Халқ сўзи, 2005 йил, 17 февраль.
3. Каримов И.А. «Эришилган марраларимизни мустаҳкамлаб, ислохотлар йўлларини излаб бориш - асосий вазифа» Халқ сўзи 2004й. 10 феврал.
4. Каримов И.А. Биз танлаган демократик тараққиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли. Халқ сўзи. 2003 й., 25 апрел. № 88.
5. Ишмухамедов А.Э., Каланова М.З. «Ижтимоий соҳа иқтисодиёти» Маърузалар матни Т.: ТДИУ, 2005.
6. Игнатов В.Г., Батулин Л.А., Бутов В.И. Экономика социальной сферѣ. Ростов на Дону, март 2004.
7. www.economyta-culty.uz.
8. Информация, инновации, инвестиции – 2004 – [http:](http://)
9. Информация, инновации, инвестиции – 2005 -

2. Мавзу: Ижтимоий соҳани бошқаришда давлатнинг роли.

Режа:

1. Ижтимоий соҳанинг тармоқларида давлат ва бозорнинг роли.
2. Ўзбекистон аҳолисини ҳимоя қилиш ва ижтимоий хизматлар тизимини ривожлантириш.
3. Ўзбекистон аҳолисини ижтимоий ҳимоя тизимини яратиш босқичлари ва йўналишлари.
4. Ижтимоий соҳани тартибга солишда бозор механизмнинг роли ва аҳамияти.

1. Ижтимоий соҳанинг тармоқларида давлат ва бозорнинг роли

Бозор иқтисодиёти шароитида иқтисодиётда бир неча камчиликлар пайдо бўлади. Мана шу камчиликлар ва иқтисодиётдаги салбий жараёнларни йўқотиш учун давлат иқтисодиётга аралашади. Бозор иқтисодиёти шароитида миллий иқтисодиётни бошқаришда давлатнинг роли қуйдагилар (37):

1. Давлат миллий иқтисодиётнинг айрим тармоқларини, соҳаларни иқтисодий жараёнларни режали тартибга солади. Масалан: ишсизлик билан курашиш дастурлари, қишлоқ хўжалигини ривожлантириш дастурлари ва ҳоказолар.
2. Давлат иқтисодиётини ривожлантиришнинг ҳуқуқий норма ва қонунларини ишлаб чиқади. Масалан: Ўзбекистонда антимонопол қонун, банкротлик тўғрисидаги қонун ва ҳоказолар.
3. Давлат миллий иқтисодиётни бошқаришда ҳар хил маъмурий чора тадбирлардан фойдаланди.

Ижтимоий соҳани бошқаришда ҳам давлатнинг роли жуда ҳам катта, у бир қатор ижтимоий-иқтисодий функцияларни бажаради(39):

1. Бозор тизими самарали ривожланиши учун, ижтимоий адолатни ривожлантириш учун давлат қонуний асосни таъминлайди;
2. Мамлакатда яшайдиган фуқороларнинг иқтисодий эркин кураши ва эркин рақобатини ҳимоя қилади;
3. Миллий даромад ва миллий бойликни ижтимоий адолатлилик асосида қайта тақсимлайди;
4. Инфляция, ишсизлик жараёнлари устидан назорат қилиш асосида иқтисодиётни барқарорлаштириш ва иқтисодий ўсишни рағбатлантириш;
5. Аҳолини бозор иқтисодиётининг салбий натижаларидан ҳимоя қилиш учун ижтимоий механизмни такомиллаштириш.

Ривожланган бозор иқтисодиёти мамлакатларида ижтимоий соҳаларда давлатнинг роли ҳар хил.

Давлатнинг кўп сонли функциялари ичидан энг асосийларидан бири-**давлатнинг ижтимоий сиёсат функцияси**. Дир Давлатнинг ижтимоий сиёсати деганда, биз аҳолининг ижтимоий ҳимоя қилиш тизимини бажариш учун аҳолини барқарор ва юқори турмуш даражасини яратиш учун давлат томонидан олиб бориладиган чора-тадбирларнинг йиғиндисини тушунамиз. Амалиёт шуни кўрсатадики, давлатнинг ижтимоий сиёсати ҳар хил даврларда ўзига хос хусусиятларга эга бўлган ва шу сиёсатнинг натижалари ҳам ҳар хил бўлган. Лекин **ижтимоий сиёсатнинг хусусиятлари га** қарамасдан биз энг асосий белгилловчи йўналишларни ажратишимиз мумкин (22). Бу қуйидагилар билан боғлиқ:

1. Моддий ва маънавий бойликларнинг тақсимланиши шу мақсадда олиб борилиши керак, у жамиятда ижтимоий адолатни таъминласин.
2. Демографик сиёсатни шундай олиб бориш керакки, натижада меҳнат ресурсларидан рационал фойдаланиш мумкин бўлсин.
3. Жамиятнинг рационал (унумли) ижтимоий таркибини тузиш учун давлатнинг ижтимоий йўналишининг асосий вазифаси бўлиб ҳар хил манбалар орқали аҳоли даромадларини ташкил этиш ҳисобланади. Улар қуйидаги йўналишлар орқали ташкил этилади:

- * меҳнатга тўловлар орқали;
- * ижтимоий истеъмол фондлар орқали;
- * шахсий мулкчилик орқали;
- * корхоналарнинг даромадлари орқали;

Аҳоли даромадларининг бир қисми меҳнат сифати билан боғлиқ бўлса, яна бир қисми меҳнат сифатига боғлиқ бўлмайди.

2. Ўзбекистон аҳолисини ҳимоя қилиш ва ижтимоий хизматлар тизимини ривожлантириш.

Ижтимоий соҳа хизматларининг асосий ишлаб чиқарувчиси ва асосий истеъмолчиси бўлиб давлат ҳисобланган. Мулкнинг бир қисмига қасаба уюшмалари, колхозлар ва бошқа ижтимоий ташкилотлар эгалик қилишган. Хусусий мулкчилик йўқ бўлган десак ҳам бўлаверади. Давлатнинг бошқа ташкилотларидаги роли ижтимоий соҳада ресурсларнинг тақсимланиши жуда кам бўлган. Бозор иқтисодиётига ўтиш даврида ижтимоий соҳада рақобат пайдо бўлади ва мулкчиликнинг турли шакллари ташкил этилади.

Умуман «аралаш» иқтисодиётнинг принциплари ижтимоий соҳада ўз самарасини кўрсатади, чунки фақат давлат механизми ёки фақат бозор механизми ижтимоий талабларни қондиришда самарасиздир. Бу соҳаларда фақат бозор механизмидан фойдаланиш бутунлай нотўғри. Чунки аҳоли бир хил гуруҳларни (ишсизлар, саводсизлар, уй-жойсизлар) моддий томондан қурби етмаса, ушбу хизматлардан фойдалана олмайдилар. Шартли бепул хизматларга, масалан бошланғич ва ўрта

мактабларда ўқиш, ҳар хил инфекцияларга қарши вакцинациялаш ва бошқалар киради. Айрим харажатлари юқори бўлган тармоқларда, масалан, музейлар, қисман тўланадиган механизми қўлланилади. Яъни, харажатларнинг асосий қисмини давлат ўз устига олади. Лекин шу хизматлардан фойдаланган аҳоли ҳам уларга пул тўлайди. Масалан, кўргазмаларга, спорт мусобақаларга сотиб олинadиган билетлар. Ижтимоий хизматларнинг асосий қисмига аралаш тўловлар механизми афзалроқдир. Ижтимоий хизматларнинг айрим соҳаларида эса хусусий бозор механизми афзалроқдир. Масалан, шоу-бизнес, киномотографияда, бизнес мактабларининг фаолиятида. Бу ерда давлатнинг роли жамият аъзоларини ноижтимоий жараёнлардан ҳимоя қилишдан иборатдир. Шу билан бир қаторда давлат ушбу соҳалардаги нотижорат фаолиятни қувватлайди. Масалан, нотижорат киномотограф.

3. Ўзбекистон аҳолисини ижтимоий ҳимоя тизимини яратиш босқичлари ва йўналишлари

Ўзбекистонда ижтимоий хизматларни ўрнатиш ва ривожлантиришни унга босқичга бўлиб ўргансак бўлади.

Биринчи босқич: 1924 йилдан 1956 йилгача. Бу йилларда пенсия ва нафақа тушунчалари пайдо бўлди ва ҳаётга ўрнатилади. Лекин бу даврда ягона пенсия тизими йўқ эди ва пенсиялар билан таъминлаш тармоқлар принципи асосида олиб борилад эди.

Иккинчи босқич: 1956 йилдан 1990 йилгача. 1956 йилдан давлат томонидан пенсия таъминоти тўғрисидаги қонун қабул қилинди. Бу қонун бўйича пенсиялар билан таъминлаш аҳолининг доираси анча кенгайди. Масалан, ушбу йилдан бошлаб колхозчилар пенсия оладиган бўлдилар. 1965 йилдан бошлаб аҳолининг ҳамма табақалари пенсия оладиган бўлдилар. Ундан ташқари бу босқичда ҳар хил нафақа ва имтиёзлар тўлана бошлади (35).

Биринчи ва иккинчи босқичларда аҳолини ижтимоий таъминлаш тизими етилди ва ўз ичига қуйидаги йўналишларни қамраб олди:

-Пенсия таъминоти

-Ижтимоий хизмат имтиёзлари.

Учинчи босқич: 1990 йилдан ҳозирги давргача яратилган аҳолини ҳимоя қилиш механизми такомиллаштирилди. 1990 йилдан иқтисодиётнинг бозор муносабатларига ўтиш билан фуқароларни пенсия таъминоти тўғрисида қонун қабул қилинди. Бу босқичда янги тушунчалар пайдо бўлди. Пенсия фонди, ижтимоий пенсиялар, даромадларни индексациялаш.

Ижтимоий ёрдамнинг турлари қуйидагича: пенсиялар, болаларга бериладиган нафақалар, инвалидларга бериладиган имтиёзлар, бепул протезлаш, давлат томонидан яқка яшайдиганлар, қариялар ва инвалидларни таъминлаш.

Ижтимоий ёрдамнинг асосини пенсиялар ва аҳолига нафақалар ташкил этади.

Пенсияларнинг бир неча турлари мавжуд: ёшига доир бўйича, инвалидлик бўйича, боқадиган одамни йўқотиш бўйича, ижтимоий пенсиялар, имтиёзлар асосан инвалидларга ва ягона турган қарияларга берилади.

Республикада аҳолини ижтимоий ҳимоялаш асосан уч йўналишда амалга оширилади.

Биринчиси, нархларнинг эркинлаштирилиши ва уларнинг қадрсизланиши даражаси ортиб бориши муносабати билан даромадларнинг энг кам ва ўртача даражаси мунтазам ошиб борилади. Бу соҳа 1993 йил январда жорий этилган янги ягона тариф ставкаси барча ходимларнинг меҳнат ҳақи миқдорини тариф коэффициентлари орқали энг кам иш ҳақи воситаси билан бевосита ўзаро боғлаш имконини берди. Яъни энг кам иш ҳақини ошириш йўли билан аҳолининг ўртача иш ҳақини ошириш йўли билан аҳолининг ўртача иш ҳақи, пул даромадлари ҳам ўз-ўзидан кўртарилди боради. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 1 октябрдан амал қилиб бошлаган фармонида мувофиқ. Иш ҳақи, пенсиялар, степендиялар ва ижтимоий

нафақалар миқдорини ошириш 1,2 баробар кўпайтирилди¹. Албатта бу аҳоли барча табақаларини пул даромадларининг кўпайишини тامينлайди ва ҳар йил оширилади. Жорий 2005 йилда энг кам иш ҳақи - 9400 сўмни ташкил қилади.

Иккинчиси, республикани ички истеъмол бозорини ҳимоя қилиш ва аҳолининг озиқ-овқат маҳсулотлари истеъмолининг муайян даражасини сақлаб туриш(36).

Учинчидан, аҳолининг кам таъминланган табақаларини ижтимоий жиҳатдан қўллаб қувватлаш чора-тадбирлари кўрилди. 1994 йилда аҳолини ижтимоий ҳимоя қилишнинг тенглаштириш тизимидан аниқ мақсадли ва аҳолининг мухтож табақаларини қамраб оладиган тизимга ўтилди, яъни «махалла» жамияти орқали болалар ва кам даромадли оилаларга моддий ёрдам кўрсатиладиган бўлди. Бундай аҳолини ижтимоий ҳимоя тизимининг яратилиши ислохатлар биринчи босқичнинг ижтимоий ҳимоялаш соҳасидаги муҳим якуни бўлди. Ҳозирги кунда бу тизим янада такомиллашиб бораёпти ва туғилишини тасдиқлади. 2005 йилда маҳаллалар орқали республикадаги болали оилаларнинг кўпчилиги нафақа олишди.

Иқтисодий ислохатларнинг иккинчи босқичида ялпи ижтимоий кафолатлар ва аҳолининг ночор ва мухтож қатламларини кучлироқ қўллаб-қувватлаш тизими зарур бўлиб қолди ва янгидан ижтимоий сиёсат қурилишига асос қилиб олинди.

4. Ижтимоий соҳани тартибга солишда бозор механизмнинг роли ва аҳамияти

Ўзбекистон шароитда бозор иқтисодиётини шаклланиши майда ва хусусий тадбиркорликни ривожлантириш, унинг учун барча имкониятларни яратиш ва шу асосда аҳолининг даромадларини кўпайтириш муҳим вазифалардан бири этиб таъкидланди. Яъни аҳоли бозор иқтисодиёти қонунларидан самарали фойдаланган ҳолда турмуш тарзини тубдан яхшилаш учун имкон туғилмоқда. Масалан деҳқон бозори, у маълум бир даражада аҳолини, пулга бўлган эҳтиёжини ва истеъмол маҳсулотларига бўлган эҳтиёжини қондиради.

Қишлоқ аҳолиси деҳқон бозорида ўзлари етиштирган маҳсулотларни сотиш натижасида пул даромадларини кўпайтиришга эришадилар.

Ўзбекистон Республикасида ижтимоий ҳимоя масаласи давлат сиёсатининг марказида турадиган масалалар қаторидан жой олган. Президентимиз И. А. Каримов «Ўзбекистон ХХІ асрга интилмоқда» асарида «халқ фаравонлигини барқарор муттасил оширишни, аҳоли ижтимоий ҳимояланиши устувор йўналиш қилиб белгилаб, шу йўл билан ислохатлар фақат инсон манфаатларини кўзлаб, унинг қоидамизни яна бир тасдиқлаган бўламиз»² деб таъкидлаб ўтдилар.

Республикада ҳукумат вазиятни назорат қилиш ва ижтимоий соҳани мустаҳкамлаш юзасидан зарур чора-тадбирларни кўриш туфайли одамларнинг турмуш даражаси кескин пасайишининг олди олинди, бу республикада осойишталик ва барқарорликни сақлаш омили бўлди.

Аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш асосий чора-тадбирлари қуйидагилардан иборат бўлди;

-нархларни эркинлаштирилиши ва пулнинг қадрсизланиш даражасини ортиб бориши ҳисобга олинган ҳолда даромадларнинг энг кам ва ўртача даражаси мунтазам оширилиб борилди;

-республиканинг ички истеъмол бозорини ҳимоя қилиш ҳамда озиқ-овқат маҳсулотлари ва ноозиқ-овқат молларининг асосий турлари истеъмолини муайян даражада сақлаб туришга ҳаракат қилинди;

-аҳолининг кам таъминланган табақаларини ижтимоий ҳимоялаш ва қўллаб қувватлашга қаратилган фаол ижтимоий сиёсат ўтказилди.

Ижтимоий ҳимоялашнинг асоссиз тенглаштириш тизимида қатъий воз кечилиб, шарқда неча минг йиллар давомида қарор топган маънавий ахлоқий қадриятларга,

¹¹ «Халқ сўзи» рўзномаси 2005, 6 сентябрь

² Каримов И. А. Ўзбекистон ХХІ асрга интилмоқда, Тошкент. «Ўзбекистон», 1999.

турмуш тарзи ва дунё қараш хусусиятларига мувофиқ келадиган йўл танлаб олинди. Ижтимоий кўмак беришнинг мутлақо янги илғор тизими шакллантирилди. Бу эса ижтимоий ислохотлар соҳасидаги иқтисодий ўзгаришлар биринчи босқичнинг энг муҳим якуни бўлди.

Иқтисодиётнинг ислох қилиниши, мулкчиликнинг янги шакллари пайдо бўлиши аҳолининг даромадлари тизимида ҳам анча сезиларли даражада таъсир кўрсатади. Бугунги кунда даромадлар тизимида меҳнат фаолиятининг фақат бозор шаклларида тадбиркорлик, индивидуал меҳнат фаолияти, шахсий ёрдамчи хўжаликни ташкил этишдан олинадиган ва хусусий мулкдан олинадиган даромадлар салмоқли ўринни эгаллайди.

Ижтимоий соҳани тартибга солишда бозор механизмини ва марказлаштирилган бошқарувнинг бириктирилиши ва такомиллаштиришдир(36).

Истиқлол йиллари мобайнида истеъмол бозоридаги вазият умумиқтисодий омиллар таъсири остида бўлади. Ички ва ташқи савдони эркинлаштириш, ишлаб чиқариш соҳасидаги монополистик фаолиятнинг чекланиши, миллий валютани жорий операциялар бўйича конвертация қилиниши товарлар ва хизматлар бозорини барқарор ҳолга келишини таъминлайди.

Республикада аҳоли уй-жой шароитларини сифат жиҳатдан яхшилаш бўйича чора-тадбирлари амалга оширилмоқда. Аҳолини уй жой билан таъминланганлик ўртача даражаси 6 фоизга тенг.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1996 йил 31 январда «Тошкент шаҳридаги уй-жой қурилишини давлат томонидан қўллаб-қувватлашни кучайтириш тўғрисида»ги фармони ҳамда Вазирлар Маҳкамасининг 1996 йил 7 февралдаги «Тошуйжойжамғармабанк» давлат акционерлик уй-жой жамғарма банкини ташкил этиш ва унинг фаолияти масалалари тўғрисидаги қарори мамлакатимизда катта аҳамиятга эга бўлди. Мазкур фармон ва республика ҳукуматининг қарорига асосланиб Тошкент шаҳар ҳокимлиги ва «Тошуйжойжамғармабанк» 2003 йил аҳолининг ортиқча маблағини уй-жой қурилишига жалб этиш юзасидан собит қадамлик билан ташкилий ва оммавий ишларни олиб борди ва бу ишлар ўз натижасини берди. Уй жой қурилишини маблағ билан таъминлаш ва бу ишга кредит ажратиш пул жамғариш ҳисоб варрағини юритиш тўғрисида меъёрий ҳужжатлар ишлаб чиқилди ва тасдиқланди, шунингдек, банк акциялари ва уй-жой облегацациялари бўйича эмиссия истиқболлари ишлаб чиқилди.

Қишлоқни янгилаш ва қайта қуриш чора-тадбирлари тизимида ишлаб чиқариш инфратузилмаларини жадал ривожлантириш жуда катта аҳамиятга эга. Бу Ўзбекистон аграр сиёсатининг ғоят муҳим, устувор йўналишларидан биридир. Коммунал ва муҳандислик тизимларининг кенг тармоғини яратиш, қишлоқда яшовчиларнинг ижтимоий ҳаётини тубдан яхшилаш бутун қишлоқ хўжалигини сифат жиҳатдан янги даражада кўтариш унга индустриал тус бериш имконини беради.

Оқибатда биргина 2004 йилда иқтисодиётни ноишлаб чиқариш соҳасига 619,1 млрд сўмлик инвестициялар киритилди, бу умумий ҳажмдан 42,9 фоизни ташкил этди. Бу маблағлар ҳисобига умумий майдон 7512 минг кв. метрли (2003 йилга нисбатан 7 фоиз кўп) 68,4 минг квартира шу жумладан 6742,5 минг кв. метри қишлоқ жойларда 18,0 минг ўқувчи ўринли умум таълим мактаблари, 300 ўринли касалхоналар, бир сменада 16,8 минг қатновли поликлиника муассасалари, шу жумладан 16,8 минг қатновли қишлоқ врачлик пунктлари қурилиб ишга туширилди.

Айни вақтда ҳозир кенг тармоқ ёйган ишлаб чиқариш ва ижтимоий инфратузилма барпо этиш, сервис ва маиший хизмат тармоғини шакллантириш муаммоси ҳали тўла ҳал қилинмаган. Ҳар бир поселкада, ҳар бир қишлоқда майда улгуржи дўконлар, таъмирлаш устахоналари, дехқонларни қишлоқ хўжалиги техникаси, кўчатлар, минерал ўғитлар ва бошқалар билан таъминловчи пунктларнинг кенг тармоғи таркиб топмаган.

Аҳолининг ўсиши юқори суръатлар билан бораётган Ўзбекистонда аҳолининг иш билан бандлиги масаласи доимо энг муҳим ва ўткир масалалардан бири бўлиб келган ва ҳозир ҳам шундай бўлиб келмоқда.

Мулкчилик шакллари бўйича иш билан таъминланиш таркибида муҳим ўзгаришлар рўй бермоқда. Ҳозирги вақтда иқтисодиётнинг нодавлат секторида иқтисодиётда банд бўлган барча кишиларнинг 76,0 фоизи меҳнат қилмоқда.

Андижон, Фарғона, Бухоро, Наманган, Сурхондарё, Қашқадарё вилоятларида бу кўрсаткич янада юқори. Йирик давлат саноат корхоналари, транспорт ва қурилиш ташкилотлари бўлган Навоий, Тошкент Самарқанд вилоятларида, Тошкент шаҳрида бу кўрсаткич нисбатан пастроқ. Шунга қарамай бу ўзгаришлар келгусида ҳам ортиб бораверади. Айни вақтда саноатнинг янги илғор тармоқлари (электроника, машинасозлик, қайта ишлаш тармоқлари)да, хизмат кўрсатиш соҳасида аҳолининг иш билан таъминланиши ортаверади.

Ушбу масалани ҳал этиш учун қуйидагиларни амалга ошириш талаб этилади:

- кенг фаолият турлари, биринчидан, қишлоқ хўжалик хом ашесини қайта ишлаш, халқ истеъмоли молларини ишлаб чиқариш, маҳаллий хом ашедан қурилиш материалларини тайёрловчи хусусий кичик корхоналарни ривожлантиришни рағбатлантириш, шунингдек яқка тартибдаги меҳнат фаолиятни кенгайтириш учун шароит яратиш;

- хизмат соҳасини, айниқса, қишлоқ жойларда жадал ривожлантириш аҳолига кўрсатиладиган ижтимоий маиший хизмат ва қурилиш бўйича хизматлар турини кенгайтириш. Хизмат кўрсатиш соҳаси-бу ҳали ҳам яхши фойдаланилмаётган, қўли ишдан бўшаётган ходимларни иш билан таъминлайдиган соҳадагина эмас, балки меҳнат ресурсларининг бутун ўсишини таъминлашга қодир бўлган заҳиралардир;

- қўли ишдан бўшаётган ходимларни қайта тайёрлаш ва қайта ўқитишни ташкил этишни жиддий равишда яхшилаш. Ишдан бўшаётган ходимларга ёки ихтисоси бўлмаган шахсларга қисқа давр ичида янги, бозор шароитига ҳамда иқтисодиётнинг ўзгариб бораётган тизимига мувофиқ келувчи касб-корни ўргатадиган уларнинг ўз ҳаётидаги ўзгаришларга мослашишларига ёрдам берадиган махсус маслаҳат ва ўқув марказлари, бизнес мактабларининг кенг тармоғини шакллантириш жуда муҳимдир.

Ишсизлик ҳаддан ташқари ўсиб кетишига йўл қўймаслик Ўзбекистонда бозор ислохотларини амалга оширишнинг асосий вазифаларидан биридир. Бунинг учун республикада меҳнат бозорини фаол тарзда мувофиқлаштириб боришнинг турли шакиллари ва усуллари қўлланилмоқда 250 дан зиёт пунктларни ўз ичига олган кенг тармоқли бандлик хизмати тизими вужудга келтирилган. Республиканинг ҳар бир шаҳар ва туманларида меҳнат бўлинмалари фаолият кўрсатмоқда.

Мутахассислар ҳисоб-китобларига кўра табиий ва жисмоний ресурслар иқтисодий ўсишнинг 40 фоизигина таъминлашга қодир экан, иқтисодий ўсишнинг қолган 60 фоизини инсоний омиллар-ишчи кучи, малакани ошириш, соғлиқни сақлаш, таълим-тадқиқот ишлари учун сарф харажатлар иқтисодий ўсишнинг асосий манбааларига айланмоқда.

Инсоннинг бутун умри ўтадиган фуқаролар ўзини-ўзи бошқарувининг муҳим жамоатчилик органи маҳалланинг яна бир хусусияти шундаки, унда яшовчи ҳар бир оила, шахс шу жамоа кўз ўнгида шаклланади, ҳар бир фуқаронинг ҳаёт тарзи унинг нимага қодир ёки муҳтожлигини маҳалладан кўпроқ биладиган идора йўқ. Ҳар бир киши ва унинг оиласи учун қўшнилари ва маҳалласи берадиган баҳо энг ҳолис баҳодир (17).

Қисқача хулосалар:

Бозор иқтисодиёти шароитида иқтисодиётда бир неча камчиликлар пайдо бўлади. Мана шу камчиликлар ва иқтисодиётдаги салбий жараёнларни йўқотиш учун давлат иқтисодиётга аралашади.

Ривожланган бозор иқтисодиёти мамлакатларида ижтимоий соҳаларда давлатнинг роли ҳар хил.

Давлатнинг кўп сонли функциялари ичидан энг асосийларидан бири-давлатнинг ижтимоий сиёсат функциясидир. Давлатнинг ижтимоий сиёсати деганда, биз аҳолининг ижтимоий ҳимоя қилиш тизимини бажариш учун аҳолини барқарор ва юқори турмуш даражасини яратиш учун давлат томонидан олиб бориладиган чора-тадбирларнинг йиғиндисини тушунамиз. Амалиёт шуни кўрсатадики, давлатнинг ижтимоий сиёсати ҳар хил даврларда ўзига хос хусусиятларга эга бўлган ва шу сиёсатнинг натижалари ҳам ҳар хил бўлган.

Ижтимоий соҳа хизматларининг асосий ишлаб чиқарувчиси ва асосий истеъмолчиси бўлиб давлат ҳисобланган. Мулкнинг бир қисмига касаба уюшмалари, колхозлар ва бошқа ижтимоий ташкилотлар эгалик қилишган. Хусусий мулкчилик йўқ бўлган десак ҳам бўлаверади. Давлатнинг бошқа ташкилотларидаги роли ижтимоий соҳада ресурсларнинг тақсимланиши жуда кам бўлган. Бозор иқтисодиётига ўтиш даврида ижтимоий соҳада рақобат пайдо бўлади ва мулкчиликнинг турли шакллари ташкил этилади.

Республикада аҳолини ижтимоий ҳимоялаш асосан уч йўналишда амалга оширилади.

Биринчиси, нархларнинг эркинлаштирилиши ва уларнинг қадрсизланиши даражаси ортиб бориши муносабати билан даромадларнинг энг кам ва ўртача даражаси мунтазам ошиб борилди. Бу соҳа 1993 йил январда жорий этилган янги ягона тариф ставкаси барча ходимларнинг меҳнат ҳақи миқдорини тариф коэффициентлари орқали энг кам иш ҳақи воситаси билан бевосита ўзаро боғлаш имконини берди.

Иккинчиси, республикани ички истеъмол бозорини ҳимоя қилиш ва аҳолининг озиқ-овқат маҳсулотлари истеъмолининг муайян даражасини сақлаб туриш.

Учинчидан, аҳолининг кам таъминланган табақаларини ижтимоий жиҳатдан қўллаб қувватлаш чора-тадбирлари кўрилди. 1994 йилда аҳолини ижтимоий ҳимоя қилишнинг тенглаштириш тизимидан аниқ мақсадли ва аҳолининг мухтож табақаларини қамраб оладиган тизимга ўтилди, яъни «махалла» жамияти орқали болалар ва кам даромадли оилаларга моддий ёрдам кўрсатиладиган бўлди.

Ўзбекистон шароитда бозор иқтисодиётини шаклланиши майда ва хусусий тадбиркорликни ривожлантириш, унинг учун барча имкониятларни яратиш ва шу асосда аҳолининг даромадларини кўпайтириш муҳим вазифалардан бири этиб таъкидланди. Яъни аҳоли бозор иқтисодиёти қонунларидан самарали фойдаланган ҳолда турмуш тарзини тубдан яхшилаш учун имкон туғилмоқда.

Таянч иборалари: давлатнинг функциялари, бошқаришдаги вазифалари, роли хусусиятлари, «аралаш» принципи, пенсия тизими, босқичлари, бозор механизми.

Назорат ва мулоҳаза саволлари:

1. Ижтимоий соҳани бошқаришда Ўзбекистонда давлатнинг роли нимадан иборат?
2. АҚШ, Япония ва Европа мамлакатларида давлат ижтимоий соҳани қандай қилиб тартибга солади?
3. Ижтимоий соҳани ривожлантиришда бозор механизмнинг зарурияти?
4. Ўзбекистонда пенсия тизимини тартибга солишда давлатнинг роли?
5. Ўзбекистонда ижтимоий хизматларни урнатиш ва ривожлантириш босқичлари?
6. Аҳолини турмуш даражасини кескин пасайиши олдини олиш чоралари нималардан иборат?
7. Республикада аҳолини ижтимоий ҳимоялашнинг асосий йўналишлари нимада?
8. Ижтимоий хизмат кўрсатиш имтиёзлари нималардан иборат?

Тавсия этилган адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримовнинг Олий Мажлис Қонунчилдик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маърузаси «Бизнинг

бош мақсадимиз – жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир» Халқ сўзи 2005 йил, 29 январь.

2. «Тадбиркорлик субъектларини ҳуқуқий ҳимоя қилиш тизимини янада такомиллаштириш тадбирлари тўғрисида» Ўзбекистон Республикаси Президенти фармони. Халқ сўзи, 2005 йил, 16 июнь.
3. Каримов И.А. Маъмурий ислохотларга бағишланган вазирлар маҳкамасининг 2003 йил 18 июлидаги мажлисидаги чиқиши. Халқ сўзи 2003й. 19 июль
4. Каримов И.А. Ўзбекистон: барқарор ривожлантириш йўллари. Т. 2002 й.
5. Асроров М.А. Иқтисодий ўсиш омиллари ва улардан фойдаланиш самарадорлиги. Битирув малакавий иши. Тошкент, ТДИУ, 2004 йил.
6. Ишмухамедов А.Э., Каланова М.З. «Ижтимоий соҳа иқтисодиёти» Маърузалар матни Т.: ТДИУ, 2005.

3. Мавзу: Ижтимоий соҳада баҳолар ва субсидиялар. Жамият турмуш фаровонлиги назарияси ва даромадларни табақаланиши

Режа:

1. Ижтимоий соҳада баҳоларнинг роли
2. Табиий монополия шароитида ва мукаммал рақобат шароитида ижтимоий соҳа хизматларига баҳоларни ташкил этиш
3. Ташқи баҳолар самараларни трансформация қилиш учун баҳолаш механизмини қўллаш
4. Жамият бойлигини аниқлашда ҳар ҳил ёндашувлар.
5. Аҳоли даромадларининг табақаланиши
6. Тармоқларни тақсимлаш ва валютани ҳимоялаш тажрибаси ва йўллари.

1. Ижтимоий соҳада баҳоларнинг роли

Ижтимоий секторда баҳолар махсус рол ўйнайди. Улар ижтимоий неъматларни ҳар хил турдалигини ҳисобга олган ҳолда талаб ва таклифни ташкил этиш хусусиятлари билан белгиланади. Бу эса ижтимоий соҳа секторларига қараб (баҳоларни ташкил этишда) фарқларни мавжудлигини кўрсатади.

Соф ижтимоий таъминотларда баҳоларни ташкил этиш қўшма ижтимоий таъминотларда баҳоларни ташкил этишдан фарқланади (масалан, табиий монополиялар томонидан яратилган баҳоларини ташкил этиш)(35).

Айрим ижтимоий неъматларга бозор баҳоси йўқ (яъни уларни баҳоси «0»га тенг). Истеъмолчилар соф ижтимоий неъматларга пул тўлашмайди, улар уни бепул истеъмол қилишади. Лекин бепул истеъмол фақат биринчи кўринишда бўлади. Уларни молиялаштириш солиқлар орқали амалга оширилади (дарёлар – экологик солиқ).

Соф ижтимоий неъматлар худди шахсий неъматга ўхшаб иқтисодий таъминотга киради. Маълумки, иқтисодий неъматларлар бепул табиий неъматлардан фарқланади (масалан қуёш нури, соф сув, ҳаво ва ҳоказо) Уларни ишлаб чиқариш-ижтимоий ресурс харажатларини талаб қилади, лекин таклифи бепул табиий ресурсларга қараганда чекланган. Ушбу фарқни ўз вақтида А. Маршал кўрсатган. Иқтисодий неъматлар ҳам табиий неъматлар каби фойдалиликка эга. Масалан дарёларни ва инсон томонидан қурилган каналларни фойдаличилиги(32).

Соф ижтимоий неъматларни бепуллиги шуни белгилайдики, уларга бўлган талаб ва таклиф ўртасидаги мувозанат баҳолар механизми билан эмас, балки нобаҳолар механизми билан ўрнатилади.

Ижтимоий секторда шундай нобаҳо механизмга: солиқлар, молия нормалари ва бошқалар киради. Уларни бозор баҳоларга тенглаштирсак бўлади. Лекин улар умуман баҳоларга тенг эмас.

Ижтимоий секторнинг ҳар хил сегментлари баҳо ва нобаҳо механизмни ҳар хил даражада қўллайдилар. Масалан, ижтимоий секторни табиий монополия шароитида талаб ва таклиф ўртасида мувозанат ўрнатишда баҳолар механизми орқали тартибга солиш кўпроқ қўлланилади. Масалан коммунал хўжалик тармоқларида (сув билан, газ билан, электроэнергия билан, иссиқлик билан таъминлашда).

Нобозор фаолиятни иқтисодий доирага киритилиши билан ижтимоий ва шахсий неъматларни бир бирига солиштириш зарурияти пайдо бўлади. Бунда кўпинча чегараланган ижтимоий харажатлар, чегараланган ижтимоий даромадлар билан солиштирилади. Ижтимоий харажатларни шахсий харажатларга солиштириш учун ижтимоий неъматларни альтернатив қийматини пул билан баҳолаш усули қўлланилади.

Биринчидан, бу усул истеъмолчиларни ижтимоий неъматларни ишлаб чиқаришда солиқлар орқали тўлашга тайёрлигини назарда тутди.

Иккинчидан, ижтимоий ва шахсий неъматларни солиштириш усули альтернатив қийматни йўқотилган даромад деб ҳисоблайди. Яъни ижтимоий секторда инсон қатнашган вақтда қандайдир даромадларни йўқотилиши. Масалан кундузги бўлимда ўқийдиган талабалар ўқиш вақтида қандайдир даромадларни йўкотадилар (ўқиш вақтида улар қаердадир ишлаши мумкин ва шунинг натижасида даромад олиши мумкин).

Учинчидан, бу усул тиббиёт, атроф муҳитни муҳофаза қилиш, ижтимоий суғурта тармоқларида қўлланилади ва бунда касални олдини олиш, ёки экологик ҳалокатни олдини олишни қийматни баҳолаш усули бўлади.

Соф ижтимоий неъматларни баҳолашда икки **қарама-қарши позиция** мавжуд. Биринчи позиция бўйича соф ижтимоий неъматлар баҳосиз. Масалан инсоннинг ҳаёти, соф ҳаво, соф сув ва ҳоказо, инсон организмини алоҳида органлари. Уларга баҳо ўрнатиш ахлоқсизликдир.

Иккинчи позиция бўйича эса ҳаётда шундай вазиятлар бўладикки соф ижтимоий неъматларни альтернатив қийматини ҳисоблаш зарурияти пайдо бўлади. Масалан, инсон организмининг органлари.

Ва ниҳоят ижтимоий неъматларни пулли баҳолаш усулларида самарали ёндашув. Ушбу ёндашув асосида товар ва хизматларга баҳоларни ўрнатиш учун унинг заминида ижтимоий-психологик омилларни ётишидир.

Инсонлар ҳаммада бор нарсани сотиб олишга ҳаракат қилади.

Бой, яъни даромадлари юқори бўлган одамлар бир хил маҳсулотларни маркази учун сотиб олишади. Масалан, қиммат баҳо автомашиналар. (мерседес 600)

2. Табиий монополия шароитида ва мукамал рақобат шароитида ижтимоий соҳа хизматларига баҳоларни ташкил этиш

Ижтимоий секторлар баҳоларни ташкил этиш, айрим хизматлар учун ҳам баҳоларни ташкил этишдан ташқари, **номукамал рақобат шароитида баҳоларни ташкил этиш**ни ҳам ўз ичига олади. Табиий монополияларда маҳсулот ва хизматлар учун баҳоларни тартибга солиш бунга яққол мисол бўлади. Бунга коммунал хизмат тармоғи соҳасида аҳолини сув, газ билан таъминлаш, шаҳар пассажир транспорти ва ҳоказоларни киритиш мумкин. Табиий монополиялар фаолияти монопол ҳуқуқ мавжудлиги учун ижтимоий йўқотишлар ва ижтимоий ютуқлар билан боғлиқдир. Ижтимоий йўқотишлар монополия маҳсулотларига талабнинг нисбатан пастроқ бўлиши билан боғлиқ. Чунки бу ерда баҳолар нисбатан баландроқ бўлади.

Лекин айрим монополияларда ишлаб чиқариш жараёни тўғри қўйилган бўлса, бошқариш харажатлари анча паст бўлади ва натижада баҳолар ҳам мукамал рақобат шароитига нисбатан пастроқ бўлади. Бунинг натижасида монополияларда техника тараққиётининг ютуқларини ишлаб чиқаришга жалб этишга кўпроқ имкониятлар пайдо

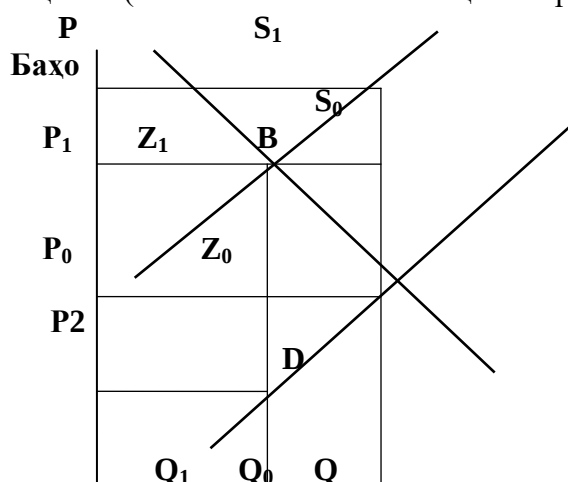
бўлади. Лекин табиий монополиялар ушбу усулдан фойдаланиш вақтида ҳаражатларни оптимал даражадан юқорига кўтариш шароити пайдо бўлади ва улар баҳолар орқали истеъмолчиларга юклатилади.

3. Баҳоларда ташқи самараларни трансформация этиш учун баҳолаш механизмини қўллаш.

Ижтимоий секторда баҳо сиёсати табиий монополия баҳоларини тартибга солиш билан чегараланмайди. Ташқи самараларни (эффектларни) тижорат секторда ишлаб чиқариладиган товар ва хизматларни баҳоларга трансформация этиш учун баҳолаш механизми кенг қўлланилади. Салбий ташқи самара ижтимоий ҳаражатларни тавсифловчи бўлиб, баҳоларда солиқлар орқали ҳисобланади. (масалан, алкоголь, тамаки маҳсулотларида ва ҳоказо). Буларга экология солиғи, акциз солиқлари киради.

Ташқи ижобий самара баҳоларда субсидиялар орқали ҳисобга олинади. Масалан, бу жамият аъзоларининг таълим даражаси ўсиши, соғлиқни мустаҳкамлаш натижасида оладиган фойда.

Ташқи самарани солиқлар орқали салбий ҳисобини, графикда ўрганиб чиқамиз. (масалан: экологик солиқ таъсирини)

1-расм. Маҳсулот ва хизматларни сони.

Бу ерда P_0 -мувозанат баҳоси.

Бу нуқтада Q_0 ҳажмда маҳсулот ишлаб чиқарилган.

Бу ерда чегараланган шахсий ҳаражатлар чегараланган ижтимоий фойдалиikka тенг.

Экологик солиқ баҳони P_0 дан P_1 гача кўтаради ва маҳсулотни ишлаб чиқариш ҳажмини Q_0 дан Q_1 даражагача камайтиради. Ушбу ишлаб чиқариш ҳажмини жамият нуқтаи назаридан самарали бўлиб ҳисобланади. Таклиф эгри чизиги чапга силжийди (S_0 дан S_1 гача)

Экологик солиқни баҳолар устидан давлат назоратини специфик (махсус) усули деб ҳисобласа бўлади.

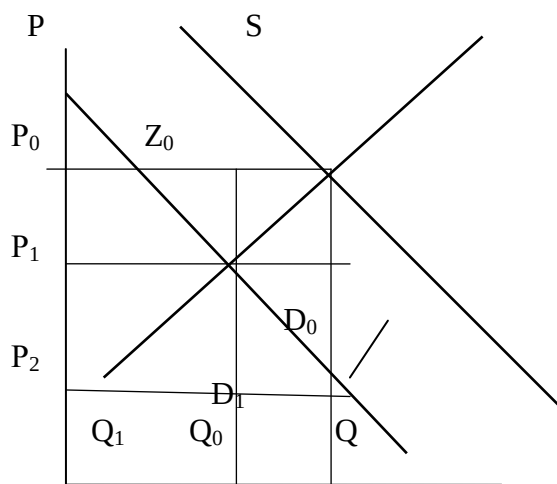
Кўп мамлакатларни ҳўжалик амалиётида давлат томонидан баҳолар тартибга солишда субсидиялар кенг қўлланилади.

Талаб томонидан субсидиялар (истеъмолчиларга) ва таклиф томонидан субсидиялар (ишлаб чиқарувчиларга) ажратилади.

Талаб томонидан субсидияларни мақсади кам таъминланган аҳолини гуруҳларни конкрет маҳсулот ва хизматларни сотиб олиш учун имкониятларни оширишдир. Масалан, дори-дармонларни, болалар озиқ-овқатларини, шаҳар транспортида тўловларни. Бу ҳукумат томонидан камбағал оилаларга айрим товар ва хизматларни сотиб олиш учун бериладиган талон ва карточкаларда ўз ифодасини топади. Истеъмолчилар шу маҳсулотларни бепул ёки пастроқ баҳоларда сотиб олиши мумкин.

Ушбу субсидияларсиз даромади кам истеъмолчилар шу маҳсулотларни истеъмол қила олмасдилар.

Бу ерда ташқи самара ижобийдир. Буни графикда қуйидагича ифодалашимиз мумкин.

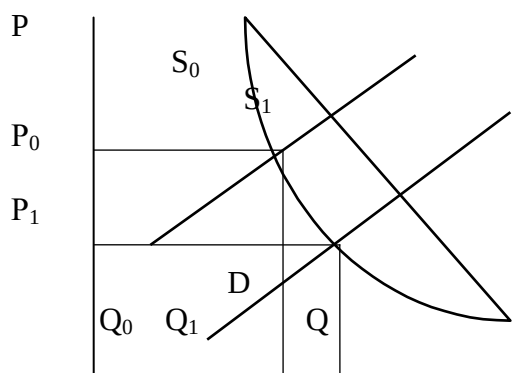

2-расм.

Субсидиялар туфайли талаб эгри чизиғи D_1 дан D_0 силжийди.

Истеъмолчилар P_0 мувозанат баҳода кўпроқ маҳсулотни сотиб олиш имкониятига эга бўладилар.

Субсидияларнинг иккинчи тури бўлиб ишлаб чиқарувчиларга бўлган субсидиялар ёки дотациялардир. Бундай дотациялар ижтимоий томондан зарур бўлган маҳсулот ишлаб чиқарувчиларга берилади. Собиқ иттифоқ даврида шундай дотацияларни амалиётда кенг қўлланилган эди. Дотациялар жуда кўп маҳсулот ва хизматларни ишлаб чиқаришда берилар эди. Масалан, озиқ-овқат маҳсулотларни кўп турлари, дори дармонларни, мактабгача бўлган болалар муассасаларига, уй-жой коммунал хизматларига, маиший хизматларга ва ҳ.к.

3-расм.

Субсидиялар таклифни S_0 дан S_1 гача кўпатирадилар. Маҳсулотни ишлаб чиқариш ҳам Q_0 дан Q_1 гача кўпаяди, баҳолар эса P_0 дан P_1 гача пасаядилар. Натижада ушбу товар ва хизматларга ҳамма истеъмолчиларни талаби ошади. Ишлаб чиқарувчиларга субсидиялар дотацион, ижтимоий паст баҳоларни қўллашни ифодалайди.

Юқоридаги графикда:

P_1 -истеъмолчиларга давлат томонидан ўрнатиладиган баҳо. Бу баҳо бозордаги « P_0 » баҳодан паст.

Дотацион баҳоларни (бизнинг мисолимизда « P_1 ») қўллаш натижасида юқори ва ўрта таъминланган аҳолининг табақалари кам таъминланганларга нисбатан кўпроқ фойда кўрадилар. Ишлаб чиқарувчиларга бериладиган дотациялар, биринчидан, адрес характерга эга эмас.

Истеъмолчиларга бериладиган, субсидиялар эса адрес характерга эга бўлади ва аҳолининг махсус гуруҳлар учун ажратилган бўлади.

Иккинчидан, ишлаб чиқарувчиларга берилган субсидиялар баҳоларни асосий функциясини камайтирадилар. Бу эса бозордаги баҳо мувозанатини бузади ва ресурслардан нораціонал фойдаланилади.

4. Жамият бойлигини аниқлашда ҳар хил ёндашувлар

Иқтисодий фикрлар тарихида ижтимоий бойликни моҳиятини, унинг манбаларини тақсимлаш ва аниқлашда ҳар хил ёндашувлар мавжуд.

Классик сиёсий иқтисодиётни ривожланишининг биринчи босқичларида жамият бойлигини аниқлашда икки принципал ёндашув пайдо бўлган: биринчи-ишлаб чиқариш томонидан, иккинчи- фойдалиқ томонидан.

Иккала ёндашувни ҳам концептуал асоси бир эди. У микроиқтисод томонидан, индивиддан то жамиятгача кўтарилиб боришидир.

Адам Смит классик сиёсий иқтисодиётни асосчиси бойликка ишлаб чиқариш томонидан бўлган ёндашувни ишлаб чиқган. У мамлакатда ишлаб чиқарилган маҳсулотни ўсишини аҳолини турмуш фаровонлиги ўсиши билан боғлаган эди. У эркин бозор шундай қилиб ишлайдики бу ерда бозорни ҳар бир иштирокчиси ўзини шахсий иқтисодий манфаатини кўзлаб ишлайди ва юқори фойдага интилади деб ҳисоблар эди. Бу эса «кўринмас қўл» принципи асосида жамиятнинг фойдасига ижобий таъсир этади.

Бошқача қилиб айтганда индивидуал турмуш фаровонлигини максималлаштириш бутун жамиятни иқтисодий турмуш фаровонлигини максималлаштиришга олиб боради ва бу эркин бозор механизмига асосланган ҳолда эришилади. Адам Смит жамият бойлигини ҳар хил маҳсулотлар йиғиндисини бойликка тенглаштирар эди ва унумдор меҳнат деб моддий ишлаб чиқаришда ҳаражат (сарф) бўлган меҳнатни ҳисоблар эди.

Бойликни меҳнат назарияси ва унумдорликни меҳнатни чегараланган назарияси кейинчалик марксча иқтисодий адабиётда ривожланган эди. Худди шу вақтда номарксча иқтисодий фикр Смитнинг бойлик ва меҳнат тўғрисидаги назариясини чегараланганлигини йўқотишга йўналтирилган эди.

Шу йўналишларнинг бири бўлиб бойликни яратишнинг ва тақсимлашнинг асослайдиган ишлаб чиқариш омилларини назарияси ҳисобланади. Ушбу назарияга мувофиқ ижтимоий бойлиқнинг яратувчилари бўлиб фақат меҳнат эмас балки ер ва капитал ҳам ҳисобланади. Бу жамият бойлигининг уч қисми бирлигидан иборат формуласидир. Бу формула ҳозирги пайтда сонли иқтисодий ўсиш статистиқасида кенг қўлланилади, хусусан ижтимоий маҳсулотни ишлаб чиқариш функциялари ёрдамида. Ҳозирги вақтда қўлланиладиган функциялар сони уч омил билан чегараланмайди. Омиллар сонига бошқариш, фан, таълим, информация ҳам киради.

Ушбу назарияга биноан бозор иқтисодиёти шароитида ҳамма ишлаб чиқариш омиллари иқтисодий томондан бир-бирига тенг. Уларни фаолиятининг самарадорлиги яратилган ҳаражатларни солиштириш билан аниқланади.

Ишлаб чиқариш назариясига биноан иш хақи даражаси «темир қонун» билан аниқланилади. Бунинг моҳияти қуйидагидан иборат. Капиталистик фирма учун ҳар бир ишчи бошқа ишлаб чиқариш омилларига қараганда қандайдир қийматга эгадир, қачонки у бошқа омилларга қараганда кўпроқ фойда келтирса, шунда у фирма учун бошқа омилларга қараганда афзалдир.

Ушбу назарияни Джо, Милл такомиллаштирди. У шундай ҳисоблар эдики, ишлаб чиқаришни иқтисодий қонунлари тақсимлаш қонунларидан фарқланиши керак. Ишлаб чиқариш қонунлари объектив характерга эга бўлса ва фақат ишлаб чиқариш омилларига боғлиқ бўлса, тақсимлаш қонунлари алоҳида инсонларга боғлиқ ва объектив характерга эгадир.

Тақсимлаш жараёни, айниқса, иш ҳақи ва фойда иқтисодий қонунларга боғлиқ эмас. Булар қасаба уюшмалари лидерлари, ҳукумат ва ишбилармонлар билан тузилган шартномаларга боғлиқ (яъни субъектив характерга эга).

Ривожланган мамлакатларда И. Бендам ишлаб чиққан жамият бойлиги назарияси ҳам қўлланилади.

Ушбу назарияга мувофиқ ҳар бир инсон бахтининг йиғиндиси жамият бахтини ташкил этади. қайси инсоннинг даромади кўп бўлса унга солиқ ўрнатади, даромади кам бўлган инсонларга эса трансфертлар орқали ёрдам кўрсатилади.

Аҳолини турмуш фаровонлиги назариясини асосини ишлаб чиқишда италиялик иқтисодчи Вильфред Парето катта ютуқга эга бўлди.

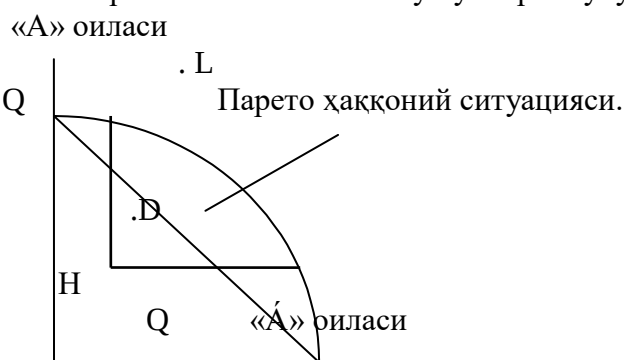
У 1909 йилда ресурсларни ва даромадларни мукамал рақобат шароитида мувофиқлигини ишлаб чиқди. Шу ҳолат иқтисодий адабиётда Парето самарадорлиги ёки Парето оптимуми деб аталади.

Ресурслар Парето бўйича оптимал тақсимланган бўлиб ҳисобланади қачонки бозордаги бир иштирокчини ахволи яхшиланса бошқа иштирокчини ахволи яхшиланмастан бўлмайди.

Истеъмол жараёнида эса Парето ёндашуви қуйидагича:

«Ҳар бир инсонни ҳаётидаги бошқаларга ёмонлик келтирмайдиган ўзгариш айрим инсонларга ижобий ўзгариш келтирса яхшилик деб аталади» Бу ёндашувни «Парето яхшиланиш» деб атади.

Парето яхшиланишини тушунтириш учун қуйидаги графикдан фойдаланамиз.

4-расм. XX асрдаги даромадларни тақсимлаш моделлари.

Н. Калдор ва Д. Хикс ишларида «Паретоннинг оптимуми»дан бошқа ҳолатларнинг тахлили такомиллаштирилди. Бунда айрим инсонлар самарасиз ҳолатдан ўтганда қандайдир ютуқга эга бўлади ва ўз бойлигини кўпайишини камбағаллар билан бўлишишини хохламайдилар.

Бу ерда ютуқга эга бўлганлар шу ҳолатни сақлаб қолишни хоҳлайдилар, ютуқга эга бўлмаганлар эса шу ҳолатни ўзгартиришни хоҳлайдилар. Ҳолатдан чиқиб кетиш учун қандайдир келишув аниқлаб икки томон учун ҳам қулай шароитни яратиш керак.

А. Маршалнинг Турмуш фаровонлиги назариясида истеъмолчиларни ва ишлаб чиқарувчиларни ортиқчаликлари тўғрисидаги концепцияси катта ўринни эгаллайди. Ушбу концепция солиққа тортиш даражаси оптималлаштиришда, субсидияларни

ҳажмини аниқлашда, табиий монополия тармоқларда баҳоларни тартибга солишни асослашда қўлланилади.

Истеъмолчини ортиқчалиги А. Маршални аниқлаши бўйича рақобат мувозанат баҳога қараганда истеъмолчи томонидан шу маҳсулотсиз кетмаслиги учун юқорироқ тўланган баҳо истеъмолчининг ортиқчалиги бу истеъмолчи томонидан максимал тўламоқчи бўлган баҳо билан ҳақиқатда тўлайдиган баҳони фарқи.

Индивидуал истеъмолчиларнинг ортиқчалик суммаси истеъмолчиларни бозор рақобат баҳоси бўйича жами ортиқчаликни ташкил этади. Таклиф томонидан ортиқчаликлар (излишкалар) - бу ишлаб чиқарувчилар учун ортиқчалик. Улар баҳо билан чегараланган ишлаб чиқариш харажатлар ўртасида фарқи билан ҳисобланадилар. Айрим ишлаб чиқарувчиларнинг ортиқчаликларни суммаси жами ортиқчаликларни белгилайди.

А. Маршални ёндашувига биноан жами бойлик ишлаб чиқарувчиларни ва истеъмолчиларни жами ортиқчаликлар суммасига тенг шу билан бирга жамиятни йўқотишлари ишлаб чиқарувчиларни ортиқчаликларини йўқотишларига тенг.

Жамият бойлигини тушунишда истеъмолчиларни рационал хулқи назарияси аниқ ўрин эгаллайди. Истеъмолчиларни хулқи даромадлар даражаси билан боғлиқлигини немис статистиги Эрнест Энгел аниқлаган. Энгельни асосий хулосалари қуйидагича: инсонни ёки оилани даромади қанча кам бўлса, шунчали улар даромадларни катта қисмини озиқ-овқатни сотиб олишга сарфлайди (шу ҳолатда озиқ овқатни сифати паст бўлади). Инсонни ёки оилани даромади қанча кам бўлса, шунчали улар даромадларни катта қисмини ўзини жисмоний томондан сақлаб қолишга сарфлайдилар ва жуда ҳам кам қисмини маънавий харажатларга сарфлайди.

Бу қонунлар аҳолини турмуш даражасини аниқлашда қўлланилган эди. Ҳозирги даврда халқаро статистикада Энгельни камбағаллик кўрсаткичи қўлланилади. Шу кўрсаткичга биноан ўз бюджетини 50 фоизни озиқ-овқатга сарфлаган оила камбағал оила бўлиб ҳисобланади.

Шундай қилиб жамият фаравонлиги макроиктисодиётни микроиктисодий асосларини яратган эди. Лекин шу асосларни ахамиятига қарамасдан алоҳида шахсларни ўз истеъмолига бўлган чегараланганлиги ҳисобга олинмас эди.

Охириги йилларда чет эл иқтисодчилар Х. Лейбенстайн ва Т. Скитовский истеъмолчиларни нороциал истеъмолини объектив сабаблари мавжудлигини кўрсатдилар. Масалан, тамаки, алкоголь ичимликларни истеъмоли соғлиқ учун зарар, лекин шунга қарамасдан уларни истеъмол қилинади.

Турмуш фаровонлиги ижтимоий назариясида ижтимоий ва иқтисодий ривожланишни комплекс баҳолаш усули зарурияти мавжуд. Шунинг учун бирлашган миллатлар ташкилоти (БМТ) мамлакатларнинг ривожланиш даражасини белгилаш учун янги индексни ишлаб чиққан. Ижтимоий ривожланишни белгиловчи янги индекс учта меъзонга асосланган. Улар: узоқ ва соғлом ҳаётни олиб бориш имконияти, мактаб ва профессионал таълимга эга бўлиш имконияти ва ҳаёт учун биринчи навбатда керак бўлган маҳсулот ва хизматларни сотиб олиш учун даромдлар. Иқтисодий ва ижтимоий ривожланиш даражаси бўйича БМТ янги индекси асосида 130 мамлакат баҳоланилади. Мамлакатларни баҳолаш учун аҳоли жон бошига тўғри келадиган ялпи миллий маҳсулот ва ижтимоий ривожланиш даражаси кўрсаткичлари бўйича икки жадвал тузилади. Ривожланган мамлакатлар учун шу икки жадвалларда жойлашган ўрни унчалик фарқ қилмайди. Фақат АҚШ шунда ажралиб туради. Иқтисодий турмуш фаравонлиги бўйича жаҳонда иккинчи ўринда туради, лекин ижтимоий ривожланиш бўйича ўн учинчи ўринда (тиббиёт ёрдами билан нисбатан кам таъминланганлиги, саводсизликнинг нисбатан юқори даражаси). Ривожланаётган мамлакатлар учун жадваллардаги кўрсаткичлар бўйича фарқ бундан ҳам юқори. Масалан, Хитой аҳоли жон бошига тўғри келадиган даромадлар бўйича -109 ўринда, ижтимоий ривожланиш бўйича -70 ўринда.

Турмуш фаровонлиги назариясида аҳолини даромадларини тақсимлаш концепциялари марказий ўрин эгаллайди. Бойликни тақсимланишини бир неча концепциялари ва моделлари мажуд. Масалан, фақат бозор иқтисодиёти нуктаи назаридан тақсимлаш бозор иқтисодиётида тақсимлашни классик назариясини ва ҳаққонийликни бозор моделини ифодалайди.

Ижтимоий тенглик томонидан тақсимлаш иқтисодий самарадорлик билан боғлиқ бўлмайди ва ҳаққонийликни тенглаштириш моделини ифодалайди.

Бу моделлар бир бирига қарама қарши.

Тақсимлашни бозор моделида ҳаққонийлик тушунчаси мукамал бозор ҳаққонийлигига тенглаштирилади ва бу ерда ҳар бир бозор иштирокчиси қонун олдида тенг деб ҳисобланади. Ушбу нуктаи назардан нима самарали бўлса, шу ҳаққоний ва самарасиз-ноҳаққоний. Бу моделда меҳнат натижаларини тенглаштириш тўғри келмайди (прогрессив солиқга тортиш ва трансферт тўловлари орқали).

Тақсимлашни бозор моделини объектив деб ҳисоблайди. Ҳар бир инсон ўз қобилиятига, ҳаракатига, меҳнатига қараб даромадга эга бўлади. Бу модель аҳолини ҳар бир гуруҳлари даромадлари ҳар хил бўлиши қонуний деб ҳисоблайди.

Иқтисодий томондан кам ва ўрта ривожланган мамлакатлар ҳаққонийликни тенглаштириш моделини танлашган. Бу ерда ҳар бир инсон худо олдида ва қонун олдида тенг деган тушунча моделни асосида ётади ва даромадларни қайта тақсимлаш (прогрессив солиққа тортиш ва трансферт тўловлари орқали) қўлланилади (35).

Аҳолини ҳар бир гуруҳлари ўртасида нотекисликни аниқлаш учун Джинни коэффициентидан фойдаланилади. Ушбу коэффициент қанчалик юқори бўлса, шунчалик бой ва камбағаллар ўртасида фарқи катта бўлади. Коэффициент паст бўлса аҳоли текис бўлади. Масалан, Бразилияда бешдан бир қисми даромадларни 67 фоизга эга, камбағал бешдан бир қисми даромадларни 2 фоизга эга. Тайванда эса аҳолини бешдан бир қисми даромадларни 9 фоизга эга, аҳолини бой қисми-даромадларни 37 фоизга эга.

5. Аҳоли даромадларининг табақаланиши

Давлатнинг ижтимоий сиёсатида фуқароларнинг жамғармаларига бўлган муносабат аҳамиятлидир. Айниқса, бу бозор иқтисодиёти шаклланиши даврига тааллуқли. Умуман, нормал иқтисодиётда фаровонлик ўсиб жамғарманинг ҳам имкониятини оширади. Жамғармаларни инфляциядан сақлаш, кадрини пасайтирмай, айниқса инвестицияда фойдаланиш самарадорлигини таъминлаш, умумий иқтисодий ривожланишни тезлаштиради.

Юқорида таъкидлаганимиздек, бозор иқтисодиётида қатнашувчилар фаолияти маълум даражадаги даромад олиш, фойда олиш билан яқунланади. Албатта, бу сармоя ҳажми, фаолият самарасига боғлиқдир. Даромад олиш бозор муносабатлари таъсирига бевосита ёки билвосита боғлиқ бўлиши мумкин. Хўжаликлар фаолиятида банд бўлганларнинг даромади, тижорат, талаб ва таклиф мувозанати, рақобатнинг таъсири кабиларга ёки умумий айтганда. Корхона фаолияти натижаси ва тадбиркорларнинг фойда даражасига боғлиқ. Чунки асосий ишловчиларнинг даромад даражаси корхона даромадига боғлиқ бўлади.

Лекин бошқа хил даромад манбаи ҳам бўлиб, у деярли доимий хусусиятли ва унинг даражаси давлат бюджети имкониятидан келиб чиқади. Булар давлат томонидан маош сифатида даромад оладиганлар бўлиб, давлат хизматчилари, маорифчилар, ўқитувчи ва илмий хизматчилар, талабалар, соғлиқни сақлаш ходимлари, маданий оқортув тармоқлари, маъмурий идоралар хизматчилари, харбий ва ички ишлар, тартибни сақлаш муассасалари ходимлари кабилардир. Булардаги даромадларнинг умумийлиги шуки, унинг миқдорини бевосита давлат белгилайди ва бу миқдор нисбатан доимийдир.

Аҳолини жон бошига даромадлари Ўзбекистонда 2004 йилда 204,1 минг сўмни ташкил қилади ва 2003 йилга нисбатан 141,5 фоизга ортди. 2005 йил 1 январдан энг кам даромад 9400 сўмни ташкил этди. Оқибатда аҳолининг жон бошига пул сарф-

харажатлари ва жамғармалар 296,1 минг сўм ёки 2004 йилга нисбатан 149,5 фоизга ошди.

Биринчи тоифадагиларнинг маоши туфайли ўзгариб турса ва аввало тадбиркор иш берувчига боғлиқ бўлса, иккинчи тоифадагиларнинг бюджет имкониятларига боғлиқдир. Буларнинг барчаси ижтимоий ҳимоянинг нима алоқаси бор деган, савол туғилиши мумкин. Давлат ихтиёридагиларнинг даромадини юзага келтиришда ижтимоий ҳимоя зарурлиги тўғрисида бундай савол туғилмаса ҳам, ҳўжаликлардаги айниқса хусусий тармоқдагиларнинг даромади тўғрисида шундай туғилиши мумкин.

Даромадлардаги тафовутлар бевосита бозор муносабатлари таъсир этувчи соҳада банд бўлганларга тааллуқлидир. Шунинг учун ҳам ёлланиш, меҳнат қилиш, шунингдек, даромад пайдо бўлиши аниқ асослари давлат томонидан яратиладиган қонунлар туфайли белгиланади. Айтайлик қайси соҳа, тармоқ бўлмасин, буларнинг умумийлиги мавжуддир. Бунинг ижросини давлат ўз назорати остига олади. Чунки булар умуминсоний манфаатдан, инсон ҳуқуқларидан келиб чиқади.

Республика давлат бюджетда умуминсоний манфаатлардан ва инсон ҳуқуқларини қондириш мақсадида ижтимоий соҳа харажатлари 2003 йил давлат бюджетини 36,2 ва аҳолини ижтимоий ҳимоялашга 9 фоиз ташкил этган бўлса, 2004 йилда 41,2 ва 7,9 фоизни ташкил этган. Келтирилган рақамларда аҳолини ижтимоий ҳимоялаш харажатлари камайгани асосан уй-жой ва коммунал хизматлар бўйича аҳоли учун дотациялар 2003 йил 2,7 фоиздан, 2005 й. 0,5 фоизгача камайиши сабаб бўлган. Бу харажатларни болалик оилаларга нафақа ва моддий ёрдам 2003-2005 йилларда 6,3-6,1 фоиз атрофида қолган.

Шуни такидлаш керакки давлат ихтиёридан даромад олувчилар жуда кўпчиликни ташкил этади. Буларнинг даромад даражаси эркин иқтисодий соҳадагидан катта фарқ қилмасли ва турмуш даражасининг бевосита бозордаги даромад даражасидаги ва нарх-навонинг ҳолатига қараб маошлар миқдори мамлакатимизда ҳам ўзгариб боради.

Бундан ташқари бевосита меҳнатсиз даромад оладиганларнинг сони ҳам катта бўлар асосан меҳнатга нолойиқ одамлардир. Буларнинг асосини нафақахўрлар ташкил этади ва 2005 йилнинг бошида республикада 3 миллиондан ортиқ нафақа олувчилар мавжуд. Иқтисодий нуқтуи-назардан ҳимояга мухтож бўлганлар, аввало шулардир. Бозор иқтисодиёти шуларнинг турмуш даражасига таъсир кўрсатади. Цивилизация шароитида меҳнатга нолойиқ одамларни иқтисодий жиҳатдан қўллаш, бозор таъсиридан ҳимоя қилиш ҳар бир давлатнинг бурчи бўлиб, замонавий нафақа тизимини амалга ошириш унинг ўз фуқороларига муносабати ёки катталарни иқтисодий қарамликдан қутқариб, турмуш даражасини пасайишига йўл қўймаслиги давлатнинг ҳақиқий инсонпарварлик вазифасини адо этиш даражасини белгилайди.

Маълумки ўтиш даврида, барча соҳаларда бўлгандек, аҳолини ижтимоий ҳимоялаш ўзига хос хусусиятларига эга бўлади. Биринчи навбатда, камбағаллашув ўсади, ишсизлик кўпаяди, мухтожлик ошади. Маълумки, ишга яроқсизлар-ногиронлар, қариялар, кўп болали оилалар тўла давлат таъминотидадир.

Ўзбекистонда нафақахўрлар катта рақамга тенг, улар умумий аҳолига нисбатан деярли 12 фоизни ташкил этади ва йилига кўпайиб бормоқда. Даромад улуши бўйича ҳам салмоғи катта. Нафақалар тизимининг такомиллашуви натижасида камнафақа оладиган кескин камайиб бораёпти, бу жуда ижобий ҳолат.

Республика нафақа даражаси маош даражасидан жуда кам фарқ келади. Шу билан бирга аҳолининг барча қисми бу тизим билан қамраб олинган. Ҳозир даромадсиз ҳеч ким қолмади. Илгари эса фақат меҳнат қилган вақти асосида нафақа белгиланиб, кўпчилик меҳнатга лаёқати йўқлар нафақа олмас ва ҳаддан ташқари иқтисодий оғир аҳволда қолар эдилар. Айниқса, бундай аҳвол қишлоқ жойларда кўп бўлиб, кўпчилик аёллар шундай шароитда эдилар. Ҳозирги кунда барча қандайдир даромадга эга. Нафақалар тури кўпаймоқда кўп болали оналар фарзанд кўраётганлар болалигидан ногирон бўлиб меҳнат лаёқатини йўқотганлар ва шунга ўхшаганларнинг ҳаммаси тўла ижтимоий ҳимоя остига

олинган. Нафақаларнинг энг паст миқдори белгиланган. Талабалар, аскарлар ҳам тўла давлат ҳимоясидадир.

Даромадга таъсир кўрсатувчи давлат томонидан қўлланиладиган чоратадбирлардан яна бир тури маълум мутахассисларга белгиланган имтиёзлар. Масалан, уруш қатнашчилари, байналмиллалчилар, аскарлар кабиларга бир қанча иқтисодий енгилликлар туғдирилган. Булар қаторига шахсий даромад солиғидан озод қилиш ёки имтиёз бериш, уй-жой тўлови, коммунал хизмат ҳақи тўлашдаги имтиёзлар киради. 2003 йилдан бошлаб бу имтиёзлар бекор қилиниб ўрнига давлат томонидан қўшимча даромад-компенсация тўлаш жорий қилинди. Маълумки, бундай тўловлар шахсий даромадга ижобий таъсир кўрсатади.

Аҳолининг даромади билан боғлиқ бўлган ижтимоий муҳофазанинг энг инсонпарварлик хусусияти шуки, у инсоннинг иқтисодий эркинлиги, иқтисодий ва жисмоний ҳаётини белгилаш билан боғлиқдир. Бу эса инсон учун энг муҳим масаладир. Бу масалани тўғри ҳал қилиш давлат етуклик даражасидан далолат беради.

2003 йил 15 октябрь Ўзбекистон Республикаси тарихидаги муҳим саналар қаторидан ўрин олиши шубҳасиз. Зеро, худди шу кунни ўзбек сўмини жорий операциялар бўйича ички эркин алмаштириш расман бошланди. Мазкур ҳолат мамлакатимизда ривожланган бозор иқтисодиётини барпо этиш жараёни янги босқичга ўтганлигидан ёрқин далолат бўлади.

Халқаро тажрибада мустақил пул бирлигини жорий этишнинг бирданига ва аста-секин амалга ошириш усуллари мавжуд. Биринчи усулни шартли равишда «инқилобий», иккинчисини эса «тадрижий» деб аташ мумкин.

Биринчи ҳолда бу жараён қисқа вақтда ва асосан тўсатдан ўтказилади. «Инқилобий» усулда аҳолининг умр бўйи йиққан пул жамғармаси қийматини сақлаб қолиш бош мақсад сифатида қўйилмайди. Миллий валютага ўтишнинг бу усулини танлаган ҳамдўстлик давлатлари фуқороларининг қандай жиддий қийинчиликларга дуч келганлигининг гувоҳимиз. Мазкур давлатларда бу ҳолат аҳолининг ҳақли эътирозларига сабаб бўлди, айрим давлатларда ҳатто ҳукумат инқирозларини юзага келтириб чиққан муҳим сабаблардан бири сифатида эътироф этилди.

Ўзбекистонда миллий валютага ўтиш, унинг алмашинувини таъминлаш масаласида «тадрижий» усулдан фойдаланилмоқда. Тан олиш керак, жаҳоннинг ҳеч бир давлатда бир пул тизимидан бошқасига ўтиш ва унинг конвертациясига тайёргарлик кўриш жараёнида халқ манфаатлари биздагидек алоҳида эътиборга олинмаган эди. Буни 1993 йил 15 ноябрда бошланган миллий валютани жорий этишнинг тайёргарлик босқичи, яъни оралиқ тўлов воситаси - «сўм-купон» га ўтиш вақтидан бошлаб кузатишимиз мумкин. Қаранг, айрим давлатларга ўхшаб Россия рубллари ўрнига «сўм-купон» муомилага кириши билан эски пулдан дарҳол воз кечилгани йўқ. Негаки, даромадларини рублда жамғариб келган аҳолига уни охиргача ишлатиш имкониятини бериш мақсад қилиб қўйилди. Алмаштириш миқдори юқори - 200 минг рубль қилиб белгиланди, ундан ортиқ қисми ҳам «қуйиб» кетгани йўқ, балки банкда мазкур шахснинг номига жамғарма сифатида расмийлаштирилди. Ваҳоланки, ўша пайтда ўз миллий валютасига ўта бошлаган ҳамдўстлик давлатларининг барчасида эски рублларнинг 20, 30, 50 минг, энг кўпи билан 100 минги алмаштирилди, ундан ортиқ қисми қолиб кетди, яъни пешона тери билан топилган маблағ бир кунда кераксиз қоғозга айланиб қолди.

Мамлакатимизда пул алмаштирилиши биланоқ, пенсия, стипендия, нафақа ва иш ҳақи янги «сўм купон»да берилга бошланди. Яқиндагина 20%га оширилга иш ҳақи яна 50 фоизга кўпайтирилди. Кўплаб ишлаб чиқариш корханаларининг ўзларига боғлиқ бўлмаган сабабларга кўра мураккаб иқтисодий ахволга тушиб қолганлиги эътиборга олиниб, уларга шу мақсадда фойдаланиш учун фоизсиз банк кредити ажратилди.

Миллий пул бирлигини жорий этиш билан боғлиқ объектив қийматларни юмшатиш масаласи шу тахлит чора тадбирлар амалга оширилди ва 1994 йил 1 июлдан

«сўм купон»ўрнига ҳақиқий валюта - сўмга ўтиш жараёни халқ учун молиявий йўқотишларсиз оширилди.

Четдан қараганда, мамлакатимизда миллий валютага ўтиш ва унинг конвертациясига эришиш жараёни бир мунча чўзилиб кетганга ўхшайди. Молиячи мутахассис сифатида айтишим мумкинки, Ўзбекистонда ҳам миллий валютани дарҳол муомилага киритиш ва бирданига унинг эркин алмашувини таъминлаш ҳамда унинг алмашув курсини сунъий йўллар билан кўтариб олиш йўлидан бориш мумкин эди. Лекин бундай усул, биринчи навбатда, халқнинг эҳтиёжманд табақалари кескин қашшоқлашишига олиб келиши эҳтимоли борлиги сабабли мамлакатимиз раҳбарияти хорижлик «маслаҳатчилар» таклифларини мулоҳаза қилиб кўришди.

Қолавеса, ўзбек сўми муомилага киргандан то унинг ички конвертацияси расман эълон қилган 2003 йил 15 октябрга қадар ўтган салкам ўн йил давомида ҳам у амалда аслида конвертация қилиниб қолди. Тўғри, бу конвертация маълум бир чекловларга эга эди. Шу ўринда миллий валютанинг тўла конвертацияси моҳияти ҳақида фикр юритиш мақсадга мувофиқ бўлади. Ҳеч қандай чекловсиз, ҳоҳлаган пайтда ҳоҳлаган миқдордаги пулни ҳоҳлаган тарзда конвертация қилиш ҳеч бир давлатда мумкин эмас ва жаҳонда бундай валютанинг ўзи йўқ, бўлмайди ҳам. Масалан, АҚШ ёки Англияга уларнинг бир қоп пулини кўтариб келсангиз, ҳеч қайси банк уни қабул қилмайди. Сиз энг аввало, олиб борган пулингизни қаерда ва қандай ишлаб топганлигингиз ҳақида, яъни унинг манбаи ҳамда ҳужжат тақдим этишингиз шарт. Мана шу ҳам чекловнинг бир кўриниши. Бунга ўхшаш чекловлар жуда кўп.(Масалан, валютаси тўла конвертация қилинадиган давлатларда наркабизнес, ўғирлик, фоҳишабозлик, наркотик ва курол-яроғни ноқонуний тарзда сотиш каби кўп жуда кўп ҳолатларда пулни бошқа валютага конвертация қилиш мутлоқо тақиқлаган, уларни ҳам йўл қўймайди).

Демак, ҳамма гап чекловлар мазмуни, шакли ва миқдорида. Шу позициядан қарайдиган бўлсак, ўтган даврда халқнинг юқори турмуш даражасини таъминлашга қодир ривожланган бозор иқтисодиёти барпо этиш жараёнига ҳизмат қиладиган ҳолатларда миллий валютаимиз ҳамиша конвертация қилиб келинди. Аниқроқ айтадиган бўлсак, экспортга маҳсулот чиқарадиган ёки импорт ўрнини босадиган юқори сифатли маҳсулот яратаётган ёки шундай ҳизмат кўрсатаётган хўжалик юритиш субъектлари сўмни доимо эркин алмаштириб келдилар.

Бугун баралла айтиш мумкин, шундай манзилли конвертация усули натижасида чекланган миқдорда эркин валютага эга ёш, мустақил давлатлар ичида Ўзбекистон биринчи бўлиб, бир неча барабар кам эркин алмашинадиган валюта сарфлаб, қисқа фурсат ичида собиқ иттифокдаги мерос қолган мустамлака мамлакат иқтисодиётини мустақил давлат иқтисодиётига айлантира олди. Бозор иқтисодиёти талабларига жавоб бера оладиган, ҳар қандай ички ва ташқи бўҳронларга бардош бера оладиган бақувват иқтисодиётнинг асоси яратилди. Ўнлаб янги тармоқ ва соҳаларга асос солинди, маънавий ва жисмоний жиҳатдан эскириб қолган минглаб ишлаб чиқариш корхоналари бутунлай қайтадан замонавий, юқори унумли техника ва технология билан жиҳозланди.

Конвертация масаласида агар шундай йўл тутилмаганда эди, Ўзбекистон хориждан замонавий техника ва технология сотиб олиш учун амалда ишлатилган миқдорга нисбатан бир неча барабар кўп эркин аомашинадиган валюта ишлатишга мажбур бўларди. Кўриниб турибдики, конвертация билан боғлиқ вақтинчалик қийинчилик ва чеклашлар ва пировард натижасида шу халқ учун, унинг манфаатлари учун амалга оширилди.

Шу ўринда табиий бир савол туғилади: ўз миллий валютасини дарҳол ички конвертация қила бошлаган қайси давлат ўтгандавр мобайнида Ўзбекистонда амалга оширилган даражада иш қила олди? Уларнинг айримлари бугун ислохотларнинг самараси сифатида мақтаётган баъзи кўрсаткичларнинг пойдевори мустаҳкам эканлигига ким кафолат бера олади?

Бу саволларнинг жавобини яқин келажак ҳукмига қолдирайлик-да, муҳокама қилаётган масаламизнинг ҳамма билиши зарур бўлган ўта муҳим жиҳатга эътиборингизни қаратайлик. Сўз миллий валютанинг курсини давлат ўзига мақбул бўлган миқдорда сақлаб туриш, зарур ҳолатларда эса ҳатто унинг қувватини ошириш масалалари ҳақида кетмоқда. Ўз-ўзидан маълумки, ҳар қандай давлатда миллий валютани муомалага киритиш, унинг эркин алмашинуви учун зарур шарт-шароит яратиш, алмашувни жорий этиш ва уни мустаҳкамлаш расман мамлакат раҳбарияти ҳамда мутасадди идоралар томонидан амалга оширилиши маълум. Мазкур жараёнда жуда катта ваколат ва масъулият Марказий банк зиммасига берилиши ҳам табиий.

Ҳукумату мутасадди вазирлик ва идоралар, биринчи навбатда, Марказий банк бу соҳада жуда катта тадбирларни амалга оширмоқда. Бир вақтнинг ўзида жаҳонда тан олинган, нуфузли валюталарга эса давлатлар тажрибаси шунини кўрсатмоқдаки, миллий пул бирлигининг қувватини сақлаш ва айниқса, ошириш учун буларгина ҳали етарли эмас. Яъни мазкур масала, фақат ҳукумат ва Марказий банкнинг иши деб ҳисоблаб, қолган фуқоролар томошабин бўлиб тураверишса, қўйилган мақсадга ҳеч қачон эришиб бўлмайди. Юртбошимиз ҳар гал таъкидлаб келаятганларидек, сўмимиз нуфузли, тан олинган валютага айланиши учун ҳаммамиз бирдай тер тўкиб меҳнат қилишимиз керак.

Конвенция масаласида пухта ўйланган ва узоқни кўзлаб ўтказилаётган сиёсатимиз ўз самарасини бераётганлигини кўриб турибмиз. Лекин соҳада ҳаммаси ҳам силлиқ кетяпти, ҳеч қандай муаммо ва қийинчилик йўқ, деб айтмоқчи эмасмиз, албатта. Аксинча, ҳали ҳал бўлмаётган масалалар ҳам мавжуд ва бу ҳолат ўтиш даврини бошидан кечираётган давлат учун табиий.

Бир мисол. Конвертация масаласида ҳар қандай мамлакат ичида миллий валютанинг қувватини сақлаш, уни ўзига мақбул бўлган тарзда ўзгартириш ўзгартириш муҳим вазифа бўлиши ўз-ўзидан тушунарли. Шундай экан, муайян бир вазирлик, идора ёки шахслар бу масалада алоҳида имтиёзга эга бўлиши ҳамиша ҳам ўзини оқлайвермайди. Гап - Ўзбекистон самолётида учган, меҳмонхонамизда яшаган каби ҳолатларда ажнабий шахслар сўм билан бирга эркин алмашинадиган валюта ва биринчи навбатда АҚШ долларида ҳисоб-китоб қилиши ҳам мумкинлиги ҳақида кетмоқда.

6. Тармоқларни тақсимлаш ва валютани ҳимоялаш тажрибаси ва йўллари.

Бизнингча, хорижлик киши юртимизга қадам қўйиши билан ҳар қандай хизмат ёки маҳсулот ҳақини тўлашдан олдин ўзбек сўмини олиш учун дарҳол валюта алмаштириш шаҳобчасига «чопиш»и керак. Бу ҳолат чет эллик меҳмонга мамлакатимизда миллий валютага бўлган аҳолида эҳтиромнинг белгиси сифатида намоён бўлади ва энг муҳими, унинг бизда сарфлаётган эркин алмашинадиган валютаси алмашув шаҳобчалари орқали барибир шу юртда қолади.

Валюта яхши ҳимояланган, пишшиқ иссиқ-совуққа чидамли бўлиши билан бирга нақд пулсиз ҳисоб-китоб, турли пластик карточкалар кенг тарқалгунга қадар ҳамён ва чўнтакларда олиб юришга қулай бўлиши мақсадга мувофиқ. Тан олиш керак, сўнгги 10-12 йилда собиқ иттифокнинг пул бирликларидан кечиб, то ўз миллий пул тизимларини барпо этишнинг объектив қийинчиликларидан ўтиб олиш босқичида барча ёш, мустақил давлатларда АҚШ долларига нисбатан алоҳида муносабат пайдо бўлди. Аҳоли уй-жой, автомобиль, хорижий уй-рўзғор буюмлари сотиб олишда, жамғарма йиғишда кўпроқ АҚШ долларини ишлата бошлади. Мазкур ҳолат бизни ҳам четлаб ўтмади.

Бендай ҳолат юзага келиши жараёнларини чуқур ва махсус ўрганиш талаб қиладиган сабаблари бор, албатта. Масалан, АҚШ долларининг ишончилиги (1928 йилда чиққан купора ҳам бугун банкда ўз номинали бўйича алмаштириб берилади), эркин конвертация қилишни биттагина 100 долларлик купорасига оламжаҳон нарсасотиб олиш мумкинлиги ҳам шундай сабаблар қаторига киради.

Сўмимизнинг ички эркин конвертацияси бошланиши билан эса ана шундай битта муҳим сабаб барҳам топди, мутасадди идоралар масаланинг қолган жиҳатларини ҳам тезроқ ҳал этишга эътибор берсалар, мақсадга мувофиқ бўларди.

Собиқ шўролар даврида юрагини олдириб қўйган халқ кўп нарсага ҳадик билан қарши тушунарли. Айтмоқчимизки, пул алмаштириш учун паспорт талаб қилиниши масаласини яна бир юор ўйлаб кўриш керак. Бу масалада ўзибўларчилик, тартибсизлик бўлишини таклиф этмаган ҳолда Ўзбекистон фуқоролари учун кичик миқдорларда пул алмаштиришни паспортсиз амалга ошириш мумкин, деган фикрдамиз. Негаки, валютанинг пинҳона бозори ҳеч қандай ҳужжатсиз ишлайди ва шу сабабли унга мурожат қилишни афзал билади. қолаверса, қачон пул алмаштиришни ҳар доим олдиндан билавермайсиз, шундай вазиятда ёнингизда паспорт бўлмаслиги ҳам мумкин.

Ҳар қандай пул бирлиги йўлида тўсиқ қанча кам бўлса, унинг айланиш тезлиги шунча юқори бўлади. Тасаввур қилинг, жилға оқиб кетяпти. Сувнинг оқиш йўли қанча равон ва тўғри бўлса, унинг ҳаракати шунча тез ва шиддатли бўлади. сувнинг ҳар бир ҳаракати унинг қувватини тобора кучайтириб боради. Йўлда учраган ҳар бир тўсиқ, бурилиш ва айланишлар унинг ҳаракат тезлиги ва қувватига салбий таъсир кўрсатади. Пулнинг ҳаракатини ҳам образли маънода сувнинг шу ҳаракатига ўхшатиш мумкин. Тўғри ва равон ҳаракат қоидалари доирасида фаолият кўрсатаётган пул бирлиги ҳар бир оборотдан қўшимча қувват билан чиқмайдими?!

Мамлакатимизда пулнинг самарали фаолияти учун энг мақбул чора-тадбирлар амалга оширилмоқда. Бу жараён камчилик ва объектив қийинчиликлар бўлиши табиий, албатта. Лекин, қатъи назар бир нарсани ҳеч қачон унутмаслик керак: сўмнинг шаъни - ҳаммамизнинг шаънимиз. Буни ҳар биримиз чуқур англаб олишимиз, бу аниқроғи, ўз юртининг, ўз фарзандларининг келажагини ўйлаган ҳар бир ватанпарварнинг қон-қонига сингиб кетган юксак бир туйғу бўлиши керак, назаримда.

Юртимизда миллий валютани муомилага киритиш ва унинг конвертациясини ошириш масаласида ҳалқимизнинг эртага тўкин рўзгорини таъминлашга асос бўла оладиган йўлдан юраётганлигимиз бош мақсад эркинлигини ҳис этиб турибмиз. Бахтга қарши, бир лаҳзалик фойдани ўйлаб ўзбек сўмини пинҳона пул бозорига солаётган, пул билан чайқовчилик қилиш эвазига бойлик орттиришга уринаётган «тижоратчилар» Ватан, мустақиллик, миллат шаъни каби туйғуларни қачон ҳис этишаркин?!

Оддийгина бир мисол. Хориж маҳсулоти ўрнига ўз маҳсулотимизни қанча кўп истеъмол қилсак, иқтисодиётимиз ривожига шунча кўп ёрдам берган бўламиз. Бу эса ўз навбатда шу иқтисодиётга хизмат қиладиган валюта - сўмимиз қувватига қувват қўшади. Демак, сўм қадрини ошириш умумҳалқ ишига айланмас экан, олдимизга қўйилган мақсадларга эришиш анча мушкул кечиши, табиий.

Тўғри, бозор иқтисодиёти шароитида шахсий манфаат алоҳида ўрни тутати. Лекин, тарихнинг шундай даврлари бўладики, унда давлат ва миллат ранаки барча нарсадан устун туради. Миллий пулимизнинг қадрини ошириш ҳам шундай бурчлар сирасига киради. қудратли валютамиз мавжуд бўлган замонлар тарихига назар ташланг: Туркистон заминида турли даврларда ҳукм сурган хонликларнинг пул бирликлари ўз даврининг қувватли валюталари бўлган. Буюк Амир Темур зорб этган тангалар Европа, Осиё ва ҳатто узоқ Нил бўйи давлатларида эркин қабул қилинган, таъбир жоиз бўлса, бугунги Америка долларини ёки евро каби юксак мақомда бўлган.

Истиқлолга эришган ҳозирги авлодимиз зиммасига пулимизнинг шуҳрати ва қадр-қимматини ошириш вазифаси тушмоқда. Президентимиз таъбири билан айтганда, сўмимизни мустаҳкамлай олсак, умуман иқтисодий ислохатларимиз муваффақиятини таъминлаган, ҳақиқий иқтисодий мустақилликка эришган бўламиз. Бу жараён нафақат давлатимизни, балки юртимизнинг ҳар бир фуқоросини синовдан ўтказиш, шубҳасиз.

Қисқача хулоса

Ижтимоий секторда баҳолар маҳсус рол ўйнайди. Улар ижтимоий неъматларни ҳар хил турдалигини ҳисобга олган ҳолда талаб ва таклифни ташкил этиш хусусиятлари

билан белгиланади. Бу эса ижтимоий соҳа секторларига қараб (баҳоларни ташкил этишда) фарқларни мавжудлигини кўрсатади.

Соф ижтимоий неъматлар худди шахсий неъматга ўхшаб иқтисодий таъминотга киради.

Ижтимоий харажатларни шахсий харажатларга солиштириш учун ижтимоий неъматларни альтернатив қийматини пул билан баҳолаш усули қўлланилади.

Биринчидан, бу усул истеъмолчиларни ижтимоий неъматларни ишлаб чиқаришда солиқлар орқали тўлашга тайёрлигини назарда тутди.

Иккинчидан, ижтимоий ва шахсий неъматларни солиштириш усули альтернатив қийматни йўқотилган даромад деб ҳисоблайди. Яъни ижтимоий секторда инсон қатнашган вақтда қандайдир даромадларни йўқотилиши. Масалан кундузги бўлимда ўқийдиган талабалар ўқиш вақтида қандайдир даромадларни йўқотадилар (ўқиш вақтида улар қаердадир ишлаши мумкин ва шунинг натижасида даромад олиши мумкин).

Учинчидан, бу усул тиббиёт, атроф муҳитни муҳофаза қилиш, ижтимоий суғурта тармоқларида қўлланилади ва бунда касални олдини олиш, ёки экологик ҳалокатни олдини олишни қийматни баҳолаш усули бўлади.

Ижтимоий секторлар баҳоларни ташкил этиш, айрим хизматлар учун ҳам баҳоларни ташкил этишдан ташқари, номукамал рақобат шароитида баҳоларни ташкил этишни ҳам ўз ичига олади. Табиий монополияларда маҳсулот ва хизматлар учун баҳоларни тартибга солиш бунга яққол мисол бўлади. Бунга коммунал хизмат тармоғи соҳасида аҳолини сув, газ билан таъминлаш, шаҳар пассажир транспорти ва ҳоказоларни киритиш мумкин.

Ташқи ижобий самара баҳоларда субсидиялар орқали ҳисобга олинади. Масалан, бу жамият аъзоларининг таълим даражаси ўсиши, соғлиқни мустаҳкамлаш натижасида оладиган фойда.

Кўп мамлакатларни ҳўжалик амалиётида давлат томонидан баҳолар тартибга солишда субсидиялар кенг қўлланилади.

Талаб томонидан субсидиялар (истеъмолчиларга) ва таклиф томонидан субсидиялар (ишлаб чиқарувчиларга) ажратилади.

Талаб томонидан субсидияларни мақсади кам таъминланган аҳолини гуруҳларни конкрет маҳсулот ва хизматларни сотиб олиш учун имкониятларни оширишдир.

Иқтисодий фикрлар тарихида ижтимоий бойликни моҳиятини, унинг манбаларини тақсимлаш ва аниқлашда ҳар хил ёндашувлар мавжуд.

Классик сиёсий иқтисодиётни ривожланишининг биринчи босқичларида жамият бойлигини аниқлашда икки принципаъл ёндашув пайдо бўлган: биринчи-ишлаб чиқариш томонидан, иккинчи- фойдалиқ томонидан.

Адам Смит классик сиёсий иқтисодиётни асосчиси бойликка ишлаб чиқариш томонидан бўлган ёндашувни ишлаб чиқган. У мамлакатда ишлаб чиқарилган маҳсулотни ўсишини аҳолини турмуш фаровонлиги ўсиши билан боғлаган эди. У эркин бозор шундай қилиб ишлайдики бу ерда бозорни ҳар бир иштирокчиси ўзини шахсий иқтисодий манфаатини кўзлаб ишлайди ва юқори фойдага интилади деб ҳисоблар эди. Бу эса «кўринмас қўл» принципи асосида жамиятнинг фойдасига ижобий таъсир этади.

Ривожланган мамлакатларда И. Бентам ишлаб чиққан жамият бойлиги назарияси ҳам қўлланилади.

Ушбу назарияга мувофиқ ҳар бир инсон бахтининг йиғиндиси жамият бахтини ташкил этади. қайси инсоннинг даромади кўп бўлса унга солиқ ўрнатади, даромади кам бўлган инсонларга эса трансфертлар орқали ёрдам кўрсатилади.

Жамият бойлигини тушунишда истеъмолчиларни рационал хулқи назарияси аниқ ўрин эгаллайди. Истеъмолчиларни хулқи даромадлар даражаси билан боғлиқлигини немис статистиги Эрнест Энгел аниқлаган. Энгельни асосий хулосалари қуйидагича: инсонни ёки оилани даромади қанча кам бўлса, шунчали улар даромадларни катта қисмини озиқ-овқатни сотиб олишга сарфлайди (шу ҳолатда озиқ овқатни сифати паст

бўлади). Инсонни ёки оилани даромади қанча кам бўлса, шунчали улар даромадларни катта қисмини ўзини жисмоний томондан сақлаб қолишга сарфлайдилар ва жуда ҳам кам қисмини маънавий харажатларга сарфлайди.

Давлатнинг ижтимоий сиёсатида фуқароларнинг жамғармаларига бўлган муносабат ахамиятлидир. Айниқса, бу бозор иқтисодиёти шаклланиши даврига тааллуқли. Умуман, нормал иқтисодиётда фаравонлик ўсиб жамғарманинг ҳам имкониятини оширади. Жамғармаларни инфляциядан сақлаш, кадрини пасайтирмай, айниқса инвестицияда фойдаланиш самарадорлигини таъминлаш, умумий иқтисодий ривожланишни тезлаштиради.

Юқорида таъкидлаганимиздек, бозор иқтисодиётида қатнашувчилар фаолияти маълум даражадаги даромад олиш, фойда олиш билан якунланади. Албатта, бу сармоя ҳажми, фаолият самарасига боғлиқдир. Даромад олиш бозор муносабатлари таъсирига бевосита ёки билвосита боғлиқ бўлиши мумкин.

Таянч иборалар. Баҳо, субсидиялар, тиббий монополия, рақобат, экстернал самара, трансформация. Табақаланиш, даромад, ёндошув, жамият бойлиги ва жамиятнинг турмуш фаровонлиги.

Назорат ва мулоҳаза саволлари

1. Ижтимоий соҳадаги баҳони роли нимада?
2. Субсидиялар нимани ҳисобидан амал қилинади?
3. Тиббий монополияни тушунтириб беринг?
4. Ўзбекистон иқтисодиёти трансформацияси нимадан иборат?
5. Соф ижтимоий неъмат ҳақида нималарни биласиз?
6. Табиий монополияларни фаолияти монопол ҳуқуқ билан ҳамоханглиги.
7. Жамият бойлиги қандай аниқланади?
8. Бойликни аниқлашда қандай ёндошувларни биласиз?
9. Аҳоли даромади қандай аниқланади?
10. Даромадларни табақаланиши нимадан иборат.
11. Адам Смит бойлик ва меҳнат назарияси тугрисида қандай фикрлар билдирган?
12. Мамлакатимиз миллий валютасининг самарали фаолияти учун қандай чора тадбирлар кўрилмоқда?

Тавсия этилган адабиётлар:

1. Каримов И.А. «Эришилган марраларимизни мустаҳкамлаб, ислохотлар йўлларини излаб бориш - асосий вазифа» Халқ сўзи 2004й. 10 феврал.
2. Каримов И.А. Озод ва обод ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз Т.: Ўзбекистон, 2000.
3. Игнатов В.Г., Батурин Л.А., Бутов В.И. Экономика социальной сфере. Ростов на Дону, 2004.
4. Ишмухамедов А.Э., Каланова М.З. «Ижтимоий соҳа иқтисодиёти» Маърузалар матни Т.: ТДИУ, 2005.
5. Ефимова М.Р., Багнова С.Г. «Социальная статистика» М.: Финанс и статистика, 2003.
6. Холдоров Э.Н. Маҳаллий солиқлар ва уларни такомиллаштириш йўллари. Битирув малакавий иши. ТДИУ, Тошкент, 2005 йил.

4. Мавзу: Уй-жой коммунал хўжалик тармоқлари иқтисодиёти

Режа:

1. Республика иқтисодиётида коммунал хўжалиги

- хизматининг ўрни
2. Уй-жой, коммунал хўжалик таркиби ва бозор иқтисодиётига ўтиш даврида ривожлантириш муаммоси.
 3. Коммунал корхоналар иқтисодиёти
 4. Ўзбекистондаги меҳмонхона хўжаликларининг иқтисодий аҳволи. турла

1. Республика иқтисодиётида коммунал хўжалиги хизматининг ўрни

Республиканинг кўп тармоқли коммунал хўжалиги таркибида уй-жой хўжалигига хизмат кўрсатиш ва уни асраш, сув таъминоти ва канализация, иссиқлик ва газ таъминоти, аҳоли яшайдиган жойларни тозалаш билан шуғулланувчи техника ташкилотлари, шаҳар йўловчилар ташиш электр транспорти (трамвай, троллейбус, метрополитен), электр, газ ва таксимловчи тармоқлар, шаҳар хўжалиги ободонлаштириш, саноат, таъмирлаш-қурилиш, лойиҳалаш корхоналари, ташкилотлари ва бошқалар мавжуд.

Республикада коммунал хизмат кўрсатиш агентлиги ва унинг тегишли вилоят, шаҳар, туман бўғинлари амалга оширади. Уларнинг фаолият доираси шаҳар ва шаҳарчалар, туман марказлари билан чегараланади. Айрим шаҳар ва шаҳарчаларда, қишлоқ жойларда коммунал хизмат кўрсатишни қишлоқ хўжалиги, йирик саноат корхоналари ва ташкилотлари ҳам амалга оширади(10).

Ўзбекистон Республикаси коммунал хўжалигида умумий қуввати бирлиги кеча кундуз 7,0 млн. иншоотлар, 17 минг км узунлик сув ўтказгич шохобчалари ва сув ўтказгичлар, бир кеча кундузда умумий қувватга 3,5 млн.м³ чиқинди сувларни тозалаш кучига эга бўлган иншоотлар 5,2 минг км коллективлар ва канализация шохобчалари, бир соатда 5,6 минг Гкал иссиқлик бериш қувватига эга бўлган иситиш қозонхоналари 3,6 минг км иссиқлик тармоғи, 17 газ тўлдирувчи станция ва 75 минг км дан ортиқ газ шохобчаларидан фойдаланилмоқда. Йилига истеъмолчиларга 2,3 млрд. м³ ичимлик сув, 22 млн. Гкал иссиқлик қувват, 36,5 млрд м³ зиёд табиий газ етказиб берилмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар маҳкамаси томонидан 2003 октябрь ойда республикада газ таъминотини такомиллаштиришга қаратилган Қарор қабул қилинди.

Республикада шаҳар, шаҳарча ва туман марказларида аҳолини сув билан таъминлаш, шунингдек ичимлик сувининг сифатини яхшилаш мақсадида мустақиллик (1991-2005) йилларда суткасига 381 мин м³ ичимлик суви етказиб бериладиган водопровод шохобчалари қуриб ишга тушурилди. Булар Самарқанд, Ургенч, Нукус, Жиззах, Термиз ва бошқа шаҳарларни Туямўйин Урганч, Туямўйин-Нукус, Учкўрғон-Наманган, Дамхўжа ва бошқа сув қувирлари фойдаланишга топшириш асосида эришилди.

Оқибатда республикада водопровод системасининг умумий қуввати бир кеча-кундузда 12,0 млн м³ жон бошига водопровод тармоғи узунлиги 26,3 минг км. га етди. Бошқача қилиб айтганда республикада мустақиллик йилларида бу соҳада қилинган ишлар натижасида аҳолини жон боши ҳисобига бир кеча-кундузи истеъмол учун сув шаҳарларда 536,6 л. ва қишлоқларда 240,4 л. ни ташкил этди.

2-жадвал

Аҳоли пунктларини сув билан таъминлаш (йил охирига) (2001 йил – базис йили)³

	2002	2003	2004	Базис йилига нисба-тан
Сув қувирига эга аҳоли пунктлари сони:				

³Статистик маълумотлар тўплами: Ўзбекистон Республикасининг уй-жой фонди.

Шахарлар	120	120	120	100%
шаҳар типигаги посёлкалар	112	111	111	99%
қишлоқ аҳоли пунктлари	8145	8391	8544	104%
Кўча сув қувурлари яккатизими узунлиги км.	40312,2	45766,7	47209,7	117%
шу жумладан: шаҳарлар ва шаҳар атрофлари қишлоқ маҳаллалари	13029,9	16034,2	16214,3	124%
	27282,3	29732,5	30995,4	113%
Сув қувурлари қуввати, суткасига минг куб метр	11188,3	13695,0	13562,1	121%
шу жумладан:				
шаҳар ва шаҳар атрофлари	7345,0	7926,9	7642,2	104%
қишлоқ маҳаллалари	3843,3	5768,1	5919,9	154%
Аҳолига ва коммунал-хўжалик эҳтиёжларига ажратиладиган сув. млн. куб м	1881,3	1813,8	1750,8	93%
Бир киши ҳисобига аҳолига ва коммунал-хўжалик эҳтиёжларига ажратиладиган ўрт. суткалик сув, литр:	209,1	199,1	189,8	90%
шаҳар ва шаҳар атрофларида	334,3	349,7	317,6	95%
қишлоқ маҳаллаларида	134,6	110,3	115,6	85%

Маълумотлардан кўриниб турибдики:

- сув қувурларига эга аҳоли пунктлари сони бир мунча ошган;
- кўча сув қувурлари якка тизими узунлиги бир мунча ошган (17%);
- сув қувурлари қуввати 21%га ошган;
- аҳолига ва коммунал-хўжалик эҳтиёжларига ажратиладиган сув 7%га камайган;
- бир киши ҳисобига аҳолига ва коммунал-хўжалик эҳтиёжларига ажратиладиган ўрт.суткалик сув 10% га камайган;

Мустақиллик йилларида республика шаҳар ва айниқса қишлоқларни газлаштириш устивор давлат сиёсатига айланди. Республиканинг шаҳар, шаҳарча ва қишлоқларида узунлиги 15 минг км дан ортиқ якка тортилган газ 75 шохобчалари мавжуд. Жумладан 26,0 минг км. дан ортиқ ер ости газ қувири, 29 минг газ тақсимлаш пункти ишлаб турибди. Республикада 3,7 млн. хонадон табиий газ билан таъминлаган шу жумладан қишлоқларда 2 млн. хонадон газлаштирилган. Биноларни иситиш соҳасида 940 газ билан ишлайдиган буғ қозонлари ва 4,0 миллион км узунликдаги иссиқлик тармоғи ишлаб турибди(11).

Республика коммунал хўжалигининг яна бир муҳим тармоғи-шаҳар, шаҳарча ва туман марказлари санитария ҳолатини яхшилаш, қаттиқ ва суюқ чиқиндиларни ўз вақтида йиғиш ва уларни чиқинди майдонларига олиб бориш зарарлантиришдир. Бу хизмат 115 шаҳар, 100 шаҳарчада йўлга қўйилган. Умумий майдони 1000 гектар бўлган 180 чиқинди зарарлантириладиган майдон бор. Йилига 10-13 млн. м³ қаттиқ ва 5-7 млн. м³ суюқ чиқинди йиғилади ва улар 6 мингдан ортиқ шу жумладан Жанубий Кореядан олинган замонавий машина ва механизмлар (кўча супурадиган, сув сепадиган, ахлат ташийдиган, канализация ва кир ўраларини тозалайдиган ва бошқалар) орқали чиқиндихоналарга ташилади. Йирик шаҳарлар-Тошкент, Самарқанд, Андижон, Бухоро Наманган, Фарғона ва бошқаларда махсус ихтисослаштирилган автобазалар бор.

Коммунал хўжалик тармоғида уй-жойлар, ижтимоий, маданий-маиший иншоотлар, муҳандислик тизимларини капитал таъмирлаш корхоналари мавжуд. Чиқиндилар учун контейнерлар, тайёрлаш, газ ўлчагичлари ва сув ўлчагичларни чиқарувчи қўшма корхоналар хўжалиги талабини қондиришга қаратилган.

Мустақиллик йиллари давомида Ўзбекистон коммунал хўжалиги йирик соҳага айланди саноат ишлаб чиқаришнинг ривожини ва аҳолининг тез ўсишига боғлиқ ҳолда илдам суратлар билан ривожланди. қишлоқ жойларида аҳоли яшайдиган жойларни обод қилишда лойиҳалаш ишлари йўлга қўйилди, шаҳарчалар қўллаб қўрилди. Гузарлар қўрилди ва шаҳар кўчалари гулзорларга айлантирилди, айниқса Андижон шаҳрида ва туман марказларида.

2. Уй-жой, коммунал хўжалик таркиби ва бозор иқтисодиётига ўтиш даврида ривожлантириш муаммоси

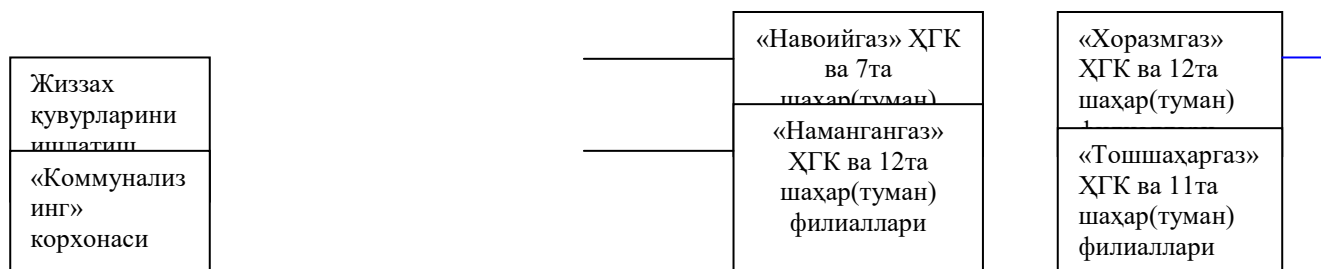
Ҳозирги кунда республикада аҳолини турар жой билан таъминлаш ва уй-жойдан фойдаланиш муоммоларига етарли даражада эътибор берилмоқда. Шу ўринда республика президентининг қўллаб қўрилган фармонлари ва Вазирлар Маҳкамасининг қарорларини келтирамиз (1993 7-май «Давлат уй-жой фондини хусусийлаштириш тўғрисида», 1994 5-март «Республикада уй-жой қўрилишини рағбатлантириш ва ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида», 1996 йил 31 январь «Тошкент шаҳрида уй-жой қўрилишини Давлат томонидан қўллаб қўватлашни кучайтириш тўғрисида», 1996 йил 27 декабрь «Давлат уй-жой сиёсатини асослари тўғрисида», 1997 йил 24-март «Ўзбекистон Республикаси уй-жой қўрилишида ислохотларни чуқурлаштириш чора-тадбирлари тўғрисида», 2005 йил 16-февраль «Уй-жой қўрилиши ва уй-жой бозорини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида»...)

Бу ҳужжатларнинг асосий мақсади уй-жой муоммосини ечишда аҳолининг муҳтож қатламларини давлат томонидан қўллаб қўватлаш ва ижтимоий ҳимояни таъминлаш, корхона, бирлашма ташкилотлар ва аҳоли маблағи ҳисобига амалга оширилган уй-жой қўрилишини келгусида ривожлантирилишлари учун қўшимча рағбатлантиришдир.

Ўзбекистон Республикасида уй-жой коммунал хўжалик тармоғини «Ўзкоммуналхизмат» Агентлиги бошқаради (1 илова). Бу агентлик 05.03.2004 йил 110 сонли Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси қарорига биноан ташкил этилган.

05.03.2004 йил 110 сонли
Ўзб. Рес. ВМси қарорига

«Ўзкоммуналхизмат» агентлиги					
Хуҳудлараро сув қувурларини ишлатиш	«Ўзбеккомму наллойиҳа» институти		«Қарақалпоқгаз» хуҳудий газтаъмин корхонаси ва 17та шаҳар(туман)	«Самарқандгаз » ХГК ва 16та шаҳар(туман) филиаллари	
Туямуюн- Нукус қувурини ишлатиш	«Ўзкоммунал ўқув ташкilotчи» маркази		«Андижонгаз» ХГК ва 18та шаҳар(туман)	«Сурхондарёгаз »ХГК ва 16та шаҳар(туман)	
Туямуюн- Ургенч қувурини	«Ўзгазлойиҳа » институти		«Бухорогаз» ХГК ва 12та шаҳар(туман)	«Сирдарёгаз» ХГК ва 13та шаҳар(туман)	
Дамхўжа қувурини			«Жиззахгаз» ХГК ва 14та шаҳар(туман)	«Тошкентвилоят газ» ХГК ва 20 та	
Дехқонобод қувурини ишлатиш	Агентлик объектларини қўриш инжиниринг компанияси		«!Қашқадарёгаз» ХГК ва 14та шаҳар(туман) филиаллари	«Фарғонагаз» ХГК ва 19та шаҳар(туман) филиаллари	
Тошкент вилоят қувурларини ишлатиш бошқармаси					

5-расм. «Ўзкоммунхизмат» агентлигининг ташкилий тўзилмаси

Агентлик структураси ҳудудлараро сув қувурларини ишлатиш бўйича 5 дирекция ва Тулмуюн –Нукус, Тулмуюн-Ургенч, Дамхужа, Дехқонобод ,Тошкент вилояти, Жиззах вилояти қувурларини ишлатиш бошқармалари ва “Ўзкоммуналлизинг” корхонасидан ташкил топган. Агентлик таркибига “Ўзкоммуналлойдиха” ,”Ўзгазлойдиха” институтлари, агентлик объектларини куриш инжиниринг компанияси ва “Ўзкоммунукувташкilotчи” маркази ҳам киради.

Шунингдек, агентликка “Қорақалпоқгаз”, “Навоийгаз”, ”Намангангаз”, ”Самарқандгаз”, ”Сурхондарёгаз”, ”Сирдарёгаз”, ”Тошкунтвилоятгаз”, ”Тошшаҳаргаз”, ”Фарғонагаз”, ”Хоразмгаз” ҳудудий газтаъминот корхоналари уз шаҳар (туман)лардаги филиаллари билан биргаликда ҳисобот топширадилар.

Ҳудудий газтаъминот корхоналари агентликка ҳисобот топширар ва 02.10.2003 йил 421-сонли Вазирлар Маҳкамаси қарори билан тасдиқланган ҳужжат асосида фаолият юритади .

Ҳудудий газтаъминот корхоналари директорлари Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши Раиси, вилоятлар ҳокимлари ва Тошкент шаҳар ҳокими таклифларига биноан агентлик бош директори томонидан тайинланади.

Агентликнинг асосий вазифалари қуйидагилар:

- Республика коммунал кўрсатиш соҳасида Ўзбекистон Республикаси қонунлари, Ўзбекистон Республикаси Президенти фармонлари ва бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларини бажарилишини назорат қилишни амалга ошириш;
- Республика коммунал хизмат кўрсотиш тизимида давлат сиёсати ва ҳукумат қабул қилган чора-тадбирларни амалга ошириш;
- Коммунал хизмат тизимини шакллантириш, коммунал хизмат соҳасида белгиланган тартибда меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар ва техник-иқтисодий шартларни ишлаб чиқиш ва тасдиқлаш;
- Ҳудудлараро сув қувурларини ишлатиш, коммунал газ сотиш йўли ҳамда чиқиндиларини қайта ишлаш соҳаларида ягона техник сиёсатни шакллантириш ва юритиш;
- Тармоққа хорижий инвестициялар ва технологияларни жалб қилиш, шунингдек қўшма корхоналар ташкил этиш.

Агентликка юклатилган вазифаларни бажариш учун қуйидаги функцияларни амалга оширади:

- Коммунал соҳанинг иқтисодий таҳлили бўйича қонунлар лойихаси ва бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларни ишлаб чиқиб, белгиланган тартибда Вазирлар Маҳкамасига тасдиқлаш учун таклиф қилади;
- Коммунал газ сотиш ҳўжалиги ва ҳудудлараро сув қувурлари ривожланиш қонуниятларини бирлаштириб, шу соҳада ягона техник сиёсат олиб боради;
- Техник шарт-шароитлар ва коммунал хизмаит соҳасидаги қонунларни маҳаллий ҳокимият органлари, бошқармалар, назорат қилади;

- Баланс ишлаб чиқиш учун улгуржи истеъмолчилар ва республика аҳолисининг табиий ва ёқилган газга бўлган эҳтиёжини белгиланган тартибда аниқлайди;
- Ҳар квартал юридик шахслар даромад солиғи бўйича ҳудудий газ таъминот корхоналаридан ҳисоботлар йиғиб, уларни бирлаштириб, солиқ органига тақдим этади;
- Белгиланган тартибда ҳудудлараро сув қувурлар қурилиши бўйича буюртмалар олади, шунингдек ҳукумат топшириғи бўйича шу соҳада бошқа объектлар қурилишини амалга оширади;
- Ўзбекистон Республикаси коммунал хўжалиги эҳтиёжлари учун, шу тармок технологиялари, асбоб-ускуналари, машиналар ва механизмлар яратиб, уларни ишлаб чиқаришни ташкил этади;
- Уй-хўй хўжалик соҳасида инжиниринг, консалтинг, аудитор ва бошқа корхоналар ўртасида коммунал хизмат кўрсатиш соҳасидаги рақобат муҳитини яратишга кўмаклашади;
- Коммунал хўжалиги ва машиналар, асбоб-ускуналар ишлаб чиқариш бўйича хорижий мамлакатлар ва халқаро ташкилотлар билан илмий-техникавий ва иқтисодий ҳамкорликни амалга оширади, шунингдек, улар билан маҳаллий корхона ва ташкилотлар ўртасида алоқаларни ўрнатишга ёрдам беради.

Январ-июнь ҳисобот даврига аҳолига 6645,56 млн.м³, улгуржи истеъмолчиларга эса 1955,07 млн.м³ табиий газ сотиш мўлжалланган эди. Ҳақиқатда эса аҳолига 6538,49 млн.м³ табиий газ сотилиб, режа 98,39% ни ташкил қилди. Улгуржи истеъмолчиларга 1773,74 млн.м³ табиий газ сотилди ва у 90,73% ни ташкил қилди. Жами 8598,05 млн.м³ табиий газ сотилди. 2005 йил январ-июнь ҳисобот даврида, худди шу давр 2004 йилга нисбатан ўсиш суръати 96,68% ни ташкил қилди (3-жадвал).

Январ-июнь ҳисобот даврида аҳоли 4316,25 тонна бош истеъмолчиларга эса 400,00 тонна ёқилган газ сотиш мўлжалланган эди. Ҳақиқатда аҳолига 4316,25 тонна бошқа истеъмолчиларга 400,00 тонна ёқилган газ сотилди. Демак кўриниб турибдики, режа 100% бажарилди. Худди шу ҳисобот даври 2004 йилга нисбатан 76% ўсиш сурати.

2005 йил январ-июнь ҳисобот даврида жами газ сотишдан 118900,28 млн сўм даромад олиш мўлжалланган эди, шундан 118470,87 млн сўм табиий газ сотишдан, 429,41 млн сўм ёқилган газ сотишдан.

3-жадвал

2005 йил январ-июн ҳисобот даври учун «Ўзкоммунхизмат» агентлиги бўйича маҳсулот ишлаб чиқаришда кўрсатилган хизматлар кўрсаткичлари.

Кўрсаткич номи	Ўлчов бирлиги	Мўлжал (режа)		Ҳақиқатда 2005 йил январ-июн даврига	Режага нисбатан %	Ҳақиқатда 2004 йил январ-июн даврига	2004 йил январ-июн джаврига нисбатан ўсиш суръати
		1 йилга	Январ-июн ҳисобот даврига				
Табиий газ сотиш. Жаъми	млн.м ³	19862,30	8600,63	8312,23	96,65	8598,05	96,68
- Аҳолига	млн.м	15000,00	6645,56	6538,49	98,39	6856,70	95,36
- улгуржи истеъмолчиларга	млн.м	4862,30	10955,07	1773,74	90,73	1741,35	111,86
Ёқилғи газ сотиш – Жаъми	тонна	17421,00	4716,25	4716,25	100,00	6149,10	76,70
- аҳолига	тонна	17261,00	4316,25	4316,25	100,00	4658,00	92,66
- бошқа истеъмолчиларга	тонна	160,00	400,00	400,00	100,00	1491,10	26,83
Газ сотишдан олинган даромад –Жами	млн.сўм	288247,82	118900,28	112359,37	94,50	73997,27	151,84
- табиий газдан	млн.сўм	286556,99	118470,87	111929,96	94,48	73163,50	152,99
- ёқилган газдан	млн.сўм	1717,83	429,41	429,41	100,00	833,77	51,50
Худудлараро кувурлар орқали сув сотиш хажми	минг.м ³	125118,00	26983,00	27188,00	100,76	30378,00	89,50
Сув сотишдан олинган даромад	минг.м ³	3837,80	789,80	969,50	122,37	611,30	158,11
Агентлик бўйича бошқа фаолият	минг.м ³	4788,41	1158,3	1160,35	100,17	1199,25	104,61
Агентлик бўйича жаъми	млн.сўм	296901,03	120848,43	114186,22	94,74	75717,82	151,20

Молиявий кўрсаткичлар шуни кўрсатиб турибдики, тармоқ бўйича жами 167936820,00 сўмлик даромад олинди, шундан 154559528,00 сўм табиий газдан, 398112,00 сўм ёқилган газдан, 3969864,00 сўм бошқалардан ва 9009316,00 сўм газ ўлчагичлардан.

Тармоқ бўйича жами 104441629,00 сўмлик харажат қилинди, шундан 94838247,00 сўм табиий газга, 564777,00 сўм ёқилган газга, 29289,00 сўм бошқаларга ва 9009316,00 газ ўлчагичларга.

Жадвалдан кўриниб турибдики, жами тармоқ бўйича келиб тушган даромаддан 8688387,00 сўм «Қарақалпоқгаз» худудий газ таъминот корхонасига тўғри келса, 11067027,00 сўм «Андижонгаз», 10517614,00 сўм-Бухорогаз, 4525019,00 сўм Жиззахгаз, 6425216,00 сўм Қашқадарёгаз, 2900815,00 сўм Навоийгаз, 9262827,00 сўм Намангангаз, 15868631,00 сўм Самарқандгаз, 2697869,00 сўм Сурхондарёгаз, 3641211,00 сўм Сирдарёгаз, 27786113,00 сўм Тошкентвилоятгаз, 42517528,00 сўм Тошкентшаҳаргаз, 15305019,00 сўм Фарғонагаз ва 8733544,00 сўм Хоразмгаз ҳисобига тўғри келади.

2005 йил январ-июнь ҳисобот даврида даромадлар жами 112997,27 млн сўм. Худди шу даврнинг 2004 йилга нисбатан ўсиш суръати 151,8%ни ташкил қилди. Шундан табиий газдан 11163,50 млн сўм, ёқилган газдан эса 429,41 млн сўмни ташкил қилди. Жами мўлжалланган даромад 94,50%га бажарилди. 2005 йил январ-июнь ҳисобот даври учун худудлараро сув қувурлари орқали 26983,00 минг.м³ сув сотиш мўлжалланган эди, ҳақиқатда эса 27488,00 минг. м³ сув сотилиб, режа 100,76%га бажарилди, ундан олинган даромад эса 966,50 млн. сўмни ташкил қилди. Худди шу давр 2004 йилга нисбатан 158,10% ўсиш суръати.

Ҳозирги кунда республикада 93 та шаҳар 95 та шаҳар кўринишидаги аҳоли пунктлари мавжуд. 1982 йил 1 январь ҳолатига кўра шаҳар аҳолисининг сони 1913 йилдаги 1.06 минг кишига нисбатан 6.9 млн кишини ташкил этади.

Ҳозирги пайтгача уй-жой қурилиш ва коммунал хўжаликда қатор камчиликлар мавжуд. Хусусий республикада ҳалигача уй-жой муаммоси ечилмаган.

Уни ечиш учун асосий йўللardan бири бу уй-жой фондининг сифатли таъмирини ўтказиш бўлиб бу жараёнда ҳам бир қатор ушлаб турувчи ҳолатлар мавжуд.

Уй-жой фондининг таъмири ва фойдаланишнинг асосий кўрсаткичлари Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасини қарорига биноан давлатнинг ижтимоий ва иқтисодий ривожланиш режасига киритилганлигига қарамай, улар зарур моддий ва техник ресурслар билан таъминланган.

Кейин, республиканинг Давлат режаси ва Давлат таъминоти тамонидан эксплуатацион эҳтиёжларига моддий-техник ресурсларининг меъёрлари ҳозиргача ўрнатилмаган. Бу ресурсларни ажратиш республика уй-жой фонди таъмирининг ҳажмини ҳамда унинг сони ва сифатли ўсишини ҳисобга олмасдан ўтган йиллар маълумотларининг таҳлили асосида амалга оширилади.

Ишлаб чиқариш базаларининг бир турдаги лойиҳаларини янгилаш ва такомиллаштириш зарур.

Лойиҳа - смета ташкилотлари ҳалигача техник тараққиётни етказиб бериш функцияларини бажарилмасдан, лойиҳаларининг ноиндустриал ечимларини кўзда тутиш давом этяпти.

Кўпгина ҳолатларда уй-жой коммунал ижаралари лойиҳа-сметали хужжатлаштиришнинг техник даражаси ва сифати устидан керакли назорат олиб борилмаяпти.

Ўзбекистон Республикасининг Вазирлар Маҳкамаси томонидан 12.07.1979 йилда ишлаб чиқарилган "Ишлаб чиқариш самарадорлигини ва меҳнат сифатини оширишга хўжалик механизмларининг таъсирини кучайтириш ва режалаштиришни

яхшилаш ҳақида" фармойишида кўрсатилган чора тадбирларни амалга ошириш бу камчиликларни бартараф қилишга ёрдам беради.

Бу фармойишга биноан тажриба ва илмий-техник ютуқларни ишлаб чиқаришга кенгрок киришиш ва интенсив ўсиш омиллари асосида халқ хўжалигининг барча ресурсларидан персонал фойдаланишни таъминлаш масаласи режали ва бошқарув фаолиятининг марказига қўшилмоқда.

Бу чораларнинг ижтимоий ва иқтисодий ривожланишини ишлаб чиқариш жараёнида амалга оширилишига республиканинг уй-жой коммунал хўжалигига нисбатан қўлланиладиган қатор тамойиларни бажариш йўли билан эришиш мумкин.

Уй-жой қурилишининг ўсиши ва мавжуд уй-жой фондини сақлаб қолиш билан бирга республикада шаҳар ва шаҳар кўринишидаги посёлкалар хужудларини санитар тозалаш ва аҳолининг турмуш даражасини яхшилаш бўйича катта ишлар ўтказилади шунингдек янги йўллар қуриб эски йўллар таъмирланади. Шундай қилиб, 2004 йилда шаҳар ва шаҳар кўринишидаги посёлкалардаги йўлларнинг ўзунлиги 12743,1 км, шу жумладан асфальтланган йўллар 7781,8 км юқори сифатли қопланган йўллар 6905,2 км ни ташкил этади. Бу кўрсаткич 1992 йилдагига нисбатан 3,3 барабар ошди. 2004 йилда ёруғлик ўтказилган кўчалар ўзунлиги 8583,4 км ни ташкил этиб бу умумий ўзунликдан 76% ни ташкил этади.

Лекин йўл хўжалигининг ҳозирги кундаги ҳолати ва ривожланиш суръатлари халқ хўжалигининг йўлларга бўлган талабига жавоб беролмайди.

Хаттоки, асфальт билан қопланган кўчаларнинг ҳолати техник жиҳатдан талабга жавоб бермайди. Чунки улар деярли сув оқадиган ариқларга эга бўлмагани сабабли бўзилиш ҳолатларига келиб қолади.

Республиканинг ҳар бир шаҳар ва аҳоли пунктларининг ҳарактерли хусусияти бўлиб бу кўпинча кўчаларнинг икки ёнидан ўтган ирригацион тармоқдир. Шундай қилиб, 2004 йилда шаҳар ирригацион тармоғининг ўзунлиги 9231,6 км бўлиб, улардан ярмиси (4453 км) республика пойтахтида ўтказилган.

Аҳоли пунктларининг турмуш даражасини ошириш муаммоси уларни кўкаламзорлаштириш билан ҳам боғлиқ.

Мустақиллик йиллари мобайнида боғлар, ўзумзорлар учун ярайдиган ер майдонлари кенгайди ҳамда автомобиль ва пиёда йўлларнинг кўкаламзорлаштирилган майдонлар ҳам. Кўкатлар шаҳар қурилиш композитцияларига актив таъсир кўрсатиб республиканинг иссиқ иқлим шароитларида муҳим аҳамиятга эга.

Шаҳарларни кўкаламзорлаштириш масалалари шаҳар ва шаҳар ёнидаги хужудларнинг архитектура-режалаштириш бўйича бошқа масалалар билан биргаликда комплекс ечилади. Ҳозирги кунда республикада бир одам бошига кўчат экинларининг 12 кв м майдони тўғри келади.

Коммунал хизматнинг асосий масалаларидан бири аҳоли пунктлари санитар тозалаш бўлиб у катта (3500дан ортиқ) машина ва механизмлар паркига эга бўлган махсус авто хўжаликлар томонидан амалга оширилади. Майиш чикиндиларни қайта ишлаш тизими ҳам такомиллаштиришини талаб этади. Ҳозиргача Тошкент шаҳрида Ўрта Осиёда биринчи бўлиб майиш чикиндилар қайта ишлаб ўғитларга айлантирувчи завод топширилди. Бу завод йилига 400 куб/м аҳлатни қайта ишлаб 100 минг тоннадан ортиқ ўғит чиқаради. Лекин бу аниқ етарли эмас.

Республиканинг водопровод-канализация хўжалиги ҳам анча ўсди. Ҳозирги кунда водопроводлар мамлакатнинг 390 аҳоли пунктлари ва 192 шаҳарларда фаолият кўрсатади. Водопровод тармоғининг ўтказмаси ўзунлиги 8,2 минг км бўлиб унинг қуввати суткасига 3,9 млн куб ни ташкил этади. Марказлашган сув таъминоти республика шаҳар аҳолисини 82,5% ни қамраб олган.

Водопровод билан бир қаторда республика шаҳарларида канализация қувурларини қурилиши амалга оширилмоқда ва бу нарсага Ўзбекистон шароитларида муҳим ижтимоий тадбир сифатида қаралади.

Биринчи марта канализация Тошкент шаҳарига 1944 йилда киритилган бўлиб унинг кўча коллектор тармоғи кам қувватли бўлиб суткасига 15 мин куб/м охова тўғри келади.

1992-2004 йиллар мобайнида тозалаш иншоотларининг қуввати 2.1 млн куб м га ошиб 2004 йилда суткасига 2.4 млн куб м ни ташкил этади канализацион тармоқ утказмаси эса 1.8 минг км ни ташкил этади. Ҳозирги кунда канализация республиканинг 46 дан ортиқ аҳоли пунктларида фаолият кўрсатади.

Газ билан таъминлашнинг кескин ривожланиши 1956 йилда бошланиб республикада қатор табиий газ захиралари топилган пайт эди.

Ҳозирги кунда табиий ва суюлтирилган газ билан республиканинг барча шаҳарлари 90 та шаҳар кўринишидаги посёлкалар ва 2300 дан ортиқ қишлоқ жойлари таъминланди.

Республикада шаҳар пунктлари уй-жой фондининг газ билан таъминланлик даражаси 2002 йилларда 2004 йилда 77,4% гача ўсди.

Аҳолига коммунал хизмат кўрсатишнинг асосий кўрсаткичларидан бири аҳоли яшайдиган уйларни, жамоат иншоотларини маданий – маиший ва коммунал объектларини иссиқ сув ва иссиқлик билан таъминлашдир. Ҳозирда уй-жой ва жамоат иншоотларини иссиқлик ва иссиқ сув билан таъминлаш, умумий белгиланган 2710 Гкал соат қувватига эга бўлган 609 та қозонхона зиммасидадир. 50-100 Гкал соат га эга қозонлар билан автоматлаштирилган йирик қозонхоналар қурилмоқда.

Шуни айтиб ўтиш керакки, республикада ёқилғи энергетик ресурсларни тежаш ва улардан рационал фойдаланиш бўйича ишларнинг самарадорлигини оширишга тўсқинлик қилувчи жиддий камчиликлар мавжуд.

Замонавий шаҳарда барча хизматларнинг ўзлуксиз фаолият юритиш пассажир транспорти ташкилотисиз мумкин эмас. У борган сари шаҳар аҳоли сонинг ўсиши ва шаҳарларнинг индустриалашиб бораётгани сабабли муҳим аҳамиятга эга бўлиб қолди.

2004 йилда троллейбус республиканинг 6 та шаҳарида фаолият кўрсатарди: Олмалиқ, Андижон, Наманган, Самарқанд, Тошкент, Фарғона. Охириги йилларда ташиб ўтилган пассажирлар сони анча ўсди, шунингдек уларнинг транспорт турларига нисбатан бўлиниши ўзгарди.

Республикадаги шаҳар электор транспортининг келажакдаги ўсишига ҳозиргача йўқотилмаган диспропорциялар тўсқинлик қилади. Уларнинг мавжудлиги қатор камчиликлар сабабли бўлади, хусусан: капитал қўйилмаларнинг кам ҳажмлиги, қурилиш ишларининг паст суръатлари, хўжаликка янги асбоб ускуна ва эҳтиёт қисмларнинг етказиб берилмаётганлиги ва ҳакозо.

Бу камчиликларнинг пайдо бўлишига қуйидаги ҳолатлар сабаб бўлади: ҳаракатдаги составнинг фойдаланилаётган парки билан таъмирлаш-эксплуатация базаси таъминоти ўртасидаги тенгсизликлар, ҳаракатдаги паркининг ўсиши, транспорт тармоғининг ўзунлиги ва транспорт корхоналарининг электр қуввати билан қурилганлиги ўртасида тенгсизликлар, шаҳарларда эҳтиёт қисмлар ишлаб чиқариш саноатининг номенклатураси ва ҳаракатдаги паркининг ўртасидаги тенгсизликлар.

Транспорт хўжаликлар самарадорлигининг камаишига қуйидаги эксплуатацион ҳарактердаги камчиликлар таъсир қилади: ҳаракатланувчи составдан фойдаланишнинг паст коэффиценти трамвай йўллари кўчиқарсиз ҳолати туфайли эксплуатацион тезликнинг пастлиги, кундалик тушумнинг йиғилмаслиги, пассажир ташиб ўтиш тарифларининг ҳақиқий таннархдан ошиб кетиш ва бошқалар.

Республика уй-жой коммунал хўжалигини ривожлантиришда асосий аҳамият атроф-муҳит муҳофазасига берилади. Хусусан, Тошкент шаҳрининг сув тозалаш станцияларида сув бассейни сақлаб қолиш учун катта ишлар ўтказилди. Сувни зарартирсизлантириш, филтрилаш ва қолиб кетиш жараёнларини интенсивлаштириш ва такомиллаштириш бўйича қатор илмий изланишлар ўтказилди. Сувни оқартириш учун учун коагулянтнинг оптимал дозалари киритилади. Саноат корхоналарининг шаҳар канализациясига оқизадиган сувларининг сифати устидан доимий назорат олиб борилади, санитар муҳофазасининг мустаҳкам зоналарини ташкил этиш ва гуруҳланган сув иншоотларини тартибга келтириш бўйича чора-тадбирлар ўтказилади. Маиший чиқиндиларни ташлаш учун 200 дан ортиқ жойлар тартибга келтирилди, 3.3 минг км дан ортиқ ирригацион тармоқ қурилди ва тозаланди. Хаво бассейни тозалаш учун республикамиз қатор шаҳарларининг асфальт-бетон заводларида такомиллаштирилган чанг юткичлар ўрнатилди, ёқилғи ишлатувчи агрегатлар эса табиий газга ўтказилди. Шунга қарамай, сувнинг назорат-кимёвий таҳлил шуни кўрсатдики қатор сув йиғувчи иншоотлар (республикамизда 28 минг донаси мавжуд) ер ости ичимлик сувларининг сифати бўзилди.

Шу муносабат билан ҳамма жойларда ер ости горизонтларига ва ер усти ариқчаларига (уларнинг бўйларида ичимлик сувини йиғувчи иншоот жойлашган бўлади) саноат ва маиший хўжалик чиқиндиларини ташлашни таъқиқлаш назорат қилиш, канализацияни тозаловчи иншоотлар қурилишини тезлаштириш ва ишга тушириш; шаҳар ва айниқса қишлоқ аҳолисини марказлашган канализация билан қамраб олишни ошириш; Тошкент шаҳридаги аҳлатни қайта ишловчи заводнинг қувватини ошириш ва республиканинг бошқа шаҳарларида бошқаларни қуриш лозим.

Шаҳар ва қишлоқ аҳолисининг яшаш шароитларини тенглаштирувчи асосий элементларидан бири республиканинг қишлоқ жойларида уй-жой коммунал хўжаликни ривожлантиришдир.

Қишлоқ хўжалигини ривожлантириш бўйича ҳукумат қарорларини бошқариш жараёнида республикада қишлоқ хўжалик объектларини қуриш ва қишлоқ хўжалигида банд бўлганларнинг турмушини ва меҳнат шароитларини яхшилаш бўйича катта ишлар қилинмоқда. Бунга давлат томонидан марказлашган капитал қўйималарнинг ажратилиши яхши шароит яратди.

Қишлоқ жойларда кўп сонли замонавий уйлар қурилиб меҳнаткашларнинг турмушига газ, сув, канализация ва бошқа коммунал хизматлар киритилмоқда.

Лекин қишлоқ жойларда уй-жой фонди даражасининг таҳлили шуни кўрсатдики кўпгина тармоқлар ва хизмат кўрсатиш бўйича қишлоқ жойлари шаҳарга нисбатан анча орқада қолиб кетмоқда.

Келажакда бу камчиликларни йўқотиш қишлоқ жойларда уй-жой коммунал хўжаликнинг ривожланишининг асосий йўналишларидан бўлади. Уй-жой коммунал хўжалик ривожланишнинг тўлиқ таҳлили учун хизматлар имтиёзининг республика доирасидаги тўзилмавий ўзгаришларни кўриб чиқиш зарур.

Таҳлил шуни кўрсатдики уй-жой коммунал хўжаликни ривожлантиришни режалаштиришнинг замонавий даражаси ўсиб бораётган талабларга жавоб бермайди ва комплекс ривожланиш масалаларини тўлиқ ечишга имконият бермайди, шунингдек, юзага келаётган диспропорцияларни вақтида йўқолта олмайди.

Шундай қилиб республиканинг уй-жой коммунал хўжалик тузилмасини такомиллаштириш учун биринчи навбатда унинг алоҳида тармоқларининг илмий асосланган пропорцияларига эришишни ҳисобга олиб, унитартибга солиш методикасини такомиллаштириш ва тартибга солиш зарур. Бу жараёнида асосий моментларидан бири тасдиқланган режали топшириқлар бажарилиши устидан қаттиқ назорат ҳисобланади.

Ундан ташқари ўз вақтида ва самарали қилинган назорат режалардаги мавжуд камчиликлар ва хатоларни йўқотишга алоҳида тармоқчаларнинг ривожланишида қисман диспропорцияларни ўз вақтида аниқлаб йўқотишга шунингдек режани бажариш жараёнида очилган резервлардан самарали фойдаланишга имконият беради.

Тармоқ фаолиятининг самарадорлигини ошириш мақсадида республиканинг уй-жой коммунал хўжаликнинг алоҳида тармоқчалари ичида илмий асосланган пророрцияларни таъминлаш зарур. Бу биринчи навбатда республика аҳолисини табиий ва суюлтирилган газ билан газлаштиришдаги оптимал пропорцияларга тегишли.

Таҳлил шуни исботладики, республиканинг кўпгина хуудларида аҳолини табиий газ асосида газлаштириш самаралироқ ҳисобланади., чунки бу истъеомчиларни газ билан таъминлашни барқарорлиги таъминланади ва аҳоли ҳамда саноат корхоналарини газлаштириш масалалари комплекс ечилади.

Республика уй-жой коммунал хўжалигининг прогрессив тармоқчалардан бири иссиқлик хўжалиги бўлиб унинг фаолияти бирлашган қозонхоналардан иссиқлик етказишга йўналтирилган. тармоқнинг умумий тўзимасида нисбатан кам улишга эга.

Капитал қўйилмаларнинг қайтиб келиш нуктаи назаридан энг самаралиси бўлиб , тармоқли газ билан газлаштириш, водопровод - канализацион хўжалик, коммунал энергетика ҳисобланади. Лекин шуни айтиб ўтиш керакки тармоқ ривожланишида капитал қўйилмалар йўналишининг бирламчилиги ҳақида хулоса чиқариш мумкун эмас , чунки хўжаликнинг кўпгина тармоқлари бир – бири билан боғлиқ. Шунга қарамай хўжаликнинг алоҳида тармоқларининг ривожланишида керакли нисбийликни сақлаган ҳолда капитал қўйилмаларни юқоридаги таҳлилга кўра биринчи навбатда газлаштириш, водопровод – канализация хўжаликларига йўналтириш керак .

Республиканинг уй-жой коммунал хўжаликнинг ривожланишига ажратиладиган капитал қўйилмалар асосий фондларнинг жамғарилган базасини ташкил этади .

Асосий фондлардан самарали фойдаланиш ва уни тўлдириб бориш уй-жой коммунал хўжаликнинг ривожланишини , унинг рационал тўзулмасининг шаклланишини ва натижада тармоқда меҳнат самарадорлигининг ошишини белгилаб берувчи асосий омиллардан бири сифатида намоён бўлади.

Замонавий шароитлар республика уй-жой коммунал хўжалигининг асосий фондларини сифатли такомиллаштириш ва янгилашнинг интенсив жараёни кечмоқда.

Бу жараён модернизация асосида янги, замонавий корхона ва иншоотларни қуриш(ёки мавжудларини механизациялаш) йўли билан ҳам асосий фондларнинг алоҳида элементларини такомиллаштириш (модернизациялаш) йўли билан амалга оширилади.

Лекин, шуни айтиб ўтиш керакки уй-жой коммунал хўжалигининг кўпгина тармоқ-лари бўйича асосий фондларнинг эскириш ва ишдан чиқиш жараёни уларнинг янгилаш жараёнидан олдин юради.

Тармоқ корхоналарига йўналтирилган янги асбоб-ускуналар асосан асосий фондлар қаторини кенгайтириш учун эмас, балки фаолиятдаги қисмини янгилаш учун зарур.

Таҳлил шуни кўрсатдики, фаолиятдаги асосий фондлар етарлича ишлатилмаяпти: тармоқ корхоналарида меҳнат сменалигининг ўртача коэффicientsи атига 1,3 га тен, охириги йилларда ишга туширилган кўпгина корхоналарнинг қуввати охиригача ўзлаштирилмаган, асбоб-ускуналарнинг бандлик коэффicientsи паст.

Шуни айтиб ўтиш керакки, кўпгина тармоқлар бўйича асосий фондларнинг кўпгина элементларининг ҳақиқий хизмат муддати норматив муддатдан анча ошиб кетди (1,5-1,7 марта).

Одатда, қатор ҳолатларда эскирган асбоб-ускуналарни капитал таъмирлаш шундай маблағларни талаб қиладики, улар тикловчи нархдан анча ошиб кетади. Энг

асосий, бундай асбоб-ускуналарни ишлатиш ишлаб чиқарилган маҳсулот (хизматлар) ларни ҳажмини пасайтиради ва тармоқнинг оптимал тўзилмасига салбий таъсир кўрсатади.

Уй- жой коммунал хўжаликнинг асосий фондлар тўзилмаси ўз хусусиятларига эга. Уларга қуйидагилар киради:

- Асосий фондалр пассив қисмининг юқорироқ улуши, бу қисм хизматлар доирасининг ривожланиши учун катта аҳамият касб этади.

- Тузилманинг машина ва асбоб-ускуналар улушининг ошиши томонга ўзгаришнинг интенсив жараёни. Бу ҳолат уй-жой коммунал хўжаликнинг миллий иқтисодиётнинг йирик механизациялашган тармоқга айланиш жараёнининг натижасидир.

Лекин, асосий ишлаб-чиқариш фондлари актив қисмининг паст улуши шундан далолат берадики, тармоқ олдида техник қайта қуролланиш бўйича катта муаммолар турибди.

Коммунал корхоналарда асосий фондалар ишлатилишни яхшилаш бўйича асосий йўналишлардан бир иш куни ва соатларини купайтириш ҳисобига корхоналарда асбоб-ускуналарнинг ва иш вақтининг ўсиб боришидир.

Масалан: Ахлат ташувчи транспорт ишини бир сменаликдан 1,5 ва 2 сменаликга ўтказиш ва бошқалар.

Асосий фондлардан фойдаланишни яхшилашга турли хил корхона ва асбобларнинг турғунлик ҳолатидан чиқариш йўли билан эришиш мумкин. Масалан: Шаҳар электротр-анспортида бу ҳаракатдаги составидан фойдаланиш коэффицентини ошириш ва йўлларда ўзлуксиз ҳаракатни таъминлаш, водопровод, канализация ва газ тармоқларида аварияларни олдини олиш ва бошқалар .

Коммунал корхоналар фаолиятдан тушадиган даромадлар кўрсаткичининг ўсишига таннарх даражаси катта таъсир кўрсатади. Таҳлил кўрсатдики, коммунал хизматлар таннархининг тузулмасида асосий улушни иш ҳақи ташкил этади.

Кўпгина коммунал корхоналар учун амортизацияга ажратилган катта харажатлар характерлидир. Баъзи тармоқчаларда (шаҳар элетротранспорти , водопровод канализация) харажатларининг катта қисми электрокувват ва ёрдамчи материалларга тўғри келади.

Коммунал корхоналарининг самарадорлиги (даромади) кенг доирадаги объектив омиллар билан белгиланади. Бу омилларни рационал тўзилмани танлаш жараёнида, шунингдек, тармоқни татибга солиш ва бошқариш жараёнида ҳисобга олиш керак. Уларга қуйидагиларни киритиш мумкин: хизматлар сифатини ошириш, масалан, водопровод ва канализация станицияларда қўшимча тозоловчи қурилмаларни киритиш, шаҳар электротранспортининг ҳаракатдаги составини тўлиб боришини пасайтириш, шаҳар аҳолисининг ва ҳудудининг ўсиши. Бу муносабат билан ўзоқроқ жойлашган сув манбалардан фойдаланилади ва жамоат траспортидан фойдаланиш даражаси ортади.

Изланишлар шуни кўрсатдики, коммунал хўжаликнинг даромадлигини оширишнинг асосий йўллари қуйидагилар: тармоқли тўзулмани такомиллаштириш, меҳнат унумдорлигининг ўсиши, маҳсулот (хизмат) бирлигига электроэнергия, ёқилғи, материалларга табиий харажатларнинг пасайиши, ишлаб чиқариш қувватларидан яхшироқ фойдаланиш, ишлаб чиқаришни бошқариш ва унга хизмат кўрсатишга бўлган харажатларни қисқартириш, ноишлаб чиқариш харажатларини йўқотиш ва бошқалар.

Таҳлил шуни кўрсатдики, кўпгина тармоқларда кадрлар оқими жуда каттадир. Бунга сабаб иш ҳақининг пастлиги, алоҳида ишлар бўйича хавф ва маъсулиятнинг катталиги ва иш жараёнининг паст механизациялашганидир ва бошқалар. Тармоқ учун кадрлар тайёрлаш ва қайта тайёрлаш тизими уй-жой коммунал хўжалик корхоналарининг даромадаларининг абсалют даражаси анча ўсди. Лекин қатор камчиликлар сабабли, тармоқ рентабеллиги пасайиб бормоқда.

Республика уй-жой коммунал хўжаликнинг ўсиш суръатлари аҳоли пунктларининг ривожланишидан орқада қолиб кетмоқда. Айниқса бу ҳолатда янги қувватларни (тозалаш қурилмалари шаҳар электротранспорт) ишга тушириш билан боғлиқ.

Шундай қилиб, тармоқ бошқариш тизимини такомиллаштириш зарурияти юзага келди, яъни, алоҳида тармоқларнинг илмий асосланган пропорцияларнинг эришган ютуқларини ҳисобга олган ҳолда уй-жой коммунал хўжаликнинг ривожланишини режалаштириш услубиятини такомиллаштириш, берилган режали топшириқлар бажарилиши, алоҳида хизматлар турига бўлган тарифларнинг тартибга келтирилиши устидан қаттиқ назорат, тармоқ ривожланиши учун ажратилган капитал қўйилмалардан фойдаланиш самарадорлигини ошириш, асосий фондлар ва меҳнат ресурсларидан фойдаланишни яхшилаш кўзда тутилмоқда.

Суюлтирилган углеводород газ ишлаб чиқариш, ушбу соҳанинг ривожланиши қуйидаги масаларни кўндаланг қилиб қўймоқда:

- Республика корхоналарида ва қушма корхоналарида (КК) газ аппаратларини, газ ўлчагичларни, асбоб ускуналарни, арматура ва баллонларни ишлаб чиқаришни кескин ошириш, етишмаганини яқин ва ўзоқ хориж мамлакатларидан импорт қилиш;
- Газлаштириш соҳасида илмий-техникавий тараққиётга кенг йўл очиш;
- Газ кўп сарфланадиган кузги-қишқи мавсумда фойдаланиш учун захираларни барпо этиш учун ер ости табиий ва суюлтирилган газ омборларини қуриш;
- Газлаштириш билан бевосита шуғулланувчи монтаж-қурилиш ташкилотларини кўпайтириш;
- Газ истеъмолчиларни ишончли ва ўзлуксиз газ билан таъминлаш, газ билан ишлашда хавфсизликни таъминлаш мақсадида хизмат сервисини ташкил этиш;
- Республика вилоятлари ва Қорақолпоғистон Республикасида демографик аҳволни маромига келтириш;
- Уй-жой коммунал хўжалик аҳолини тубдан яхшилаш ва уй-жой қурилишнинг ўзоқ муддатли истиқболли режаларини тўзиш;
- Газлаштириш бўйича ишларни бажариш учун мамлакат бюджетидан капитал маблағлар ажратиш.

Шундай қилиб, газлаштириш жараёни - бу кўпгина вазирликлар ва муассасалар фаолиятига боғлиқ мажмуи ўзаро боғлиқ ва ўзаро шартланган муаммолардир.

Бунда бир нарсани эътибордан четда қолдирмаслик зарурки, бу соҳадаги қатор муаммолар бир ёки беш йилда эплаб бўлинмайди, балки ўзоқ муддатли мақсадли режалар тўзишни талаб этади. Хусусан, бош газ ўтказгичлар, айиргичлар, газ босимли станциялар (ГБС) қуриш, илмий-техникавий тараққиётни, газ ишлаб чиқариш саноатини ривожлантириш ва т.к.

3. Коммунал корхоналар иқтисодиёти

Коммунал корхоналар ривожланиш дастурининг асосий қисми бизнес режа ҳисобланади. Бу режа қуйидаги бўлимлардан иборат:

1. Ишлаб чиқариш бўлими;
2. Меҳнат ва ижтимоий ривожлантириш;
3. Молия;
4. Капитал қурилиш ва капитал ремонт;
5. Янги техникани ишлаб чиқиш ва уни ишлаб чиқариш жараёнига жалб қилиш;
6. Моддий - техника таъминоти.

Ушбу бўлимларнинг ичида энг асосийси ишлаб чиқариш бўлими ҳисобланади. Бу бўлимнинг таркибига ишлаб чиқариш қувватларини ҳисоб-китоблари, ишлаб чиқариш фаолиятини сифатини ошириш режаси ишлаб чиқариш дастури қиради. Ишлаб

чиқариш дастурида коммунал хўжалик маҳсулотлари ва хизматларини ишлаб чиқариш бўйича вазифалар кўрсатилади. Бу дастурда ишлаб чиқаришнинг пировард натижаси, яъни маҳсулотлар ва хизматларнинг натура вақиймат кўрсаткичлардаги ҳажми ифодаланади. Меҳнат ва ижтимоий ривожлантириш бўлимида ишлаётганларнинг сонини иш ҳақи фонди, меҳнат унимдорлигини ҳисоб китоблари кўрсатилади. Бундан ташқари коммунал корхоналардаги технологик жараёнини механизациялаш даражаси ҳам берилади. Молия бўлимида маҳсулотлар ва хизматлар таннархини ҳисоб-китоблари харажатлар ҳисоб-китоблари кўрсатилади..

Янги техникани ишлаб чиқиш ва уни ишлаб чиқариш жараёнига жалб этиш бўлимида ишлаб чиқариш самарадорлигини ўсиш ҳисоб-китоблари, техник ташкилий тадбирларнинг дастури кўрсатилади.

Моддий-техника таъминоти бўлимида коммунал корхоналарнинг моддий ресурсларга бўлган эҳтиёжининг ҳисоб-китоблари берилади.

Ишлаб чиқариш дастури коммунал ишлаб чиқариш корхоналарнинг қуввати ҳамда мавжуд меҳнат ва моддий ресурслар асосида ишлаб чиқилади. Ишлаб чиқариш бўлими бошқа бўлимларга ва кўрсаткичларга ҳам таъсир кўрсатади. Бу дастурни ишлаб чиқишда қуйидаги ўлчовлар қўлланилади:

Натура ўлчовлари. Булар асосан физик ўлчовларда ифодаланади. Масалан истеъмолчиларга етказиб бериладиган сувнинг ҳажми m^3 , пасажирлар ҳажми-пасажирлар сони.

Меҳнат ўлчовлари, Улардан ҳар хил маҳсулотларни ишлаб чиқишда қилинган харажатлар таққослашда фойдаланилади. Масалан, энергетикада меҳнат сарфини таққослаш учун норма-соатлар кўрсаткичи қўлланилади.

Қиймат ўлчовлари. Бу кўрсаткичлар коммунал корхоналарнинг даромадларини ва харажатларини аниқлашда ишлатилади. Масалан фойда ҳажми сўмда аниқланади.

Коммунал хўжаликнинг маҳсулотлари ва хизматларининг умумий ҳажмини аниқлашда ҳар бир тармоқнинг режалари йиғиндисини олиш керак. Сув таъминлаш корхоналарининг ишлаб чиқариш дастури қуйидаги кўрсаткичларни ўз ичига олади:

Водопровод тармоқларининг узунлиги (км да);

Насослар билан етказиб бериладиган сувнинг ҳажми;

Узининг истеъмолига кетадиган сув ҳажми;

Етказиб бериладиган сувнинг умумий ҳажми;

Истеъмолчиларга сотилган сувнинг ҳажми (бу кўрсаткич ҳам сўмда ҳам $1000 m^3$ да ҳисобланади).

Бу кўрсаткичлар ичида дастлаб насослар билан етказиб бериладиган сувнинг ҳажм кўрсаткич аниқланади ва бу қуйидаги формула билан ифодаланади.

$V_1 - \text{Су}QV_{\text{тар}}; V_{\text{тар}} - \text{Уу}QV_{\text{с}}$

бу ерда V_1 -насослар билан етказиб бериладиган сувнинг ҳажми;

Су-корхонанинг ўз истеъмоли учун кетадиган сувнинг ҳажми;

$V_{\text{тар}}$ -водопровод тармоқларига етказиб бериладиган сувнинг ҳажми;

$V_{\text{с}}$ -истеъмолчиларга сотиладиган сувнинг ҳажми

Канализация корхоналарининг иш ҳажмини аниқлашда ишлаб чиқариш дастури қуйидаги кўрсаткичлардан иборат бўлади:

- Канализация тармоқларининг узунлиги;

- Ифлос сувларнинг тозалаш иншоотларидан ўтган ҳажми ($1000 m^3$) ва уларни биологик усуллари орқали тозалайдиган сувнинг ҳажми;

- Тозалаш иншоотларининг қуввати ($1000 m^3$).

Шаҳар электр транспорти ишлаб чиқариш дастури ҳисоб-китобларига қуйидаги кўрсаткичлар киради:

- Транспорт тармоқларининг узунлиги (км);

- Ташиладиган пасажирлар сони;
- Ҳаракатда бўлган транспорт воситаларининг сони ва улардан фойдаланишнинг техник-иқтисодий кўрсаткичлари. Масалан транспорт воситаларидан фойдаланиш ўртача тезлиги (1 вагонга пасажирларни киритиш мумкин бўлган имконият).

Газ билан таъминлашда қуйидаги кўрсаткичлар қўлланилади:

- Газлаштирилган квартиралар сони;
- Шаҳардаги газ тармоқларининг узунлиги;
- Истеъмолчиларга сотиладиган газнинг ҳажми (m^3).

Иссиқлик билан таъминлаш тармоғида қуйидаги кўрсаткичлардан фойдаланади:

- Иссиқлик билан таъминлайдиган тармоқларнинг узунлиги;
- Иссиқлик билан таъминланадиган квартиралар сони;
- Қозонхоналар қуввати;
- Истеъмолчиларга сотиладиган иссиқликнинг ҳажми.

Кўчаларни механизациялашган тозалаш тармоғи. Бунинг ишлаб чиқариш дастурига кўчаларни ва хиёбонларни супуриш ва сув сепиш, ахлатни олиб чиқиб кетиш ва қишда қорлардан тозалаш киради(35).

Бу тармоқ ривожланишининг энг асосий кўрсаткичи йиғиладиган кўча ва хиёбонларнинг майдони ҳисобланади. Уни ҳисоблашда кўчаларни тозалайдиган машиналарнинг сони кўрсаткичи, ахлатлар қайта ишланадиган ҳажм кўрсаткичларидан фойдаланилади:

Кўкаламзорлаштириш кўрсаткичлари:

Шаҳардаги ерларнинг майдони (минг m^2). Шу жумладан, уй-жой, корхоналар қурилган ерлар майдони.

Шаҳардаги экилган майдонларнинг ҳажми:

Меҳмонхона хўжалиги кўрсаткичлари:

- Меҳмонхоналар сони, уларнинг класслар бўйича бўлиниши;
- Меҳмонхоналардаги номерлар сони;
- Бир вақт мабойнида жойланиш имконияти;
- Меҳмонхоналарда койка-сутканинг умумий сони.

Кўчаларни электрлаштириш кўрсаткичлари:

- Электр тармоқларининг узунлиги;
- Ёритиладиган кўчаларнинг узунлиги;

Уй-жой хўжалигидаги кўрсаткичлардан фойдаланилади:

- Турар жой ерларининг мавжудлиги (минг m^2); шу жумладан, турар жой фондини қулайликлар билан таъминлаш даражаси;

- Уй-жойларининг эскирганлик даражаси;
- Капитал ремонт ҳажми;
- Уй-жой фондининг жорий ремонт ҳажми.

Республикада коммунал корхоналари томонидан табиий сотишнинг бозор механизмларини бошқариш тузилмасини такомиллаштириш, ҳисоб-китоб тўлов интизомини янада мустаҳкамлаш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Республика газ таъминотини бошқариш тизимини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида» 2003 йил 2 октябрда⁴ қарор қабул қилинди.

Бу қарорда қайд этилганидек, Ўзбекистон Республикаси президентининг 2003 йил 28 августдаги Ф-1832 сон Фармойишига мувофиқ тузидган махсус гуруҳ томонидан «Ўзкоммуналхизмат» агентлигини «Бошқомунгаз» корхонаси фаолиятида жиддий камчиликлар аниқланган. Газ таъминоти тизимида бозор муносабатлари жуда секинлик билан жорий этилмоқда, қатий тўлов тизимини мавжуд эмас. Табиий газнинг исроф

⁴ Халқ сўзи 2003 йил 3 октябрь.

бўлишига ва ўғирланишига йўл қўйилмоқда, газ тармоқларига рухсатсиз улашиб алмашишнинг кўпдан кўп ҳоллари мавжуд.

Ҳисоб-китоб интизомига риоя этилмаслиги, сотилган газ учун ўз вақтида ҳақ тўлаши устидан назоратнинг сустлиги оқибатида дебиторлик ва кредиторлик қарзлари миқдори юқориликча қолмоқда. Уй-жой фондини газ ҳисобига олиш приборлари билан жиҳозлаш ишлари қоқоқлик билан олиб борилмоқда.

«Ўзкоммунхизмат» агентлиги томонидан назорат ўрнатилмаганлиги туфайли «Бошкоммунгаз» корхонасининг ҳудудий бўлинмалари ҳузурида Ўзбошимчалик билан ортиқча бўғин-«Ўзтехгаз» шўъба корхонаси ва «Техгаз» ҳудудий шўъба бошқармалари ташкил этилган, уларга газ тармоқларидан фойдаланиш, уларни таъмирлаш ва куриш функциялари берилган. Бу бошқарув ходимлари сонининг ассосиз кўпайиб кетишига сабаб бўлди (9).

Табиий газ сотишнинг бозор механизмининг жорий этиш мақсадида «Бошкомунгаз» ва унинг «Ўзтохгаз» шўъба корхонаси тугатилди ва ўрнига ҳудудий газ таъминоти корхоналари ташкил этилди. Бу эса республикада газ тامينлашни такомиллаштириш ҳисоб-китоб тўлов интизоми яна мустаҳкамлашга имконият яратади.

4. Ўзбекистондаги меҳмонхона хўжаликларининг иқтисодий аҳволи ва турлари

Меҳмонхона хўжалиги ер юзида энг тараққий этган хўжаликлардан бири деб ҳисобланади. Нафақат туризм, балки дунё хўжалигининг деярли барча тармоқларига сингиб кетган. Отеллар-бизнесменлар, туристлар, давлат арбоблари, жаҳондаги ҳар бир одам учун зарурдир.

Туризмни олсак дунёдаги 168 мамлакатда ушбу соҳа мутахассислари отелъ, мотелъ, пансион, кемпинг ва ҳақозоларни куриб, меҳмонхоналарни уларда, жойлаштириш учун фаол иш олиб боришмоқда.

Республикани давлат тизимини мустаҳкамлаш иқтисодий, ижтимоий ва маданий ривожланиш соҳасидаги муваффақиятлари ўнлаб халқаро ташкилотлар ва сайёҳлик мамлакатлари томонидан тан олинди, улар республикани Буюк Ипак йўлини тиклаш дастурини амалга ошириш маркази, деб белгиладилар.

Дастурни амалга ошириш учун қулай шароит яратиш, хорижий ишбилармонлар ва сайёҳларни кенг жалб этиш, республикада жаҳон андозаларига мос келадиган замонавий меҳмонхона индустриясини ривожлантириш мақсадида Бухоро, Хива, Самарқанд ва айниқса республика пойтахти Тошкент шаҳрида беш юлдузли, тўрт юлдузли ва уч юлдузли ўнлаб меҳмонхоналар барпо этилди. Бу меҳмонхоналарда энг замонавий шароитлар яратилаяпти.

Биргина «Ўзбектуризм», давлат маҳаллий органлари ва хусусий секторга қарашли 30 дан кўпроқ замонавий меҳмонхона, 8 сайёҳлик базаси, кемпинг ва дам олиш зонаси, шунингдек янгиланган транспорт парки республика меҳмонхона индустриясининг асосини ташкил этади. Хусусий меҳмонхоналарни ҳисобга олса республикада отелларнинг сон-саноғи йўқ. Ҳозирги даврда отел занжирий қаторлари тузилиб бўлинган. Масалан: Интер-контененталь, Лё Мериден, Савой, Мелина, Шератон, Хилтон, Риджент ва бошқалардир.

Туризмнинг муқаддас асосларига нималар киради?

-меҳмонхоналар қулай тўшакларда ухлашлари ва ўша отелнинг нархлари туристлар учун баланд бўлмаслиги лозим;

-озода ванна хоналарда ювиниш;

-яхши тайёрланган миллий таомларни истеъмол қилиш;

-табассум билан кўрсатилган хизматлардан баҳраманд бўлиш;

- яхшилаб дам олиш;
- чиройли мусикаларни ва ҳаказоларни мароқ билан тинглаш;
- тарихий обидаларни кўриб мароқланиш;
- яхши саёҳат қилиш.

Ушбу қисқача маълумотдан кўриниб турибдики отел хўжалигини ҳозирги пайтда ривожлантириш асосий вазифалардан бирига айланиб бормоқда.

Ўзбекистонда чет эллик меҳмонларни туриши учун яратилган отелларнинг 2001-2005 йилларидаги ҳолатини ўрганиб чиқайлик. Шу даврда республикага келган ишбилармонларнинг 49 фоиз Россия, 7 фоиз Туркия, 8 фоиз Германия, 5 фоиз Казахстан, 4 фоиз Англияга тўғри келади.

Чет эл туристлари учун Ўзбекистонда отелларнинг сонини кўпайтириш зарурлиги ушбу жадвалда яққол кўриниб турибди айниқса, агар юқоридаги сервис сифати зўр бўлса отел занжир қаторларидан олиш мумкин эмас эди.

Кейинги йилларда фуқаро авиацияси ривожланиб, янги халқаро ҳаво йўллари очилиши билан сайёҳларни самалётда ташиш ҳажми ва отеллар хизмати ҳажми анчагина ошди. Ўзбекистон билан осийё, шарқ, ва европа мамлакатлари, шунингдек яқин хориж ўртасида дастурий ва бартер туристик авиация маршрутлари пайдо бўлди. Ўзбекистоннинг Германия, Буюк Британия, Бирлашган араб амирликлари, Саудия Арабистони, Хиндистон, Покистон, Тайланд, Малайзия, Хитой, Корея, Грузия каби мамлакатлар билан сайёҳлик алоқалари айниқса фаоллашди ва меҳмонхона хизматини такомиллаштиришни талаб қилмоқда.

Бундан ташқари республикада Мустақиллик куни «Навруз» халқ байрами, халқаро анжуман ва фестиваллар, тарихий шаклларнинг, атоқли давлат арбоблари, ўтмиш олимлари ва мутафаккирларнинг юбилейларини юксак савияда ўтказиш ҳам республикада замонавий меҳмонхона индустриясини ривожлантиришга катта имкониятлар беради.

Тошкент, Андижон, Бухоро, Фарғона, Самарқанд, Наманган, Хива, Шахрисабз ва бошқа шаҳарларни қиёфаси ўзгаргани бунга мисолдир. Бу тадбирлар хушманзара жойларни кўпайтиришга хизмат қилибгина қолмасдан, меҳмонхона инфратузилмасини ривожлантиришга ҳам кўпаклашади. Кейинги йилларнинг ўзида республикани турли шаҳарларида хорижий фирмалар иштирокида замонавий меҳмонхона мажмуалари қурилиб, фойдаланиш учун топширилди. «Белдерсой», «Чимён» ва Чорвоқ кўлида замонавий меҳмонхона билан таъминланган туристик мажмуаси мисол бўлиши мумкин. Бу меҳмонхоналардан чет эллик сайёҳлардан ташқари пойтахтимизда жойлашган элчихоналар, халқаро ташкилотлари ходимларига замонавий хизмат кўрсата олади.

Тошкент шаҳридаги янгиланган Ўзбекистон отели ва Самарқанд шаҳридаги янги Афросиёб отели ва Бухорадаги Янги Бухоро отелларини макташга арзийди.

Лекин республикамизда табассумли юқори савияли сервисни кўп отелларда учратмайсиз. Меҳмонхоналарда ғамхўрлик кўрсатиш дастурлари йўқ.

Бундан шундай хулоса келиб чиқадики, ходимларнинг сифатли амалдорликка ва сервисга ўқитиш лозим.

Отел ва туристик саноат менежерларининг кўпчилиги, умуман, меҳмондўстлик санъатидан хабари йўқ. Аксинча уларнинг кўпи муҳандислик, техник ёки иқтисодий маълумотларга эга. Шунинг учун улар миждоз билан алоқа ва унга сервисни кўрсатиш қай даражада мўҳимлигини тушунмайди. Туристлар ва отел менежерлари орасида алоқа бўлмаганлиги шунга олиб келадики, туристлар ҳақида ғамхўрлик деган муҳим нарсасиз эсан чикиб қолади.

Туристларга кўрсатилган ғамхўрлик яхши натижаларга олиб келади ва иқтисодий нуқтаи-назардан қўшимча фойда келтиради, кўпгина отеллар хизмат вазифаларини

базарувчиларининг базарувчилари ва бошқарувчилари орасида ҳам алоқа йўқ. Бу эса шундай салбий натижаларга олиб келадики, яхши ғамхўр хизматчини қўлидан ҳам ҳеч нарса келмай қолади, чунки у туристларнинг шикоятини ижобий ҳал қилишга қурби етмайди, баъзи бир бошқарувчилар шуни тушунмайдилар. Туристлар эса буни кўриб азоб тортадилар.

Бошқарувчилар тажрибаси йўқ бўлмаганлиги сабабли қушимча даромадларни тушишга имконият қолмайди. Масадан, ресторан, бар, буфет ва ва шу каби бошқа қўшимча нуқталар яхши ишлаб турса ўша нарсага етиш осон бўларди.

Ўзбек отелларида кўп майдон бўш бўлиб туради. Ўша жойларни ишлатиб қўшимча даромадни олиш мумкин. Бу ҳолатни кўпгина отел фойдасидан кўриш мумкин. У жойлар қоронғи, мебель нотўғри жойлашган, шунинг учун ундай жойлар зерикарли ва ундай жойдан мижозларни қочиб кетгиси келади.

Бу камчиликларни бартараф қилиш мақсадида ва республика меҳмонхоналарида ишбилармонлар, сайёҳлар учун чет тилларини пухта биладиган ва Ватанимиз тарихи, маданиятини чуқур ўзлаштирган гидларнинг янги авлодлари тарбиялаб етиштирилмоқда. Пойтахтимизда туризм келажаги очилиб, унда чет эллик сайёҳларга замонавий хизмат кўрсата оладиган ёш мутахасис кадрлар тарбиялаб етиштирилмоқда.

Тошкент давлат иқтисодиёт университетида, Тошкент меҳмонхона хўжалиги коллежида ихтисослашган лицей ва коллежларида меҳмонхона, сервис соҳасидаги кадрларни тайёрлаш ва ўқитишга алоҳида эътибор берилмоқда. 1999 йилда Тошкент давлат иқтисодиёт университетида «Халқаро Туризм» факультети очилди ва меҳмонхона хўжалиги ва сервис соҳасида олий маълумотли мутахасисларни тайёрлайди. Бундан ташқари меҳмонхона ходимлари ва мутахасислари етакчи туристик компаниялар ва хорижий меҳмонхоналарда таълим ва тажриба ўрганиб қолмоқдалар

Қисқача хулосалар:

Республиканинг кўп тармоқли коммунал хўжалиги таркибида уй-жой хўжалигига хизмат кўрсатиш ва уни асраш, сув таъминоти ва канализация, иссиқлик ва газ таъминоти, аҳоли яшайдиган жойларни тозалаш билан шуғулланувчи техника ташкилотлари, шаҳар йўловчилар ташиш электр транспорти (трамвай, троллейбус, метрополитен), электр, газ ва тақсимловчи тармоқлар, шаҳар хўжалиги ободонлаштириш, саноат, таъмирлаш-қурилиш, лойиҳалаш корхоналари, ташкилотлари ва бошқалар мавжуд.

Республикада коммунал хизмат кўрсатиш агентлиги ва унинг тегишли вилоят, шаҳар, туман бўғинлари амалга оширади. Уларнинг фаолият доираси шаҳар ва шаҳарчалар, туман марказлари билан чегараланади. Айрим шаҳар ва шаҳарчаларда, қишлоқ жойларда коммунал хизмат кўрсатишни қишлоқ хўжалиги, йирик саноат корхоналари ва ташкилотлари ҳам амалга оширади.

Мустақиллик йиллари давомида Ўзбекистон коммунал хўжалиги йирик соҳага айланди. Саноат ишлаб чиқаришнинг ривожини ва аҳолининг тез ўсишига боғлиқ ҳолда илдам суратлар билан ривожланди. Қишлоқ жойларида аҳоли яшайдиган жойларни обод қилишда лойиҳалаш ишлари йўлга қўйилди, шаҳарчалар кўплаб қурилди. Гузарлар қурилди ва шаҳар кўчалари гулзорларга айлантирилди, айниқса Андижон шаҳрида ва туман марказларида.

Коммунал хўжалик уй хўжалигини ривожлантирилиши билан боғлиқ. Чунки ҳар бир уйда коммунал қулайликнинг бўлиши шарт. Уй хўжалиги уйларни сақлаш ва тиклаш функциясини бажаради. Бошқача қилиб айтганда, уй хўжалиги органлари турар жойларни капитал ва жорий ремонт қилиб, уларни яхши сақлашга ҳаракат қилиши керак.

Уй-жой коммунал хўжалигининг ривожланишидаги муаммолардан бири шу тармоқни бошқариш муаммосидир. Ҳозирги даврда тармоқларнинг бошқарилиши

жойлардаги ҳокимиятлар томонидан ва аҳолига коммунал хизмат кўрсатиш агентлиги томонидан олиб борилади.

Таянч сўзлар: коммунал хўжалик, бизнес режа, натур ўлчовлари, меҳнат ўлчовлари, қиймат ўлчовлари, сув хўжалиги, меҳмонхона хўжалиги, транспорт хўжалиги, кўча хиёбонларни ободонлаштириш.

Назорат ва мулоҳаза саволлари:

1. Ўзбекистонда уй-жой коммунал хўжалик тармоғининг таркиби қандай?
2. Уй-жой, коммунал хўжаликнинг бозор иқтисодиёти шароитида ривожланиш вазифалари қандай?
3. Коммунал корхоналарни бизнес режаси қандай булимлардан иборат?
4. Сув етказадиган корхоналарни фаолиятини тартибга солишда қандай курсаткичлар ишлатилади?
5. Истеъмолчиларга сотиладиган сувни хажми қандай аникланади?
6. Ифлос сувларни тозалайдиган корхоналарни фаолиятини тартибга солишда қандай курсаткичлардан фойдаланилади?
7. Меҳмонхона хизматини такомиллаштириш учун қандай амаллар қилиш мумкин?
8. Ободонлаштириш корхоналарини фаолиятини тартибга солишда қандай курсаткичлар ишлатилади?
9. Газлаштириш корхоналарни бизнес – режа курсаткичлари қандай?
10. Иссиқлик билан таъминлаш корхоналарни фаолиятини тартибга солишда қулланиладиган курсаткичлар тизими қандай?
11. Шаҳар электр транспортни тартибга солиш йуналишлари ва курсаткичлар тизимлари нималардан иборат?

Тавсия этилган адабиётлар.

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарори «Коммунал хизматлар тарифларнинг асоссиз равишда ўсиб кетишига, йўл қўймаслик ҳамда улар учун ўз вақтида ва тўлиқ ҳисоб-китоб қилиниши учун истеъмолчиларнинг маъсулиятини ошириш чора-тадбирлари тўғрисида» Тошкент оқшоми, 2005 йил, 14 февраль.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарори «Уй-жой мулкдорлари ширкатлари фаолиятини такомиллаштириш борасидаги қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида» Тошкент оқшоми, 2005 йил, 14 февраль.
3. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримовнинг Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маърузаси «Бизнинг бош мақсадимиз – жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир» Халқ сўзи 2005 йил, 29 январь.
4. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг 2005 йил 7 февраль куни Оқсарой қароргоҳида қилган нутқи «Янги ҳаётни эскича қараш ва ёндашувлар билан куриб бўлмади» Халқ сўзи, 2005 йил, 17 февраль.
5. Каримов И.А. Ўзбекистон: барқарор ривожлантириш йўллари. Т. 2002 й.

5. Мавзу: Аҳолига маиший хизмат кўрсатишни ривожлантириш

Режа:

1. Аҳолига маиший хизмат кўрсатиш тармоғининг таркиби ва аҳамияти
2. Ўзбекистонда маиший хизмат кўрсатиш тармоғи ривожланишининг иқтисодий таҳлили
3. Маҳаллий маиший хизмат корхоналарида рақобат муҳитини яратиш

1. Аҳолига маиший хизмат кўрсатиш тармоғининг таркиби ва аҳамияти

Аҳолига маиший хизмат кўрсатиш миллий иқтисодиётнинг ўзига хос ижтимоий хизмат соҳаларидан бири. Бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида Ўзбекистон Республикасида аҳолига маиший хизмат кўрсатиш тармоғининг ўз анъаналари ва тарихига эга бўлган тизими шаклланган.

Ўзбекистон иқтисодиётида маиший хизмат кўрсатиш тармоғи муҳим аҳамият касб этади. Маиший хизмат кўрсатиш муассасаларига иши тушмаган, эҳтиёж сезмаган одам топилмаса керак. Ҳозирги кунга келиб хизмат кўрсатишнинг бу тури ривожланиб, аҳолининг хизматини ўтаб, эҳтиёжини қондириб келмоқда, аҳолига маиший хизмат кўрсатиш тармоғи ўз ичига қуйидаги бир-бири билан боғлиқ бўлган 800 дан ортиқ аҳолига пуллик хизмат соҳаларни олади: Уларнинг айрим соҳалари қуйидагилар:

- Пойафзални тикиш ва тиклаш;
- Мўйна-тери маҳсулотларини тикиш ва таъмирлаш;
- Бош кийимларни тиклаш;
- Уй жиҳозларини тиклаш;
- Уй хўжаликларида техникани таъмирлаш;
- Автомашиналарни таъмирлаш;
- Аҳолининг буюртмалари билан уй-жойларни қуриш ва тиклаш;
- Фото ва кинолабораториялар;
- Хаммомлар;
- Кир ювиш корхоналари, химчисткалар;
- Сартарошхоналар;
- Прокат пунктларининг хизматлари;
- Мебелларни аҳолининг буюртмаси билан ишлаб чиқариш ва тиклаш.

Рўзғорга керакли барча буюмлар: музлаткичми, телевизорми, радиоприёмникми, фотоаппаратми, кийим-кечакларми ёки пояфзалми маълум бир муддат истеъмол қилингандан сўнг ремонт талаб бўлади. Ана шунда барчамиз маиший кўрсатиш муассасаларига мурожат қиламиз.

Ўзбекистонда ҳозирги бозор муносабати даврида бу хизмат турларини ҳозирги давр талабларига жавоб берадиган даражада ривожлантириш, тартибга солиш ва мувофиқлаштириш даврини кечиктириб бўлмас талабга айланади.

Маиший хизмат кўрсатиш соҳалари халқ хўжалик комплексининг алопида тармоғидир. Унга кирувчи корхона, ташкилотларда саноат ва чакана савдо функцияларини биргаликда қўшиб олиб бориш, шунингдек ҳар бир буюртмачининг диди ва шахсий эҳтиёжини ҳисобга олган ҳолда хизмат кўрсатиш маиший хизмат хусусиятларини белгилайди.

Маиший хизмат кўрсатишни ривожлантириш меҳнаткашлар ва ишчи-хизматчилар фойдаланадиган бўш вақт структурасини такомиллаштиришга, жисмоний қувватни тежашга кўмаклашади.

Республикамиз аҳолиси маиший турмуш шароитларида юз берган туб сифат ўзгаришлари, жумладан уй-рўзғор ишларида электр ва механизациялардан тобора кенг фойдаланиш, шахсий хизматга талаб ва эҳтиёжнинг ошиб бориши, маиший хизматнинг ривожланишига замин бўлади.

Пойафзал, кийим-бош, мебелларни ва бошқа буюмларни таъмирлаш хизматларини ривожлантирилиши бу буюмларнинг истеъмол қийматларининг хусусиятларини тиклашни таъминлаган ҳолда, улардан янада унумли фойдаланишга, аҳолининг пул маблағларини тежашга жамият моддий ва меҳнат сарфларини анча қисқартиришга кўмаклашади.

2004 йилда Ўзбекистон аҳолисига маиший хизмат кўрсатиш харажатлари кескин кўпайган. Шунинг барча турлари бўйича жами 700 млд. сўмлик хизмат кўрсатилган. Аҳолига энг кўп ҳаммом, сартарошлик хизматлари кўрсатилган.

Таъмирлаш хизматларининг ривожлантирилиши, истеъмол буюмларининг хизмат муддатларини узайтиради, бу эса жамиятни ушбу товарларни камроқ ишлаб чиқаришга, шу йўл билан меҳнатни ва маблағни тежаб, бошқа бир буюм ишлаб чиқаришга, ижтимоий-иқтисодий эҳтиёжларни қондиришга ишлатилади.

Маиший хизмат кўрсатиш корхоналари ходимларининг вазифаларини ўз вақтида пишиқ пухта бажаришлари хизмат турларининг янада намунали бўлишига олиб келади. Бунда аҳоли навбат кутиб қолмаслиги, буюртмаларни ўз вақтида қабул қилиниши, пунктларини бир маромда ишлаши муҳим аҳамиятга эга.

Маиший хизмат тармоғининг барқарорлаштирилиши ва ривожланиш вазифалари қуйидагилардан иборат:

- Маиший хизматларнинг кўп хиллигини таъминлаш ва такомиллаштириш;
- Айрим талабларни қондира оладиган соҳаларни ривожлантириш ва уларнинг сифатини яхшилаш;
- Аҳолига маиший хизмат кўрсатиш корхоналарини рационал жойлашишини амалга ошириш ва уларни замонавий ускуналар билан қуроллантириш;
- Аҳолига хизмат кўрсатишни ихтисослаштириш ва кооперациялаш;
- Ишлаб чиқариш қувватларидан, транспорт воситаларидан ва асосий фондлардан тўла тўқис фойдаланиш;
- Бажариладиган ишларни ва хизматларни техник ва стандарт талабларга жавоб беришини таъминлаш;
- Тармоқнинг бошқарув системасини такомиллаштириш, яъни бозор иқтисодиётига мослаштириш;
- Қишлоқ аҳолисига маиший хизмат кўрсатиш даражасини шаҳар даражасига яқинлаштиришдан иборатдир.

Хизмат кўрсатишнинг муваффақияти кўп жиҳатдан ходимлар малакасига, рағбатлантириш тизимига боғлиқ.

Аҳоли томондан маиший хизматга сарфланган ҳар бир сўм уй хўжалигини юритишга кетадиган 1,5 соатлик меҳнатни тежаш ва шунга мувофиқ аҳолининг бўш вақтини кўпайтириш имконини беради, унинг учун маиший хизмат корхоналари қанчалик яхши ривожланса, хизмат кўрсатиш сифати юқори бўлса, умумий ижтимоий самара ҳам шунчалик юқори бўлади. Аҳолига маиший хизмат кўрсатиш тармоғини ривожлантиришда ишлаб чиқариш базасини такомиллаштириш катта аҳамиятга эга. Корхоналарнинг қуввати ва размерлари аҳолига етарли даражада хизматларни

кўрсатиш миқдори билан боғлиқ. Буларни ривожлантириш қуйидаги омилларнинг таъсири билан боғлиқ:

- Аҳолига максимал қулайликларни яратиш;
- Аҳолининг вақт сарфларини тежаш;
- Маиший хизматларнинг комплекс пунктларини тузиш асосида кўрсатиладиган хизматлар сифатини ошириш;
- Маиший хизмат корхоналарининг биноларини янги типда яратиш;
- Маиший хизматларни янги технологиялар асосида аҳолига кўрсатиш;
- Маиший хизмат корхоналарининг оптимал ўлчамларини аниқлаш.

Маиший хизмат афзалликларига - бу хизматларни қишлоқ жойларида ташкил этиш ҳам киради. қишлоқ жойларда ташкил қилиниши аҳоли бандлигини оширади, маиший хизматга бўлган эҳтиёжни қондиради.

Айниқса ҳаммом, сартарошлик, пойафзал тикиш ва таъмирлаш, электр асбоблари ремонтни каби хизматлар аҳолини вақтини тежаш имконини беради.

2. Ўзбекистонда маиший хизмат кўрсатиш тармоғи ривожланишининг иқтисодий таҳлили

Аҳолига маиший хизмат кўрсатиш корхоналари давлат, жамоа, кооператив, шахсий акциядорлик каби турлича мулк шаклларига асосланган корхоналардан иборат. Тизим корхоналари аҳолига 800 дан ортиқ пуллик хизмат турларини кўрсатади.

Маиший хизмат корхоналарда ҳар йили аҳолига пуллик хизмат кўрсатишнинг 150 дан ортиқ тури ва усуллари жорий қилинди, барча хизмат турларининг сони қарийб 800га етди. Лекин аҳолига маиший хизмат кўрсатиш аҳолининг ўсиб бораётган талабини етарлича қондира олмади. Республиканинг кўплаб қишлоқларида маиший хизмат кўрсатиш умуман йўлга қўйилмаган эди.

Республика Вазирлар Маҳкамасининг 1997 йил 17 сентябрдаги қарори билан аҳолига маиший хизмат кўрсатиш соҳасини бошқаришни марказлиштиришдан чиқаришни давом эттириш ва рақобат муҳитини мустақкамлаш, маиший хизмат корхоналари ва маҳаллий бошқарув органларининг хўжалик мустақиллигини ошириш мақсадида «Ўзмайшийхизматушма» тугатилди. Аҳолига маиший (пуллик) хизмат кўрсатувчи тадбиркорларни туман (шаҳар) уюшмалари бошқаради. Республикада аҳолига пуллик хизматининг 2004 йилдаги структуралари 4-жадвалда келтирилган.

4-жадвал

Мулкчилик турлари бўйича Ўзбекистонда 2004 йилда аҳолига пуллик хизмат кўрсатиш тақсимооти

	Кўрсаткичлар	млрд. сўм	2003 й.га нисбатан марта	Яқунига нисбатан фоиз ҳисобида
1.	Пуллик хизмат кўрсатиш ҳажми	709,3	1,5	100
	шу жумладан мулкчилик турлари бўйича:			
	давлат	278,7	1,5	39,3
	нодавлат	430,6	1,5	60,7
	ундан:			
	а. фуқоронинг хусусий фирмалари мулки	266,3	1,5	37,5
	б. хўжалик бошқармалари	75,2	1,2	10,6
	в. қўшма корхоналар, чет эл фуқаролари ва			

	ташкilotлар мулки	53,1	1,7	7,5
	г. нодавлат мулкининг бошқа турлари	36,0	2,4	5,1
2.	Аҳолига жон бошига пуллик хизмати кўрсатиш ҳажми, сўм	27960,4	1,5	х

Манба: Ўзбекистон Республикасининг 2004 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг асосий кўрсаткичлари. Т. 2004.

Келтирилган статистика маълумотларидан кўриниб турибдики маиший хизмат соҳасида иқтисодий ислоҳат асосида пуллик хизмат асосан (61 фоиз) нодавлат мулкчилик турларига тўғри келади. Булар асосан фуқорони хусусий фирмаларига 37,5 фоиз хўжалик бошқармаларга 10,6 фоиз, ва қўшма корхоналар, чет эл фуқаролари ва ташкilotлари мулкига 7,5 фоиз. Биргина 2004 йилда 2003 йилга қараганда 1,3 баробар ошган(52).

3. Маҳаллий маиший хизмат корхоналарида рақобат муҳитини яратиш

Аҳолига пуллик хизмат кўрсатиш соҳасини бошқарувини марказлаштиришдан чиқаришни давом эттириш ва вақт муҳитини мустаҳкамлаш, маиший хизмат корхоналари ва маҳаллий бошқарув органларининг хўжалик мустақиллигини ошириш асосида вилоятларда маиший хизмат ҳажми йилдан-йилга ошиб бормоқда. Биргина 2004 йилда 2003 йилга нисбатан 1,5 фоизга ошди ва аҳолига пуллик хизмат кўрсатиш ҳажми 409,3 млрд сўмни ёки аҳоли жон бошига пуллик хизмат кўрсатиш 27,9 минг сўмни ташкил этди. Республика ҳудудлари бўйича бу кўрсаткич фарқлидир. Тошкент шаҳрида 2004 йилда 244,1 млрд. сўм пуллик хизмат кўрсатилган бўлса, Самарқанд вилоятида -16,8, Андижон вилоятида 49,0, Фарғона вилоятида 42,9 Бухоро вилоятида 36,1 млрд. сўмни ташкил этди. Энг кам пуллик хизмат кўрсатилган ҳудудлар – Сирдарё вилояти 6,8, Жиззах вилояти 12,7 ва Навоий вилоятида 14,8 млрд. сўмлик пуллик хизмат кўрсатилган.

Республика ҳудудларини қишлоқ жойларидаги кўрсатилаётган маиший хизматни кўнгилдагидек деб бўлмайди. Жазирама ёз иссиғининг ва қиш кунларида энг зарур бўлган маиший хизмат- ҳаммом ва сартарошлик хизматлари талабга жавоб бермайди. Шунинг учун аҳолининг сihat-саломат бўлиши кўпроқ янги шу икки турдаги хизматнинг ҳажмини ва сифатини ошишига боғлиқ ва бу йўналишга маҳаллий бошқару органларининг мустақиллигини ошириш ва рақобат асосида эришиш мумкин.

Мамлакатимиз аҳолиси кундан-кунга ўсиб, уларнинг халқ истеъмол молларига бўлган талаби ҳам ўсиб бормоқда. Айниқса, ҳозирги бозор иқтисодиёти шароитида талабнинг кескин ўсганлиги намоён бўлмоқда ва талабнинг кўп қисми четдан олиш ҳисобига қондириляпти(8).

Бунинг асосий сабаби бизда ишлаб чиқаришнинг пастлигидир. Аҳолининг талаб ва эҳтиёжини қандай қилиб қондириш мумкин. Албатта ҳозирги шароит, ҳар кимдан тежамкорликни, ишбилармонликни, тадбиркорликни ва ташаббускорликни талаб қиляпти.

Маиший хизмат соҳаларида ҳам бозор иқтисодиётининг таъсири кўринаяпти. Бу соҳаларни янада ривожлантириш, такомиллаштириш ҳозирги замон талабидир. Бунинг учун шу соҳалар бўйича хизмат жойларини хусусийлаштиришга кенг йўл очиб бериш керак.

Республика қонуни билан мустаҳкамлаб қўйилган ва қўллаб қувватланган хусусийлаштириш тўғрисидаги қонундан ҳар бир тадбиркор фойдаланиши мумкин. Маиший хизмат муассасаларини хусусийлаштириш бир шунча қулайликларни келтириб чиқаради ва рақобатни ривожлантиради.

Айниқса, ижтимоий-ишлаб чиқариш билан банд бўлмаган кишилар маиший хизмат муассасаларининг хусусийлаштирилиши йўли орқали иш билан ҳам таъминланади, аҳолининг бу хизматларидан мамнунлиги ортади. Нафақахўр ва инвалидлар ҳам шу йўл билан таъминланади. Шунингдек рақобат вужудга келади ва хизматларнинг сифати ортади ва нархлар аҳоли даромадига мос келади.

Мулкка эгалик ҳуқуқини ўзгартириш, ягона мақсадгина эмас, давлат ва хусусий, яъни янги давлат тадбиркорлигини шакллантириш воситаси ҳамдир.

Йирик ишлаб чиқариш бирлашмалари (тикувчилик, трикотаж, пойафзал) негизда айрим цехлар, участкалар, устаконалар ва ательеларни мустақил ишлаб чиқаришга айлантирилган ҳолда кичик корхоналар ташкил этилади.

Бунда асосий эътибор қишлоқ жойларга қаратилади. Биринчи навбатда маиший хизмат кўрсатишнинг паст рентабеллиги ва кичик объектлар айрим Янги аср кооперативларга топширилади. Ўрта катталиқдаги объектлар эса шу муассаса томонидан кейинчалик ҳақ тўлаб, давлатдан сотиб олинади ва ижарага берилади. Хусусийлаштириш жараёнида қайд қилганимиздек, кичик, хусусий ва оилавий ательелар, устаконалар, сартарошхоналар ташкил топади.

Маҳаллий кенгаш томонидан бу тадбиркорлик қанчалик қўллаб-қувватланса хусусийлаштирилган маиший хизмат соҳаларининг фаолликлари шунчалик ортиб боради. Бунда солиқни ҳам ҳисобга олиш зарур. Маиший хизмат соҳасини ривожлантириш учун солиқ тўлаш борасида маълум бир имтиёзлар берилса ҳам яхши бўлар эди(9).

Ўзбекистонда аҳолига маиший хизмат кўрсатиш соҳасидаги чет эл инвестициясини жалб қилиш, янги ишчи ўринларини ташкил этиш, рақобат мақсадида чет эл фирмалари билан қўшма корхоналари ҳудудларида ташкил этилмоқда. Мулкчиликнинг шакллари бўйича аҳолига кўрсатилган пуллик хизматлар нодавлат ташкилотлари томонидан кўрсатилган хизмат Андижон вилоятида 2004 йилда 80,2 фоиз, Бухоро вилоятида 83,9 фоиз, Жизах вилоятида 78,7 ва Тошкент шаҳрида 73,0 фоизни ташкил қилган бўлса, Сирдарё вилоятида атиги 41 фоиз ва Навоий вилоятида 52,8 фоиз ташкил қилган.

Ҳудудларда маиший хизмат корхоналарни кўпайтириш ва рақобат муҳитини яратиш чет эл фирмалари билан ҳамкорликда иш олиб боришни талаб қилади. Ҳозирда Ўзбекистон – Туркич қўшма корхонаси «Шухрат» эркаклар учун ички трикотаж кийимлар ишлаб чиқарилмоқда, Корея, Германия («Ag Bella» фирмаси), Туркия, Югославия («Элен» фирмаси), Италия (Кемоимизкс фирмаси), Франция («Л'Орель», «Легеран», «Пьер Карден», «Обреме», «Феликс» фирмалари) билан алоқалар ўрнатилган.

Қисқача хулосалар:

Аҳолига маиший хизмат кўрсатиш миллий иқтисодиётнинг ўзига хос ижтимоий хизмат соҳаларидан бири. Бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида Ўзбекистон Республикасида аҳолига маиший хизмат кўрсатиш тармоғининг ўз анъаналари ва тарихига эга бўлган тизими шакллانган.

Ўзбекистон иқтисодиётида маиший хизмат кўрсатиш тармоғи муҳим аҳамият касб этади. Маиший хизмат кўрсатиш муассасаларига иши тушмаган, эҳтиёж сезмаган одам топилмаса керак. Ҳозирги кунга келиб хизмат кўрсатишнинг бу тури ривожланиб, аҳолининг хизматини ўтаб, эҳтиёжини қондириб келмоқда, аҳолига маиший хизмат кўрсатиш тармоғи ўз ичига қуйидаги бир-бири билан боғлиқ бўлган 800 дан ортиқ аҳолига пуллик хизмат соҳаларни олади

Республикамиз аҳолиси маиший турмуш шароитларида юз берган туб сифат ўзгаришлари, жумладан уй-рўзғор ишларида электр ва механизациялардан тобора кенг

фойдаланиш, шахсий хизматга талаб ва эҳтиёжнинг ошиб бориши, маиший хизматнинг ривожланишига замин бўлади.

Аҳолига пуллик хизмат кўрсатиш соҳасини бошқарувини марказлаштиришдан чиқаришни давом эттириш ва вақт мухитини мустаҳкамлаш, маиший хизмат корхоналари ва маҳаллий бошқарув органларининг хўжалик мустақиллигини ошириш асосида вилоятларда маиший хизмат ҳажми йилдан-йилга ошиб бормоқда.

Мамлакатимиз аҳолиси кундан-кунга ўсиб, уларнинг халқ истеъмол молларига бўлган талаби ҳам ўсиб бормоқда. Айниқса, ҳозирги бозор иқтисодиёти шароитида талабнинг кескин ўсганлиги намоён бўлмоқда ва талабнинг кўп қисми четдан олиш ҳисобига қондириляпти.

Маиший хизмат кўрсатиш соҳаларининг аҳоли учун қанчалик зарурлиги барчамизга маълум. Хулоса қилиб шуни айтиш керакки, ҳали Ўзбекистонда маиший хизмат кўрсатиш сифат даражаси кўрсаткичига унчалик талаб бермайди. Айниқса, ҳаммом, сартарошхона, кимёвий тозалаш, пойафзал ремонт қилиш, кийим тикиш ательеларида хизмат кўрсатиш кўнгилдагидек эмас. Музлатгич, телевизор, уй-рўзгор асбоблари тузатиш пунктлари ҳам аҳоли талабига кўнгилдагидек жавоб бермайди. Айниқса, қишлоқ жойларида намунавий маиший хизмат кўрсатиш йўлга қўйилмоғи зарур. қишлоқ аҳолиси сартарошхонага, ҳаммомга, кимёвий тозалаш пунктига, маданий молларини тузатиш учун район марказига овора бўлишмаса, уларнинг ҳам вақти, ҳам маблағи тежалар эди.

Танянч иборалар: маиший хизмат, хусусиятлари, ривожланиши, пойафзални тиклаш, мўйна-тери маҳсулотлари, бош кийимларни тиклаш, уй жиҳозларини тиклаш, кир ювиш корхоналари, сартарошхоналар.

Назорат ва мулоҳаза саволлари

1. Аҳолига маиший хизмат курсатиш тармоғи нималардан иборат?
2. Аҳолига маиший хизмат курсатиш соҳасини тартибга солишда кулланиладиган курсаткичлар тизими қандай.
3. Аҳолига маиший хизмат курсатиш соҳасида ишлаб чиқариш қувватлардан фойдаланиш хусусиятлари.
4. Ўзбекистонда маиший хизмат соҳаси қандай ривожланган?
5. Худудларда малакали маиший хизмат корхоналарини қайси мулкчилик турларида ривожлантириш керак?
6. Маиший хизмат соҳасида қандай қўшма корхоналарни биласиз?
7. Аҳолига маиший хизмат курсатиш тармоғида қандай сифат курсаткичлари кулланилади?
8. Ўзбекистонда аҳолига маиший хизмат кўрсатиш тармоғини ривожлантиришда қандай муаммолар мавжуд?

Тавсия этилган адабиётлар:

1. «Микрофирмалар ва кичик корхоналарни ривожлантиришини рағбатлантириш борасидаги қўшимча чора – тадбирлар тўғрисида» Ўзбекистон Республикаси Президенти Фармони. Халқ сўзи, 2003 йил, 21 июнь.
2. Каримов И.А. Озод ва обод ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз Т.: Ўзбекистон, 2000.
3. Каримов И.А. Биз танлаган демократик тараққиёт ва маърифий янги-янги ҳамкорлик йўли. Халқ сўзи. 2003 й., 25 апрел. № 88.
4. Игнатов В.Г., Батурин Л.А., Бутов В.И. Экономика социальной сферѹ. Ростов на Дону, 2004.

5. Ишмухамедов А.Э., Каланова М.З. «Ижтимоий соҳа иқтисодиёти» Маърузалар матни Т.: ТДИУ, 2005.
6. Новости Узбекистана – www.uzreport.com
7. «Экономический вестник Узбекистана» № 1,2. 2005
8. <http://www.aduiseer.kg/scripts/foxweb.exe#base#list-trem>.

6. Мавзу: Бозор иқтисодиётига ўтишда таълим тизимини тартибга солиш

Режа:

1. Кадрларни тайёрлаш миллий дастури ва уни қабул қилиш зарурияти, мақсади ва вазифалари
2. Дастурни амалга ошириш босқичлари

1. Кадрларни тайёрлаш миллий дастури ва уни қабул қилиш зарурияти, мақсади ва вазифалари

Бугунги кунда олдимизга қўйган буюк мақсадларимизга эзгу ниятларимизга эришишимиз, жамиятимизнинг янгиланиши, ҳаётимизнинг тараққиёти ва истиқболи амалга оширилаётган ислохотларимиз, режаларимизнинг самараси тақдири- буларнинг барчаси, авваламбор, замон талабига жавоб берадиган юқори малакали, онгли мутахассис кадрлар тайёрлаш муаммоси билан чамбарчас боғлиқлигини барчамиз англаб етмоқдамиз.

1997 йилда Ўзбекистонда кадрларни тайёрлаш миллий дастури қабул қилинди, мазкур дастурнинг мақсади таълим соҳасини тубдан ислоҳ қилиш уни ўтмишдан қолган мафкуравий қарашлар ва танқитлардан тўла халос қилиш, ривожланган демократик давлатлар даражасида юксак маънавий талабларга жавоб берувчи юқори малакали кадрлар тайёрлаш миллий тизимини яратишдир. Ушбу мақсадни рўёбга чиқариш қуйидаги вазифалар ҳал этилишини назарда тутди:

- «Таълим тўғрисида» Ўзбекистон республики қонунига мувофиқ таълим тизимини ислоҳ қилиш давлат ва нодавлат таълим муассасалари ҳамда таълим соҳасида рақобат муҳимтини шакллантириш негизида таълим тизимини ривожлантиришни таъминлаш(3);

- таълим ва кадрларни тайёрлаш тизимини демократик ҳуқуқий давлат қурилиш жараёнига мослаш;

-таълим ва кадрларни тайёрлаш тизими ва муассасаларни юқори малакали мутахассислар билан таъминлаш;

-таълим ва кадрлар тайёрлаш муассасаларини аттестациядан ўтказиш, аккредитация қилиш сифатига баҳо беришнинг ҳолис тизими жорий қилиш;

- узлуксиз таълим ва кадрларни тайёрлаш тизимига бюджетдан ташқари маблағлар билан жумладан чет эл инвестицияларни жалб этишни реал механизмларини ишлаб чиқаришни амалиётга жорий этиш.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов томонидан таклиф этилган узлуксиз таълимнинг тамомила янги тизимини юқорида айtilган камчиликларни бартараф этиб, Ўзбекистон фуқароларининг XXI аср авлодини шакллантиришга шароит яратади(17).

Кадрлар тайёрлаш миллий дастурининг қабул қилиниши бутун таълим тизимини тубдан ислоҳ қилишга имкон яратади ва қуйидагидан иборат:

Мактабгача таълим бўйича дастур мактабгача ёшдаги болаларни маънавий тарбиялаш учун шарт-шароитлар яратиш, болаларни мактабга самарали тайёрлашни назарда тутди. Мактабгача таълим муассасаларида олиб борилади. Уйларда ташкил этиладиган болалар боғчалари ва «болалар боғчаси-мактаб» мажмуи тармоғи ривожланиб бормоқда. Ҳар йили ихтисослаштирилган марказ, болалар боғчаларининг тайёрлов гуруҳлари, шанба-якшанбалик мактаблари ва маҳалла гузарларида маҳалла аҳолиси янги жамоа ва оилавий тадбирларни ўтказиш жойида 200-250 минг бола мактабга тайёрланди. Болаларга чет тилларини, хореография, тасвирий ва ангиқа санъати, компьютер саводхонлиги асосларини ўргатувчи 1000 ортиқ гуруҳ ташкил этилган.

Бошланғич таълим 1-4 синфларни қамраб олади ва 6-7 ёшдан бошланади. Барча туман, шаҳар халқ таълими бўлимлари негизида касб йўналиши ва олти-етти ёшлик болаларнинг ўқишга тайёргарлиги белгилаш бўйича марказлар тузилди ва 190 бошланғич мактабларда 32 мингга яқин ўқувчилар таълим олади.

Умумий ўрта таълим республикада барча учун мажбурийдир. У 10-11 ёшдан бошланади. Умумий ўрта таълим ўқувчиларнинг ақлий ва ахлоқий имкониятини очишга. Хусусан ўқувчиларнинг қобилиятига ва имкониятларига мувофиқ равишда таълимга табақалаштирилган ёндошувни жорий этишга йўналтирилган.

Ўзбекистон республикаси таълим тармоқларини турли ахборотлар билан тўлдириш учун МОДЕМ тизими яратилган.

Мактаб ўқувчилари халқаро республика олимпиадаларида ва республика олимпиадалари, ўқувчилар «Умид» спартакиадаларида муваффақиятли қатнашмоқдалар, ғолибларга ихтисослаштирилган олий ўқув юртларига киришга имтиёзлар берилмоқда.

Умумий таълим мактабларида чет тилларни ўрганишга алоҳида аҳамият берилади. Инглиз, француз, немис, испан, тиллари билан бирга араб, урду, хитой, корейс ва бошқа тиллар ўқитилмоқда.

Янги типдаги мактаб ва умумий таълим муассасалари тармоғи барпо этилмоқда, мавжуд олий ва ўрта махсус ўқув юртлари таркиби такомиллаштирилмоқда(3).

Ўзбекистоннинг мустақиллик йилларида барпо топган «соғлом авлод учун», «маънавият ва маърифат», «иқтисодий таълим», «қишлоқ мактаби», «Жисмоний ва рухий ривожланишда нуқсонли бўлган болалар реабилитацияси» ва 2003 йилдан ташкил этилган «Болалар спорти» дастурлари ва жамғармалари амалга оширилмоқда.

Республикада ярим миллионли ўқитувчилар ва мураббийларни обрўсини ошириш учун Ўзбекистон Республикаси Президенти фармонида мувофиқ 1 октябрь «Ўқитувчилар ва мураббийлар кун» қилиб белгиланди. У ҳар йили умумхалқ байрами сифатида нишонланмоқда. 2005 йил шу кун энг мухтарам ва ҳурматли педагоглар президентни фармони билан юксак мукофотлари билан тақдирланди.

Уч йилик ўрта махсус, касб-ҳунар таълими табақаланиш асосда ва шахс имкониятларини ҳисобга олган ҳолда кўрилади ҳамда академик лицей ва касб-ҳунар коллежларида амалга оширилади. Олий ўқув юртлари ҳузуридаги иқтидорли ўқувчилар учун академик лицейларда ўқувчилар ўзлари танлаб олган таълим йўналиши бўйича жадал интеллектуал билим савияларини ошириш, махсус касб-ҳунар кўникмаларини ўзларида шакллантириш имкониятига эга бўладилар.

Шуни таъкидлаш керакки, касб-ҳунар коллежларида ўқувчилар фундаментал умумтаълим тайёргарликка эга бўлиш билан бирга, бир неча замонавий касб-ҳунар ҳамда тегишли ўқув фанлардан чуқур назарий билимларни ҳам эгаллайдилар касб-ҳунар коллежларини битирувчилар учун таълимнинг кейинги босқичларида ўқитишни давом эттириш ёки эгалланган ихтисос ва касб –ҳунар бўйича меҳнат фаолияти билан шуғулланиш ҳукуқи аниқланади.

«Таълим тўғрисидаги қонун» асосида умумий ўрта ва ўрта махус, касб-хунар таълими мажбурийдир.

Республикада қатор умумтаълим мактабларида, академик лицей ва касб-хунар коллежларида янги ўқув дастурини ўз ичига олувчи давлат таълим стандартлари синаб кўрилди ва кенг кўламда жорий қилинмоқда. Бу стандартлар ривожланган давлатларда амал қилинаётган таълим стандартларига жавоб беради ва МХД давлатлари ичида биринчилардан бўлиб Ўзбекистонда қабул қилинди.

Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги ҳузурида ўрта махсус, касб таълими маркази ташкил этилган. Унинг тасарруфида уч йиллик ўқув юртларининг ўзига хос миллий модели – янги типдаги ўқув юртлари – лицей ва коллежлар бор.

Олий таълим одатда 18-19 ёшдан бошланади ва камида 4 йил давом этади. Икки **босқич**га бўлинади. Улар олий таълим муассасалари мустақиллигини кучайтириш, жамоат бошқарувини жорий этиш. Ўқишда мустақил билим олишни индивидуallasштириш ҳамда масофадан таълим тизими технологияси ва воситаларини ишлаб чиқариш ҳамда ўзлаштириш, таълимнинг инсонпарварлик йўналишини таъминлашни назарда тутди.

Бакалаврият – таянч олий таълим берадиган йўналишидан иборат ва камида тўрт йил ўқиш давом этади. Битирганларга олий маълумот ва касбга эга бўлганлиги тўғрисидаги диплом олиш билан яқунланади.

Магистратура – вағқ мутахассислик бўйича олий махсус таълим бўлиб, бакалаврият негизида камида икки йил давом этади. Ўқиш давлат малака аттестацияси ва магистрлик диссертацияси ҳимояси билан яқунланади.

Аспирантура – таълимнинг олий ўқув юртидан кейинги босқич ва магистратурадан кейин, магистр номзоди уч йил давом этади.

Кадрлар тайёрлаш миллий дастурининг вазифалари кенг қамровлидир. Аввало биз кадрлар тайёрлашда рақобатбардошликка асосланишимиз, яъни рақобат муҳитини шакллантиришимиз керак. Бундай муҳитни шакллантиришда эса ўқув муассасалари, илмий жамоалар ва ишлаб чиқариш ташкилотлари манфаатдор бўлишлари лозим. Аниқроғи, мазкур масалалар комплекси тарзида, барчанинг бевосита иштирокида ҳал этилиши зарур.

Таълим тизимини ривожланган демократик ҳуқуқий давлат қурилиши жараёнига мослаш деганда ўқувчи миллий ва умуминсоний кадриятларни ўзлаштириш янги аср асосида мустақил фикрлашга эга бўлиши, ўз ҳуқуқ ва бурчларини ўқиш жараёнида ўрганиб бориши тушунилади. қонунлар мактабгача таълим муассасаларида ўзига хос ўйин орқали, умумтаълим мактабида боланинг қабул қилиш даражасига қараб ўргатилиши мумкин. Академик лицей ва касб-хунар коллежларида эса қонунлар ўрганилиши конкретлаштирилади ва олий таълим юртларида эса фундаментал билим берилади.

Масалан фермерлик бўйича касб-хунар коллежида ўқиётган ҳар бир бўлажак кичик мутахассис - «Фермерлик тўғрисида»ги, «Ер тўғрисида»ги қатор қонунлар, банк билан ишлашни, шартнома тузишни, маркетинг қонуниятларини ва бошқа меъёрий ҳужжатларни билса ва уларга амал қилса жамиятда қандай ўзгариш содир бўлишини бир тасаввур қилсак бўлади.

Юқорида таълим сифати, ҳуқуқий билимлар ҳақида миллий дастўрнинг вазифаларидан энг бири таълим ва кадрлар тайёрлаш, таълим муассасаларини аттестациядан ўтказиш ва аккредитация қилишнинг холис тизимини жорий этишдир.

Бу холис тизим миллий дастурни амалга оширишда ўзининг алоҳида ўрнига эга. Таълим муассасасида миллий дастур талабларига жавоб бермайдиган жиҳатлар бўлсаю, «айрим» камчиликлар юзаки саналса, ёки «айтмаса ҳам бўлаверади» қабилида иш тутилса, бу ҳол шу даргоҳнинг ўзига ҳам, умуман жамиятга ҳам зарар етказади.

«Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» да юқорида таъкидланган вазифалар, таълим сифати талаблари қаторида керакли назорат чоралари ҳам кўзда тутилган.

Навбат уларни англаб олиш ва амалга оширишда. Демакки, бу тизимда оқиллик, ҳалоллик, ватан равнақи учун маъсуллик бўлса, тараққиёт ва кутилган натижа қафолатланади.

2. Дастурни амалга ошириш босқичлари

Юртбошимиз олға сурган Ўзбекистон ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг бешта тамойилини яхши биласиз, уларнинг бирида ислохотларни босқичма-босқич амалга ошириш белгиланган. Кадрлар тайёрлаш миллий дастурини ҳам мазкур принципга асосан, уч босқичда амалга ошириш мўлжалланган. Ҳар бир босқичнинг ўз олдига қўйган аниқ вазифалари бор. Уларнинг сифатли бажарилиши кейинги босқичнинг муваффақиятига сабаб бўлади.

Ўтиш даврини ўзига қамраб олган мазкур биринчи босқич 1997-2001 йилларни ўз ичига олади. Миллий дастур қабул қилинганидан кейин ўтган давр мобайнида унда белгиланган вазифаларни ҳаётга тадбиқ этиш борасида муайян ишлар амалга оширилди ҳам. Жумладан, таълим бошқарувчи органлари, ўқув муассасалари раҳбарлари ва ходимларининг эътибори таълим мазмунини такомиллаштиришга ҳамда янги, илғор педагогик технологияларни жорий этишга қаратилди.

5-жадвал

Ўзбекистон Олий ўқув юртларида, ўрта – махсус таълим муассасаларида ва умумтаълим мактабларида ўқаятган ёшлар сони (2004 йил, минг киши)

	Умумтаълим мактабларида	Ўрта –махсус таълим муассасаларида	Олий юртларида ўқув
Ўзбекистон Республикаси	6151,4	788,1	263,6
Қорақалпоғистон	343,2	71,0	14,6
Вилоятлар: Андижон	557,7	63,9	18,0
Бухоро	336,9	39,1	13,4
Жиззах			
	262,2	23,9	8,3
Қашқадарё	620,9	61,7	10,4
Навоий	193,7	26,1	8,3
Наманган	509,8	60,3	13,7
Самарқанд	735,5	71,5	22,1
Сурхондарё	517,6	51,2	7,0
Сирдарё	152,4	21,8	3,4
Тошкент	518,2	58,6	11,1
Фарғона	698,4	75,3	18,5
Хоразм	335,9	49,6	8,1
Тошкент ш.	369,0	114,1	106,7

Манба. Ўзбекистон Республикаси Давлат Статистика Қўмитаси.

Келтирилган рақамлардан кўриниб турибдики биринчи босқичда кундузги умум таълим мактаблари асосида 2 ўқув йилини ўзида 600 яқин лицейлар вужудга келди ва умумий ўқувчилар сони 165 минг талабага етди (49).

Бундан ташқари янги тизимнинг ҳуқуқий асослари яратилди. Умумий ўрта таълим, ўрта махсус, касб-хунар таълими тўғрисидаги низом, умумий ўрта таълимнинг давлат стандартлари, ўқув дастурлари бўйича замонавий талабларга жавоб берувчи дастурлар ва бошқа бир қатор меъёрий ҳужжатлар амалда қўллаш учун киритилгани ана шу ишлар жумласидандир.

Биринчи босқичда амалда ошириладиган энг асосий ишлардан бири-бу 3 йиллик академик лицейлар ва касб-хунар коллежлари тизимига замин тайёрлашдан иборатдир. Ҳар бир ҳудуднинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиш истиқболлари ва эҳтиёжлари ҳисобга олинган ҳолда ана шу йўналишларни кадрлар билан таъминловчи мазкур таълим муассасаларининг жойлаштирилиши, уларни моддий ва молиявий таъминлашнинг 1999-2005 йилларга мўлжалланган дастури ишлаб чиқилди ва ҳукумат қарори билан тасдиқланди. Ҳар бир янги ташкил этиладиган лицей ва коллежларнинг йўналишлари бўйича ўзига хос махсус лойиҳалари ишлаб чиқилди. Бунда маҳаллий шароитлар ҳисобга олиниб, ҳар бир тумандан танлаб олинган ўзига хос лойиҳа бўйича лицей ва коллежларининг ташкил этилиши режалаштирилган.

Ушбу дастурда академик лицей ва касб-хунар коллежларини қайта таъмирлаш, реконструкция қилиш, янгидан қуриш заруриятидан келиб чиққан ҳолда (ҳар бир вилоят, туман, қишлоқ миқёсида) уларнинг моддий базасини таъминлаш масалалари ўз ечимини топган. Бу борада давлатимизнинг барча тузилмалари, ресурслари, иқтисодий имкониятлари ишга солинди.

Иккинчи босқичнинг охирида, яъни 2005 йилда миллий дастурда белгиланган вазифаларни тўлиқ амалга оширишга эришамиз ҳамда ривожланишимизнинг ижтимоий-иқтисодий шароитидан келиб чиққан ҳолда унга тегишли ўзгаришлар киритиш мўлжалланган ва ниҳоят, учинчи босқичда (2005 йилдан кейин) кадрлар тайёрлаш тизимини такомиллаштириш ва янада ривожлантириш жараёнини амалга оширамиз. Кадрлар тайёрлаш миллий дастури - И.А. Каримов томонидан ижтимоий онгга киритилган, давлатни, жамиятни ривожлантиришга хизмат қиладиган тамомила янги тушунчадир. Таълим-тарбия эса шу кенг қамровли вазифанинг таркибий бир қисмидир. Талим-тарбия тизими кадрларнинг янги авлоди тафаккурини, онгини шакллантиришга хизмат қиладиган зарур бир соҳадир.

Кадрлар тайёрлаш миллий модели, шу тариқа, фақат таълим-тарбиядангина иборат эмас, балки бир-бирига боғлиқ бўлган кўпгина ҳаёт босқичларини ўз ичига олади. Миллий моделимиз, бу - шахс, давлат ва жамият, узлуксиз таълим, фан, ишлаб чиқаришнинг узвий бирлиги ва ҳамкорлиги, уларнинг бир-бирига алоқасини акс эттиради.

Кадрлар тайёрлаш миллий моделининг асосий таркибий қисмлари қуйидагилардан иборат:

- шахс-кадрлар тайёрлаш тизимининг бош субъекти ва объекти, таълим соҳасидаги хизматларнинг истеъмолчиси ва уларни амалга оширувчи;
- давлат ва жамият-таълим ва кадрлар тайёрлаш тизимининг фаолиятини тартибга солиш ва назорат қилишни амалга оширувчи кадрлар тайёрлаш ва уларни қабул қилиб олишнинг кафиллари;
- узлуксиз таълим-малакали ракобатбардош кадрлар тайёрлашнинг асоси бўлиб, таълимнинг барча турларини, давлат таълим стандартларини, кадрлар тайёрлаш тизим тузилмаси ва унинг фаолият кўрсатиш муҳитини ўз ичига олади;
- фан - юқори малакали мутахассислар тайёрловчи ва улардан фойдаланувчи, илғор педагогик ва ахборот техноологияларини ишлаб чиқувчи;

- ишлаб чиқариш-кадрларга бўлган эҳтиёжни, шунингдек, уларнинг тайёргарлик сифати ва савиясига нисбатан қўйиладиган талабларни белгиловчи асосий бюртмачи, кадрлар тайёрлаш тизимини молия ва моддий-техника жиҳатидан таъминлаш жараёнининг қатнашчиси.

Кадрлар тайёрлаш миллий дастуримизнинг ўзагини ташкил этган Миллий моделимизнинг кенг қамровли ва ички яхлитлиги дунёда мавжуд бошқа молеллардан принципиал фарқли жиҳатидир.

Миллий моделимиз концепциясининг мазмуни миллий турмуш тарзимиз ва маънавий-ахлоқий анъаналаримиз билан ҳамнафасдир.

Хулоса қилиб айтганда, Ўзбекистонда бевосита ўзимизга хос бўлган, такрорланмас, буюк тарихимиз, анъаналаримизга асосланган ва шу билан бирга ҳозирги давр талабларига жавоб бераоладиган кадрлар тайёрлаш миллий модели яратилди. Дастуримиз моделимизнинг миллийлиги ҳам айнан шулардан иборатдир(49).

Яна бир, ҳатто айтиш мумкинки, принципиал янги жиҳат шундаки, қўпгина бошқа давлатлардан фарқли ўлароқ, бизнинг мамлакатимизда кадрлар тайёрлаш миллий дастурида қўйилган вазифаларни амалга оширишнинг барча юки Давлатимиз зиммасидадир. Кадрлар тайёрлаш миллий моделимиз ўз илмий салоҳияти, аҳамияти чуқур фалсафий маънога эга эканлиги билан халқаро миқёсда тан олинди ва ўз ўрнини топди.

Қисқача хулосалар:

Бугунги кунда олдимизга қўйган буюк мақсадларимизга эзгу ниятларимизга эришишимиз, жамиятимизнинг янгиланиши, ҳаётимизнинг тараққиёти ва истиқболи амалга ошириладиган ислохотларимиз, режаларимизнинг самараси тақдири- буларнинг барчаси, авваламбор, замон талабига жавоб берадиган юқори малакали, онгли мутахассис кадрлар тайёрлаш муаммоси билан чамбарчас боғлиқлигини барчамиз англаб етмоқдамиз.

1997 йилда Ўзбекистонда кадрларни тайёрлаш миллий дастури қабул қилинди, мазкур дастўрнинг мақсади таълим соҳасини тубдан ислох қилиш уни ўтмишдан қолган мафкуравий қарашлар ва сарқитлардан тўла халос қилиш, ривожланган демократик давлатлар даражасида юксак маънавий талабларга жавоб берувчи юқори малакали кадрлар тайёрлаш миллий тизимини яратишдир. Ушбу мақсадни рўёбга чиқариш қуйидаги вазифалар хал этилишини назарда тутди: - «Таълим тўғрисида» Ўзбекистон республикиси қонунига мувофиқ таълим тизимини ислох қилиш давлат ва нодавлат таълим муассасалари ҳамда таълим соҳасида рақобат муҳимтини шакллантириш негизида таълим тизимини ривожлантиришни таъминлаш;

1997 йилда Ўзбекистонда кадрларни тайёрлаш миллий дастури қабул қилинди, мазкур дастўрнинг мақсади таълим соҳасини тубдан ислох қилиш уни ўтмишдан қолган мафкуравий қарашлар ва сарқитлардан тўла халос қилиш, ривожланган демократик давлатлар даражасида юксак маънавий талабларга жавоб берувчи юқори малакали кадрлар тайёрлаш миллий тизимини яратишдир. Ушбу мақсадни рўёбга чиқариш қуйидаги вазифалар хал этилишини назарда тутди: - «Таълим тўғрисида» Ўзбекистон республикиси қонунига мувофиқ таълим тизимини ислох қилиш давлат ва нодавлат таълим муассасалари ҳамда таълим соҳасида рақобат муҳимтини шакллантириш негизида таълим тизимини ривожлантиришни таъминлаш;

Кадрлар тайёрлаш миллий дастуримизнинг ўзагини ташкил этган Миллий моделимизнинг кенг қамровли ва ички яхлитлиги дунёда мавжуд бошқа молеллардан принципиал фарқли жиҳатидир.

Миллий моделимиз концепциясининг мазмуни миллий турмуш тарзимиз ва маънавий-ахлоқий анъаналаримиз билан ҳамнафасдир.

Хулоса қилиб айтганда, Ўзбекистонда бевосита ўзимизга хос бўлган, такрорланмас, буюк тарихимиз, анъаналаримизга асосланган ва шу билан бирга ҳозирги давр талабларига жавоб бера оладиган кадрлар тайёрлаш миллий модели яратилди. Дастуримиз моделимизнинг миллийлиги ҳам айнан шулардан иборатдир.

Таянч иборалари: миллий дастур, таълим ўрта таълим махсус таълим, олий таълимдан кейинги таълим, малака ошириш, кадрларни қайта тайёрлаш.

Назорат ва мулоҳаза саволлари:

1. Кадрларни тайёрлаш миллий дастури нечанчи йилда қабул -қилинган?
2. Унинг асосий мақсади ва вазифалари.
3. Ушбу дастурни ҳаётга тадбиқ этиш босқичлари.
4. Кадрларни тайёрлаш миллий дастури қабул қилиш зарурияти.
5. Таълим соҳасини асосий мақсади ва Ўзбекистонда ривожлантириш истиқболлари.
6. Таълим соҳасини тартибга солишда кулланиладиган курсаткичлар тизими.
7. Таълим муассасаларни моддий техника базаси нималардан иборат?
8. Ўзбекистонда таълим соҳасини ҳозирги ҳолатини тавсифлаб беринг.

Тавсия этилган адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисидаги қонуни» - Т.: Ўзбекистон, 1997 йил.
2. Ўзбекистон Республикасининг «Кадрларни тайёрлаш миллий дастури» - Т.: Ўзбекистон, 1997 йил.
3. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримовнинг Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маърузаси «Бизнинг бош мақсадимиз – жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир» Халқ сўзи 2005 йил, 29 январь.
4. Каримов И.А. «Эришилган марраларимизни мустаҳкамлаб, ислохотлар йўлларини излаб бориш - асосий вазифа» Халқ сўзи 2004й. 10 феврал.
5. Каримов И.А. Озод ва обод ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз Т.: Ўзбекистон, 2000.
6. Асаев Т.Ш. Управление социальнўм развитием М.:изд. МГУ, 2004.ғ
7. Аскарова М.Т. «Развитие системў страхования в обеспечении экономического роста в условиях рўночнўх преобразований в Республике Узбекистан». Автореферат кандидатской диссертации. Ташкент, 2003.
8. Гулямов С.С. «Куч билим ва тафакурда» Тошкент, 2002 йил.

7. Мавзу: Олий ва ўрта махсус таълимни ривожланиши

Режа:

1. Олий ўқув таълимни ривожланиш вазифалари
2. Республикада бакалавр ва магистларни тайёрлаш ҳолати. 3.а Аҳборот
3. муникация технологияси ва масофадан ўқитиш техтехнологияларини ий қилиш
4. Олий ва ўрта махсус ўқув юртларини ислоҳ қикилишнинг долдолзарб лалари

1. Олий таълимни ривожланиш вазифалари

Ўзбекистон Республикасида 62 олий ўқув юрти, жумладан, 21 университет, 41 институт ва харбий олий юртлари бўлиб, уларда 260 мингдан зиёда талаба таълим олади. Олий ўқув юртларида 22,7 минг профессор - ўқитувчи ишлайди, улардан ярмидан кўпи фан доктори ва фан номзоди.

Ўзбекистон Республикаси олий ўқув юрти юридик шахс мақомига эга бўлган ва олий касб таълимининг таълимий-касбий дастурини амалга оширадиган таълим муассасасидир.

Олий ўқув юрти Ўзбекистон Республикаси томонидан белгиланган тартибда ташкил этилади, қайта тузилади ва тугатилади.

Олий ўқув юрти Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида»ги қонун, бошқа қонунлар, қонунлар далолатномаси, мазкур Низом ҳамда олий ўқув юртининг Илмий кенгаши томонидан тасдиқланган Уставга мувофиқ фаолият кўрсатади.

Олий ўқув юрти-таълим, фан ва маданият маркази сифатида ўз мақсадини инсон, Ватан ва жаҳон цивилизацияси бахт-саодати йўлида ҳақиқатни англаш, адолат ва эзгуликни ўрнатиш деб билган профессорлар, ўқитувчилар, ходимлар ва талабаларни ўзида мужассамлаштирилган ижодий ҳамкорликдир(3).

Олий ўқув юртининг бош вазифалари қуйидагилардан иборат:

- шахснинг рухий, ақлий маданий ва ахлоқий ривожланишга фаолиятнинг танлаган соҳаси бўйича олий касбий таълим ва малакага бўлган эҳтиёжни қондириш;

- жамиятни Ўзбекистон Республикасининг мустақиллик ғояси, ватанпарварлик, инсоннинг ахлоқий принциплари хурмат қилиш рўҳида тарбияланган олий касбий таълимга эга бўлган малакали мутахассисларга, юқори малакали илмий ва илмий-педагогик кадрларга бўлган эҳтиёжларни қондириш;

- иқтидорли ва ўқишда фаоллик курсатаётган талабаларга кундалик ғамхўрлик ва керакли шароит яратиб бериш;

- фундаментал ва изланувчи, амалий-илмий тадқиқотларни ва бошқа илмий-назарий, тажриба-конструкторлик ишларини, жумладан, таълим муаммолари бўйича бажариладиган ишларни ташкил қилиш ва олиб бориш;

- ўқитувчи ва мутахассисларни қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш;

- умуминсоний кадриятларни тўплаш, сақлаш ва орттириш;

- аҳоли ўртасида билимни тарғиб этиш, унинг таълимий ва маданий даражасини кўтариш.

Олий ўқув юртлари филиаллари, факультетлар, ихтисослашган коллежлар, кафедралар, тайёрлов бўлимлари, илмий текшириш лабораториялари, аспирантура, доктарантура, қўшимча касбий таълимнинг ўқув бўлимлари, тажриба хўжалиги ва шу каби бошқа бўлимларга эга бўлиши мумкин.

Олий ўқув юртлари таркибига олий ўқув юрти тизими бирлиги ёки юридик шахс мақомига эга бўлган ва белгиланган тартибда тасдиқланадиган Низомлар асосида фаолият кўрсатадиган илмий текшириш институтлари, лицейлар, гимназиялар, мулкчиликни турли шаклларидаги корхона ва ташкилотлар кириши мумкин.

Олий ўқув юртининг тузилиш бўлинмаларини ташкил этиш, олий ўқув юрти томонидан ўз тобелигига қараб тегишли вазирлик ва идора билан келишилган ҳолда амалга оширилади.

Давлат ва олий ўқув юртларининг филиаллари, олий ўқув юрти тузилишидаги ва ундан ташқаридаги илмий текшириш институтлари ва ихтисослашган коллежлар, олий ўқув юрти қошидаги малака ошириш ва қайта тайёрлаш институтлари тегишли

вазирлик ва идораларнинг Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги билан келишилган тавсияларга мувофиқ ҳукумат томонидан ташкил этилади.

Давлат олий ўқув юрти таркибида ёки қошида давлат корхоналари, муассасалари ва ташкилотларини ташкил этиш, жумладан юридик шахс мақомига эгаларини ҳам тегишли вазирлик билан келишилган ҳолда, белгиланган тартибда амалга оширилади.

Олий ўқув юрти ва унинг тузилиш бўлинмалари, ҳамда унинг қошидаги юридик шахс мақомига эга бўлган корхона, муассаса ва ташкилотлар ягона таълим комплекси (30).

Ўзбекистон Республикаси барча олий ўқув юртларининг биринчи курсларига талабаларини қабул қилиш, тест синовлари асосида амалга оширилади. Тест синовларини ўтказишда бош мақсад абитуриентларнинг билим даражаси ҳолисона баҳолаш ва улар орасида билими бўйича энг яхшиларини олий ўқув юртларида ўқиш учун танлаб олишдир. Республикада олий ўқув юртлари ва ўқийдиган талабалар сони 6 - жадвалда келтирилган.

6-жадвал

Ўзбекистон Республикаси ҳудудларида ОЎЮ мавжудлиги ва талабалар сони

	Олий ўқув юртлари сони		Бўлимларда ўқийдиган талабалар сони минг. киши	
	2000-2001	2002-2003	2000-2001	2002-2003
Ўзбекистон Республикаси	61	61	166,466	183,576
Қорақалпоғистон	2	2	9,404	10,003
Вилоятлар:				
Андижон	5	5	10,602	11,574
Бухоро	3	3	8,110	9,257
Жизах	2	2	3,906	4,599
Қашқадарё	2	2	6,726	7,446
Навоий	2	2	5,097	5,509
Наманган	3	3	6,425	7,332
Самарқанд	6	6	13,841	14,687
Сурхондарё	1	1	4,723	5,370
Сирдарё	1	1	2,145	2,428
Тошкент	2	2	7,044	7,616
Фарғона	3	3	10,500	12,250
Хоразм	1	1	4,291	4,723
Тошкент ш.	28	28	73,652	80,782

Олий таълим муассасалари*

(ўқув йил бошига) 7-жадвал

	2000-2001	2001-2002	2002-2003	2003-2004	2004 йил 2000 йлга нисбатан (%)
Олий ўқув юртлари Сони	61	61	61	62	102%
Ундаги студентлар- жами, минг. одам	166,5	183,6	207,2	232,3	139%
шу жумлада бўлимларда ўқувчилар:					
Кундузги	125,5	141,9	158,2	171,2	136%
Сиртки	40,5	41,6	48,9	61,0	151%
10000 аҳолига тўғри					

келувчи студентлар	68	74	82	91	134%
Жами студентлар хисобидан аёллар (%)	37,4	38,7	38,7	38,9	104%
Қабул қилинган студентлар, мнғ. одам шу жумладан бўлимларда:					
Кундузги	41,7	44,7	50,6	54,6	131%
Кечги	6,3	3,9	5,3	8,8	140%
Етишиб чиққан мутахассислар мнғ. одам шу жумладан бўлимларда ўқувчилар:					
Кундузги	53,0	58,9	28,7	30,5	57%
Кечки	0,7	0,7	0,1	0,1	14%
Заочний	15,3	19,7	7,2	9,2	60%
10000 одамга тўғри келувчи мутахассислар	15	13	14	16	107%

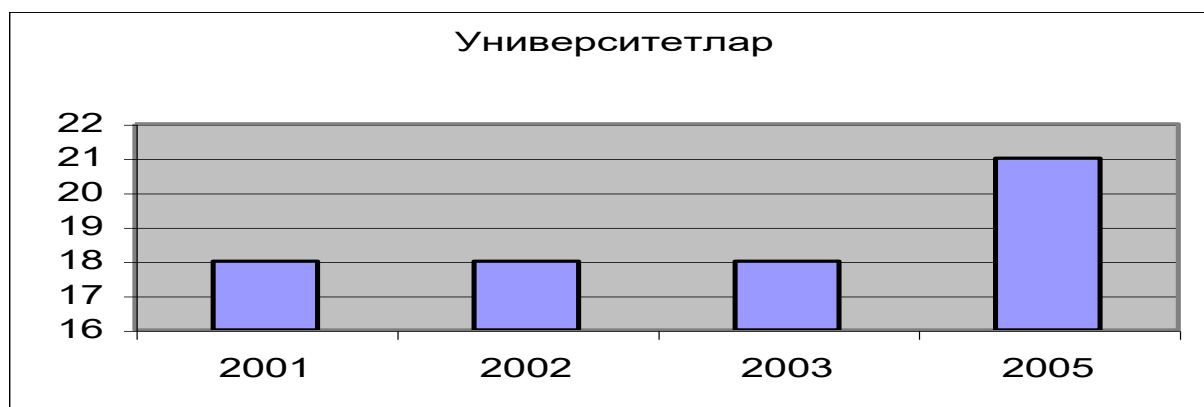
Манбаа: Статистика маълумотлар туплами, Ўзбекистонда таълим бўлими. Тошкент, «Ўзбекистон» нашриёти, 2003 йил.

Маълумотлардан келиб чиқадики:

- Олий ўқув юртлири сони 2%га ошган;
- Студентларнинг умумий сони 39%га ошган, сабаби шартнома асосида ўқувчилар хажми ошган ва ўқишга бўлган талаб ҳам сезиларли даражада ошган;
- Бўлимларда ўқувчилар таркибида кечки ўқувчилар сони кескин камайган бўлсада, кундузги ва сиртки бўлимда ўқувчилар сони кескин ўсишга эришган. Чунки, талабга муофиқ талабаларга ажратилган ўринлар мос равишда оширилган;
- Жами талабалар хисобидан аёллар сони кичик фарқга ошган (4%);
- Етишиб чиққан мутахассислар сони 12% га ошган, чунки қабул қилинадиган талабалар учун ажратилган жой ҳам мос равишда оширилгандир.

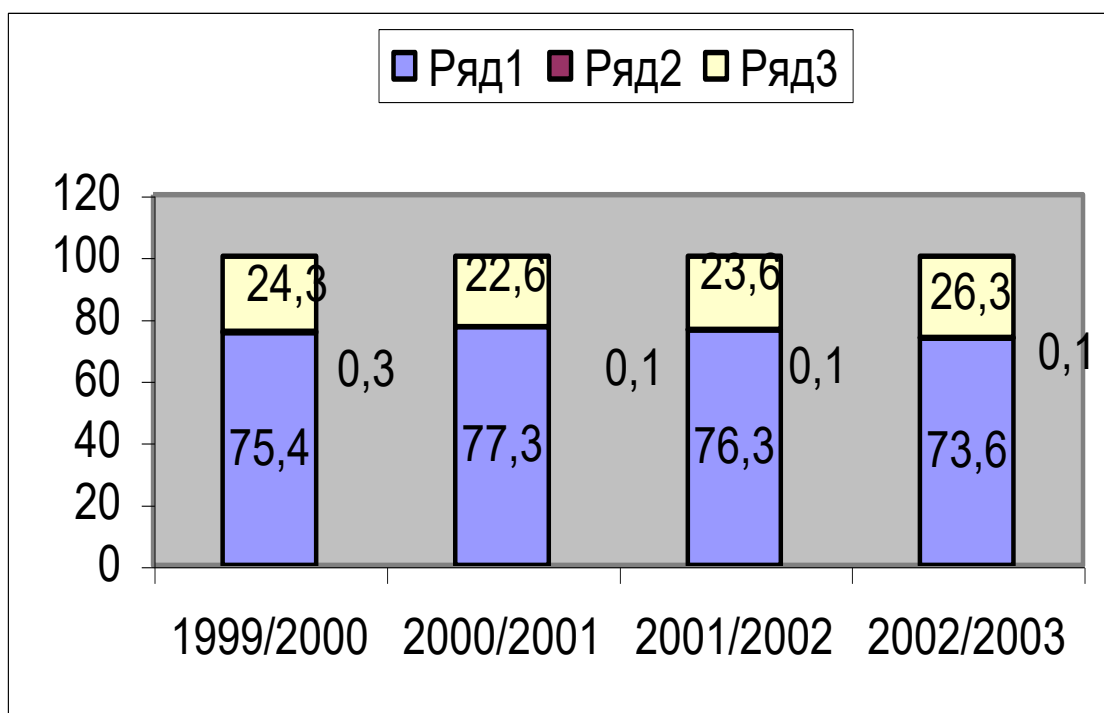
1-диограмма

Университетлар сони, уларда ўқийдиган талабалар сони*

Маълумотлардан кўриниб турибдики, Университетлар сони 2тага кўпайган. Бунга мос равишда унда ўқувчилар сони ҳам ошган (13,7%).

2-диаграмма
Олий ўқув юртларида талабаларнинг ўқиш
турлари бўйича таркиби
 (фоизларда)

Келтирилган рақамлардан кўриниб турибдики республикани олий ўқув юртини ярми ва талабаларни 65 фоиз республика пойтахтида жойлашган, Самарқанд шаҳрида 6 фоиз, Андижонда 5 фоиз, Бухоро, Наманган ва Фарғона шаҳарларида 3 фоиздан олий ўқув юртлари жойлашган.

Шуни таъкидлаш керакки, олий касбий таълимнинг ҳар бир босқичи, давлат таълим андозалари билан белгиланадиган талабаларни рўёбга чиқаришни таъминловчи таълимий хизматлар мажмуасидир. Шунинг учун ўқув юртлари тармоғи кенгаймоқда, университет таълими ривожланмоқда. Олий таълимда кадрлар тайёрлашни марказлаштиришдан ҳудудий йўналишга ўтказиш иши олиб борилмоқда.

Билимларнинг янги тармоқлари бўйича кадрлар тайёрлаш бошланиб юборилди, олий мактабни қуйи босқичли тизимига ўтказиш амалга оширилмоқда. Бунинг учуна давлат таълим андозалари асосида олий ўқув юртлари режалари ва бошқа ўқув ҳужжатларини ишлаб чиқадилар. Бу ҳужжатлар Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги томонидан (стандартлар, ўқув режалар) тасдиқланади ва жорий этилади(50).

2. Республикада бакалавр ва магистрларни тайёрлаш ҳолати

Кадрлар тайёрлаш соҳасида мажбурий тақсимотдан воз кечиш ишга жойлаштириш жараёнини ўз ҳолига ташлаб қўйиш дегани эмаслиги Президентимиз Ислон Каримов томонидан алоҳида эътироф этилмоқда. Мутахассислар меҳнат бозорининг ривожланиши рақобатбардош, сифатли кадрлар тайёрлашга алоҳида эътибор қаратилишини талаб қилади. Олий таълим мутахассислари маркетинг хизмати бўлимларининг мутахассислар меҳнат бозори конъюктурасини ўрганиш, уни ривожлантириш борасида олиб бораётган ташкилий-тарғибот ишлари ижобий натижаларга олиб кела бошлади. Масалан, 2002 йилда олий таълим муассасаларини битирган 2960 нафар магистрдан 2199 нафари ўз мутахассислиги бўйича ишга жойлашган (74,3 фоиз), 322 нафари аспирантурада ўз илмий фаолиятини давом эттирмоқда (10,9 фоиз), 356 нафари эса мустақил тарзда иш билан таъминланганлик тўғрисидаги ҳужжатга эга. қолган 83 нафар магистр ҳозирча иш билан таъминланмаган. қўшма корхоналар аксарият ҳолларда магистр-битирувчиларни ишга жалб этмоқдаларки бу тайёрланаётган кадрлар сифати бир мунча юқорилигидан далолат беради.

Бакалавриятнинг кундузги бўлимларини битирган ёшлар тақдири қандай, деган савол ҳам туғилиши табиий. Ҳозирга қадар 20938 нафар бакалавр иш билан таъминланганлик тўғрисида ҳужжатларга эга. Уларнинг асосий (94,6) фоизи буюртмалар асосида тайёрланган кадрлар бўлганлиги сабабли ишга жойлашишда муаммо туғилмаган. Бу маркетинг хизмати бўлимларининг саъй-ҳаракати билан боғлиқ бўлиб, умумий натижага кўра, бакалаврнинг 93,4 фоизи, магистрларнинг 95,6 фоизи ўз мутахассисликлари бўйича иш билан таъминланган. Айни пайтда магистратура ва аспирантурада ўқишни давом эттиришга эҳтиёжнинг ортаётганлиги ҳам кузатилмоқда.

Ҳозирги вақтда ОТМдаги буюртмалар портфелида 80 мингдан ортиқ буюртмалар мавжуд. қишлоқ ва сув хўжалиги, юриспруденция, маданият ва санъат, сервис соҳаларида ёш мутахассисларнинг иш билан таъминланиш даражаси анча юқори эканлигини кузатиш мумкин.

Бакалавр битирувчиларнинг ишга жойлашиш кўрсаткичларини айрим вазирликлар бўйича таққослаганимизда, жуда паст фоизларни кузатиш мумкин. Ташқи ишлар вазирлиги бўйича 10,7, Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигида 12, Халқ таълими вазирлигида 14,6, Соғлиқни сақлаш вазирлигида 5,4, маданият ишлари вазирлигида 11,3, Ўзбекистон давлат жисмоний тарбия ва спорт қўмитасида 34,3, «Ўзбекистон темир йўллари» давлат акционерлик компаниясида 23,1, қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлигида 8 фоизни ташкил этиши бу идораларнинг кадрлар сиёсати билан етарли даражада қизиқмаётганлиги кўрсатади.

Магистрларнинг ўз мутахассисликлари бўйича иш билан таъминланиш кўрсаткичлари ҳам юқоридаги вазирлик ва тармоқ идораларида қувонтирадиган даражада эмас.

Тошкент давлат авиация, Ўзбекистон давлат жисмоний тарбия, Нукус давлат педагогика, Тошкент темир йўл транспорти муҳандислари институтлари битирувчиларининг ишга жойлашганлик кўрсаткичлари ҳам анча пастлиги сезиляпти. Бу ҳолат иш берувчи корхона ва ташкилотлар томонидан берилган буюртмалар бажарилмай қолаётганлиги сабабли юзага келганлиги сабабли эътироф этиш лозим.

Иш билан таъминланган ёш мутахассислар мониторингини олиб бориш мақсадида корхона ва ташкилотлардан тақризлар олинди. Молия ва банк соҳасида фаолият юритаётган ёш мутахассислар замон талаблари даражасида билимга эга. Ёш мутахассисларнинг интеллектуал савиясини янада кўтариш учун олий таълим мутахассислари профессор-ўқитувчиларнинг қисқа муддатли малака оширишини банк ва молия муассасаларида ташкил этиш, диплом иши ва магистр диссертациялари

мавзуларини мазкур муассасалар мутахассислари билан келишган ҳолда танлаш мақсадга мувофиқдир.

Инженерлик, қайта ишов бериш, қурилиш ва архитектура соҳаларида фаолият кўрсатаётган мутахассисларнинг касбий билимларини янада кўтариш, жаҳон сифат мезонлари даражасига олиб чиқиш учун уларнинг амалий машғулотларини бевосита ишлаб чиқаришда кўпроқ ўтказилишига эришиш, иқтидорлик ёшларнинг бевосита дунё тажрибалари билан танишишига эътибор қаратиш лозим. Махсус фанлар учун ажратилган соатларни кўпайтириш, профессор-ўқитувчиларнинг ишлаб чиқаришда малака оширишларига алоҳида эътибор қаратиш таклиф этилмоқда.

Иш берувчи - истеъмолчилар талаб ва истакларини эътиборга олиш, ўқув режа ва дастурларининг мослашувчанлигини таъминлашда танлов фанлари рўйхатини кенгайтириш тақазо этилади. Бу эса ишлаб чиқариш хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда кадрлар тайёрлаш имкониятларини беради.

қишлоқ ва сув хўжалиги соҳасидаги мутахассисларни тайёрлашда минтақавий тақсимот механизмини ишлаб чиқариш кадрларнинг ўз иш ўринларини топиб кетишида муҳим аҳамиятга эга, дейилмоқда.

Юриспруденция йўналишида ёш мутахассислар тайёрлашда кадрларнинг соҳа органларида иш тажрибасига эга бўлиши алоҳида аҳамиятга эга. Демак, талабаларни бошланғич курсларданок ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларда амалиёт ўташига етарли эътибор қаратилиши лозимлиги бу соҳа ходимлари томонидан алоҳида таъкидланаёпти.

Тиббиёт муассасаларидан келган тақризларда олий маълумотли медик бакалаврлик даражаси етарли эмаслиги, кўпроқ магистр-врачлар тайёрлашни йўлга қўйиш зарурлиги кўрсатилган. Талабалар шифо масканларида бевосита кичик тиббиёт ходими сифати кўпроқ фаолиятларини бошлаши лозим.

Маданият ва санъат соҳасидаги битирувчиларга нисбатан чет тили ўқитиш соатларини қайта кўриб чиқиш таклиф этилмоқда. Улар бир неча тилда ижод қила олишлари лозим.

2003 йилда олий таълим муассасалари 42,2 минг киши битирди, улардан 8,8 минг нафари таълимнинг педагогик йўналишлари бўйича. Кадрлар тайёрлаш сифатини янада кўтариш, мамлакатимиз ижтимоий-иқтисодий соҳаларини малакали мутахассис билан таъминлашда юқоридаги сингари таклиф ва тақризлар, албатта инобатга олиниши зарур. Мана, етти йилдирки, Тошкент тўқимачилик ва енгил саноат институтида битирувчи мутахассис кадрлар ўзига хос усулда- аукцион (кимошди) орқали иш билан таъминланмоқда.

Агар жаҳон таълими амалиёти тажрибалари кўзи билан қаралса, бу усулда ҳайратланарли бирон жиҳат йўқ. Аммо у бизнинг республикамиз таълим тизимида янгилик. Олий таълим муассасаларимизнинг бошқа биронтасида аукцион усули ҳали қўлланилмапти. Тўғри, кадрларни иш билан таъминлашга қаратилган маркетинг тадбирлари барча университетлар ва институтларда йўлга қўйилган. Ва бу борада уларда ҳам айрим ибратли жиҳатлар мавжуд. Лекин аукцион орқали ўз битирувчи кадрларини ишга тақсимлаш йўналишида Тошкент тўқимачилик ва енгил саноат институти катта тажрибага эга.

2005 йил институтни 443 нафар бакалавр ва 119 нафар магистр битириб чиқади. Уларга эҳтиёж катталигини шу йилнинг 20 май куни бўлиб ўтган навбатдаги аукцион тадбири яққол кўрсатди. «Ўзпахтасаноат» - 103 нафар, «Ўзбекенгилсаноат» АК - 133 нафар, «Ўзбек ипаги» - 16 нафар, «Ўзбекчармпойабзал» - 4 нафар, «Ўзбек қоғози» - 23 нафар, Тўқимачилик машинасозлиги-25 нафар бакалавр ва магистрни аукцион усулда ўз соҳаларига ишга қабул қилдилар. Германиянинг «ПФАФФ - Зингер» фирмаси ваколатхонаси ҳам худди шу йўсинда 2 нафар битирувчи талабани ишга қабул қилди.

Улардан ташқари, бир қатор қўшма корхоналар, касб-хунар коллежлари, банклар, божхоналар, солиқ қўмиталари, матбаа, кичик ва ўрта бизнес корхоналари вакиллари ҳам аукция залида ҳозир бўлиб, ўзларига кадрлар танладилар.

Бироқ институт битирувчиларига эҳтиёжманд ташкилотлар ва корхоналар янада кўплиги маълум бўлди. Аукция жараёнида Сурхондарё вилояти «Пахтасаноат» бирлашмаси раисининг биринчи ўринбосари Абдунаби Бобокулов сўз сўради(50).

- Кейинги икки йилда вилоятимиз пахта саноати тизимида туб ўзгаришлар қиляпмиз, - деди А. Бобокулов. - Меҳнатнинг сифати ва самарадорлиги ошмоқда. Даромадимиз ҳам кескин кўпайди. Бундай ютуқларга биз қандай эришдик? Энг аввало, кадрлар туфайли. Биз соҳани номутахассислардан тозалаб, тўқимачилик ва енгил саноат ўқув юртларини битириб чиққан олий ва ўрта малакали мутахассисларни ишга олдик. Яна кадрлар керак. Вилоятимиз 20 нафар битирувчи кадрлардан ажратишларингизни сўраймиз. Биз аукция талабларига тўла амал қилган ҳолда уларни ишга қабул қиламиз ва барча шарт-шароитларни яратамиз.

Худди шундай таклиф билан Тошкент шаҳридаги пахта тозалаш машиналари конструкторлик бюроси вакили ҳам аукцияга келибди. У ҳам ўз ташкилоти учун 7 нафар кадр сўради.

Аукциондан институт ҳисоб рақамига 17 миллион сўм миқдорида маблағ тушди. Бу эса ушбу олий таълим даргоҳидаги ижтимоий фаровонликни оширишга салмоқли ҳисса бўлиб қўшилади.

Тўқимачилик ва енгил саноат институтларининг битирувчи бакалаврлари ва магистрантлари 20 май куни бўлиб ўтган аукцион тадбир пайтида тўла-тўқис ўз кўнгилларидаги иш, илмий ва илмий-педагогик соҳаларидаги ўринлар билан таъминландилар. Улар энди хотиржам ва ҳаётларидан мамнун. Айни кунларда битирувчи магистрантлар ўз магистрлик илмий ишларини ҳимоялашга сўнгги ҳозирликларини кўрмоқдалар. Бакалаврлар орасидан эса бўлажак магистрантлар сараланмоқда.

3. Ахборот-коммуникация технологияси ва масофадан ўқитиш технологияларини жорий қилиш

Президентимизнинг «Компьютерлаштиришни янада ривожлантириш ва ахборот-коммуникацияларини жорий этиш тўғрисида»ги Фармонларида ахборот-коммуникациялар технологиялари соҳасида рақобат мухитини шакллантиришга кўмаклашиш, инновация бизнесини, шу жумладан маҳаллий дастурий воситалар ва компьютер технологиясини ишлаб чиқиш ҳамда ишлаб чиқаришни қўллаб-қувватлаш, иқтисодиётни барча слҳалари ва тармоқларини компьютерлаштириш учун шарт-шароитлар яратиш масалалари кўндаланг қилиб қўйилгандир.

Маълумки ўзбекистонда, таълим мажмуининг ривожланиши мустақилликни мустаҳкамлаш, жаҳон ҳамжамиятига аъзо бўлиш, жаҳон маданиятига кириб бориш ва янги технологияларни ўзлаштиришга кенг йўл очиб берди. Зеро ҳозирги кунда Ўзбекистонда олий таълимни модернизация қилиш, компьютерлаштириш ва технологияларни жорий этиш аҳамияти кескин ошмоқда(30).

Кадрлар тайёрлаш миллий дастурини ҳаётга тадбиқ этиш, унга янги технологияларни ва Интернетни жорий этиш-устувор йўналишлардандир. Айниқса мультимедиа деб ном олган таълим дастурни амалга ошириш юқори малакали мутахассислар тайёрлаш вазифаси билан боғлиқ. Бунинг асосида интернет ёрдамида масофадан туриб ўқитишдек янги педагогик технология ётади.

Тўғри ҳозир Ўзбекистонда мультимедия материалларидан унчалик кўп тўплангани йўқ. Шунга қарамай «Олий таълимга масофавий таълим компонентларини тадбиқ қилиш» лойиҳасини жорий этиш бўйича Жаҳон банки институтида ҳамда

Швейцариянинг ривожланиш корпорацияси, Американинг «Евразия» жамғармаси ҳамда Ўзбекистоннинг «Истедод» жамғармаси ёрдамида «макроиқтисодиёт» ва «Микроиқтисодиёт» фани бўйича 30 та мультипликатор-ўқитувчи мутахассислар тайёрланди. 2000 йил сўнгги «Макроиқтисодиёт» фани бўйича масофавий таълимнинг Интернет тармоғида Тошкент давлат иқтисодиёт университетида «Иқтисодиёт» мутахассислиги бўйича 20 нафар магистр ўқитилган, бўлса ҳозирги кунда (2004 й) барча магистрларга Макроиқтисодиёт-2 ўқитилмоқда.

Интернет тармоғида масофавий таълим технологияси - ўқитиш ҳарактерини тубдан ўзгартиради. Авваламбор, катта ҳажмдаги ахборотлар тизими қайта ишланади, коммуникациянинг янги усул ва услублари ишга солинади. Бу йўналишда Ўзбекистон республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги коллегияси қарори билан 2001 йилда ахборот технологиялари ва масофавий таълим маркази бошқармаси ташкил этилиши яққол исботлайди. Ушбу марказ эндиликда Ўзбекистонда вертуал институти ташкил этади. Ўтган 2002 йилда ТДИУ ўқув - илмий маркази базасида ахборот технологиялари ва масофавий таълими имкониятлари бўйича семинар - трейнинг ўтказилди. Бунда жаҳон банки институти лойиҳаси доирасида республикасининг бешта олий таълим раҳбарлари ва ўқитувчилари иштирок этдилар.

Замон талабларидан келиб чиққан ҳолда Тошкент Давлат Иқтисодиёт Университетининг «Информатика, менежмент ва иқтисодий таълим педагогикаси» факультетининг ўқув-услубий ва илмий фаолиятларини комплекс ахборотлаштиришнинг Компенсацияси ишлаб чиқилди. Ушбу Концепсия ўз таркибига қуйидаги бўлимларни қамраб олган:

- факультетнинг автоматлаштирилган тизими;
- масофадан ўқитиш тизими;
- вертуал лаборатория стендларини тизими;
- виртуал кутубхона; электрон ва мультимедиа дарсликлар;
- илмий тадқиқотларни ахборотлаштириш; ахборотлаштириш соҳасида халқаро алоқаларни қўйиш.

Концепсияни амалиётга тадбиқ қилиш икки босқичдан иборатдир, яъни биринчи босқич 2002-2005 йилларни ўз ичига қамраб олиб, унда асосан масофавий ўқитишнинг асоси бўлмиш электрон ўқув қўлланмалар, мультимедиа тизимлар ишлаб чиқилади. Бу ишлаб чиқилган дастурий маҳсулотларини бошқа институтларга ҳам сотишни йўлга қўйишни ташкил этиш керак бўлади. Ҳозирги кунда Тошкент Давлат Иқтисодиёт Университети факультетлари қошида шундай дастурий маҳсулотларни яратиш борасида ёш тадқиқотчиларнинг илмий маркази барпо этилди ва бир қатор амалий ишлар қилинмоқда, жумладан, «Макроиқтисодиёт», «Микроиқтисодиёт», «Иқтисодий информатика» электрон дарслиги ва талабаларнинг билим даражасини аниқлашнинг автоматлаштирилган тест тизими яратилмоқда. Ушбу марказда Pentium IV русумли шахсий компьютерлар, сканер, ва лазерли принтерлар билан таъминланган. Электрон дарсликлар яратиш янча меҳнат талаб жараёндир. Бундай дарсликлар асосан олдин бирор бир нашриётда чоп этилган дарсликлар асосида яратилмоқда, чунки уларнинг матнини таҳлил қилиш талаб этилмайди, лкин улар ўқув материалларини талабага тезкор етказиб бериш учун турли хил расм, жадвал, график овозлар билан бойитилаёпти. Ҳозирчалик «жонли видео»дан фойдаланиш учун техник воситалар чегаралангандир.

Иккинчи босқич 2005-2010 йилларни қамраб олган бўлиб, унда масофавий ўқитиш тизими замонавий ахборот-коммуникациялар технологиялари асосида тўлиқ йўлга қўйилди. Виртуал лаборатория стендлари ишлаб чиқилиб, университетнинг автоматлаштирилган ўқитиш муҳитини фаолият кўрсатади.

Дарвоқе, биз компьютер технологияси соҳасида мислсиз ўзгаришлар юз бераётган даврда яшамоқдамиз. Хусусан Интернетнинг пайдо бўлиши бу ўзгаришлар ичида алоҳида ўрин тутади. Интернет маълумотларини узоқ масофаларга узатиш воситаси бўлиб, дунё нуқталарида юз берган янгиликлар ва маълумотларни барча мамлакатларга оний лаҳзаларда етиб боришини таъминлашни биласиз. Худди шу имкониятларга кўра, Интернет эндиликда сайёрамиз сиёсий-иқтисодий молиявий, маданий каби барча соҳаларда халқаро ҳамкордик алоқаларини жадаллаштиришга ҳисса қўшмоқда.

Ҳозирги университет жамоаси бир қатор чет эл университетлари билан яқиндан ҳамкорлик қилишмоқда, яъни булар Бутунроссия сиртки молия иқтисод институти, Москва давлат статистика, информатика ва иқтисод университети, Мэриленд (АҚШ) университетларидир. Чет эл университетларининг масофавий ўқитиш борасидаги тажрибалари билан бир неча профессор-ўқитувчилар ушбу университетларда тажрибасини ошириб келдилар. Уларда масофавий ўқитиш тизимининг ўқув-услугий ташкилий жиҳатлари тўлиқ ишлаб чиқилган бўлиб, охириги йилларда ушбу тизим асосида битирган талабаларга дипломлар берилмоқда(53). Шунини таъкидлаб ўтиш жоизки, уларда ҳар бир ўқув семестри бўйича компьютерда ўқитиш дастури ишлаб чиқилган бўлиб, талабани ҳар бир фандан асосий дарсликлар билан таъминлашади. Талабалар мустақил равишда ва тьюторлар билан ҳамкорликда ҳар ҳар хил бир фан бўйича сабоқ олишади. Талаба маълум бир даражада билим олгандан кейин компьютерлардаги ўқитиш дастурида тьютор ёрдамида ўз устида ишлаб олган назарий билимларини мустаҳкамлайди. Агар талаба маълум бир фан имтиҳон топширишга тайёрлигини айтса, компьютерда ўқитиш дастури муҳитида имтиҳон топширади ва тьютор унинг олган баҳосини расмийлаштириб беради, яъни талабанинг билим даражаси объектив баҳоланади. Чет эл университетларини олимларининг масофавий ўқитиши соҳасида эришган ютуқларидан бизнинг шароитда ҳам кенг фойдаланиш ва тажриба алмашиш мақсадида 2002 йилнинг 12-13 июнь кунлари «Применение Интернет в учебном процессе» мавзусидаги халқаро конференция ва унинг натижаси сифатида маърузалар тўплами чоп этилди. Ушбу илмий- амалий конференция масофавий ўқитиш тизимини жорий қилиш борасида бир қатор объектив муаммолар нафақат бизнинг Республикамизда, балки Россия Федерациясининг институтларида ҳам мавжублигини кўрсатди. Бу авваламбор масофавий ўқитиш тизимининг ўқув-услугий асосини ташкил этувчи электрон ўқув қўлланмаларининг ишлаб чиқишининг кўп меҳнат талаблиги, қимматлиги ва талабаларнинг ушбу тизим муҳитида таълим олишларига етарли даражада тайёр эмаслигидир.

Ҳозирги кунда Интернетдан фойдаланувчиларнинг, яъни дунё миқёсида компьютер тармоғига уланиш имконига эга бўлганларининг 88 фоиз саноати ривожланган мамлакатларга тўғри келади(53). Булар эса дунё аҳолисининг атиги 17 фоизни ташкил этади. Масалан, АҚШда ишлаётган компьютерлар сони дунёнинг бошқа мамлакатларидаги мавжуд компьютерлар сонига нисбатан кўп. Болгарияда эса Интернетдан фойдаланувчилар сони Африканинг шимолий қисмида жойлашган барча мамлакатлардан кўпроқ. Дунё аҳолисининг 23 фоизи яшайдиган Жанубий Осиёда эса атиги бир фоиз аҳоли интернет билан ишламоқда. Марказий Осиё мамлакатларида бу кўрсаткич ҳозиргача 0,8 фоизни ташкил қилади.

Экспертлар ҳулосасига кўра, ривожланиб келаётган мамлакатлардаги муаммолар ва эҳтиёжларни ўрганиш учун Интернет бошқарувини мумкин қадар даражада кенгайтириш лозим.

4. Олий ва ўрта махсус ўқув юртларини-ислоҳ қилишнинг долзарб масалалари

Олий ва ўрта махсус ўқув юртларини ислоҳ қилиш Ўзбекистонда янги ривожланган жамият қўриш билан чамбарчас боғлиқдир. Уни амалга оширишда биз албатта, намуна сифатида таълимнинг халқаро мезоналарини олишимиз лозим. Лекин ўз миллий хусусиятларимизнинг барча қирраларини ҳам ҳеч бир унутмаслигимиз шарт.

Ислохот олий ўқув юртлари фаолиятининг барча соҳаларини қамраб олади, шунинг учун ҳам у туб ўзгаришлар ҳисобланади. Барча жабҳаларда қайта қуриш ва такомиллаштиришни амалга ошириш даркор.

Хусусан таълим тизимини ва унинг босқичли тизими: университет таълимини ривожлантириш, олий мактаб фаолиятининг асосий соҳалари-таълим ва илмий тадқиқотнинг мазмуни, шакли ва услубиятини ўзгартириш, олий ўқув юрти мақомини сезиларли даражада кўтариш, лозим бўлади. Ўша даврдаги мансуб «Олий таълимдаги ихтисосликлар ва ихтисослашувлар рўйхати» да 600 га яқин номини учратиш мумкин ва уларнинг ҳар бири бўйича мутахассис тайёрланган. Уларнинг дипломига битта муайян ихтисослик ёки ихтисослашув номи ёзилган.

Ўзбекистон олий ўқув юртларида ўша пайтларда 300 ихтисослик ва ихтисослашув бўйича мутахассислар тайёрланган. Тайёргарликни тугатгач мутахассислар ўз ихтисосликларига мос муайян иш ўрнига боришлари лозим эди. Шундай деб ўйланган. Бироқ амалда эса бутунлай бошқача ҳол эди.

Шундай қилиб хўжалик юритишнинг ва таълимнинг мавжуд тизими, кўп ҳолларда мутахассисни олий даражада тайёрламас эди. Кўп босқичли тизим жаҳон тажрибасида аллақачон ўзлаштирилган ва амалда муваффақият билан қўлланмоқда.

Ўзбекистоннинг мустақил шароитида у қуйидагича қўринишга эга, яъни 600 га яқин ихтисослик ва ихтисослашув мавжуд бўлиб, олий ўқув юртларимизда шулар бўйича мутахассислар тайёрлаш мўлжалланмоқда, лекин улар 103 йўналишга ажратилган. Билимнинг ҳар бир йўналишида шундай соҳалар мавжуд, улар еттита: табиий фанлар ва математика, гуманитар фанлар, соғлиқни сақлаш, таълим, техника-фанлари, кишлоқ хўжалик фанлари, харбий ихтисосликлар.

Янги турдаги мутахассислар можоросида асосий сиймо бўлиб таянч олий маълумотга эга бакалаврлар ҳисобланади. Тўрт йил ичида улар гуманитар, табиий фанлар ва умум таълим бўлимлари бўйича бир қатор ихтисосликларни ҳам ўз ичига олган муайян йўналишларда тўлиқ маълумот олишлари лозим. Масалан: «қурилиш» йўналиши ўз ичига 17 ихтисосликни олади. «Телекоммуникация» ихтисосликни «Педагогика»-12 ихтисосликни ўз ичига олади ва ҳоказо..

Бакалавр шундай тайёргарликка эга бўлиб, маълум «жилвирланиши»дан сўнг мустақил равишда ёки олий ўқув юртининг тегишли курсида, корхонада, ташкилот ёки муасасада ўз ихтисослиги йўналиши бўйича Оммавий лавозимларда ишлай олади(53).

Бундай тайёрлаш тартиби ҳар бир шахсни ҳам, жамиятни ҳам қаноатлантиради. Анча чуқур ва махсус бўлимлар талаб қилувчи лавозимларда ишлаш учун тўлиқ олий маълумотга эга мутахассислар ва магистралр етиштирилмоқда.

Мутахассис бўлиб бакалавриятни тугатса, уни яхши ўзлаштириб тегишли тест синовидан ўтган ва бакалаврият тайёрлашнинг йўналишларидан бирга кирувчи курсни ўтган битирувчи ҳисобланади.

Мутахассислик ходимлар тайёрлашнинг босқичли тизимига ўтиш тўлиқ олий маълумотли битирувчилар умумий сонини, биринчи галда, республика танқислик сезмаётган ихтисосликлар бўйича қисқартиришни тақозо этмоқда. Ривожланаётган ва устувор халқ хўжалиги тармоқлари учун мутахассислар тайёрлаш ҳажмини сақлаб қолиш, қатор ҳолларда эса ҳатто кўпайтириш лозим. Бу биринчи галда иқтисодчилар, юристлар, ЭХМ бўйича мутахассисликлар, информатика ва баъзи бошқаларга тегишли.

Олий таълимни ислоҳ қилишнинг умумий йўллари билан фаолиятининг асосий соҳалари:

-тарбия ва илмий тадқиқот соҳаларида ҳам мазмуний, шаклий ҳамда услубий ўзгаришлар сезиларли даражада амалга оширилиши керак.

Олий ўқув юртларининг ўқув услубий адабиётлари билан таъминланган ҳам сон, ҳам сифат жиҳатидан яхшилаш аҳамият касб этади. Янги дарсликлар яратиш, тегишли ўқув-услубий ва бошқа ўқув материаллари, янги ўқув касбий дастурларда ва давлат стандартлари талабаларини ҳисобга олган ҳолда қайта нашр қилиш ва ўқув жараёнида улардан фойдаланиш зарур.

Иқтидорли талабаларни ва аспирантларни излаб топиш ва танлаш имконияти олий ўқув юртларидан ихтисослаштирилган коллежлар, гимназиялар ва лицей ташкил этилиши туфайли амалга оширилади. Ўзбекистонда бозор иқтисодиёти шароитида таълим, фан ва маданият маркази сифатидаги олий ўқув юрти профессорлар, ўқитувчилар, ходимлар ва талабаларнинг жамоаси ҳисобланади. Улар ўз олдиларига инсон Ватан ва жаҳон маданиятларини равнақ йўлида эзгулик ва адолатни қарор топиши, ҳақиқатга эришганлигини мақсад қилиб қўйилган.

Олий ўқув юртининг асосий вазифаси бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:

-мутахассисларни қайта тайёрлаш ва уларни малакасини ошириш;

-аҳоли орасида билимни кенг ёйиш, унинг билим савиясини ва маданий даражасини ошириш.

Олий ўқув юрти ўз шаҳобчаларига, ихтисослаштирилган коллежлар, кафедра, тайёрлов бўлинмалари, илмий тадқиқот лаборатория, аспирантура, докторантура, қўшма касбий билим бериш бўлимлари, тажриба хўжалиги ва бошқа таркибий қисмларга эга бўлиши мумкин.

Олий ўқув юртлари таркибига яна илмий тадқиқот институтлари, лицей, гимназия, турлича мулк эгаси бўлиши мумкин, корхона ва ташкилотлар ҳам кириш мумкин.

Олий давлат ўқув юртлари фанлари илмий тадқиқот институтлари, унинг таркибига кирадиган ва кирмайдиган коллежлар, унинг ҳамда малака оширишнинг ва қайта тайёрлаш институтлари, олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги билан келишилган ҳолда киритилган таклифлари асосида ташкил этилади.

Давлат олий корхонаси, муассасаси ва ташкилотни шунингдек бюджетдаги шу жумладан, юридик шахс мақомига эга олий ўқув юрти тузиш бўйсунувчи вазирлик билан келишилган ҳолда белгиланган тартибда амалга оширилади(56).

Илмий ишларга бўлган муносабатни тубдан ўзгартириш зарур, унинг баҳосида иқтисодий қийматдан келиб чиқишни одат қилмоқ лозим.

Олий ўқув юртларининг ўқув ва илмий тадқиқотлари фаолиятини, лавозимини ва услубиятини ўзгартириш, профессор-ўқитувчиларнинг таркибий савиясини янги сифат босқичига кўтаришни, шунингдек унинг фаолиятини маърузавий ахборот беришдан ҳам педагогикага, талабаларнинг мустақил ўкиб ўрганиши, илмий-тадқиқий ва касбий буриб юборишни, яқка тартибда фикрлаш жараёнида масалаларни ғайрий одати тарзда ҳал этишликка мақсадли йўналтиришни тақазо этади.

Ҳозирги замон ўқув юртлари, ўқув бўлинмалари билимини баҳолаш объектив мезонини ишлаб чиқиш жараёнини жорий этиш лозим. Бу сиз янги шароитларда ўқув юрти фаолияти ҳар бир соҳасини аҳволини баҳолаш ҳамда мақсадга мувофиқ йўналтиришни амалга ошириш мумкин эмас.

Ҳозирги пайтда олий таълим тизимида 10,572 ўқитувчи ва педагоглар ишлайди. Улардан 712 таси фан докторлари, 4374 фан кандидатлари. Ўртача *даражалилик* 47,5 фоизни ташкил этади, бу билан бирга профессор-ўқитувчилар таркибининг умумий

сонидан фан докторларининг умуми-6,8 фоизни ташкил этади, кандидатлар эса 40,7 фоиз.

Мустақиллик даври ичида олий ўқув юртларида аспирантура ва докторантурада 687 фан номзоди ва 175 фан докторлари тайёрланган.

Юқори малакали илм-педагог кадрларни тайёрлаш республика илм-фан ривожланиши учун устун бўлган йўналишлари бўйича Олий ва ўрта махсус таълим Вазирлигининг 2-та илмий-текшириш муассасаларида ва 34-та олий ўқув юртларида амалга оширилади.

2002-2004 йилларда аспирантурада 2017 киши, докторантурада эса 236 киши таълим олган эди. Бу давр ичида Вазирлик олий ўқув юртларида 687 та кандидат ва 175 та доктор диссертациялари тайёрланган.

Аспирантлар сонидан 10 та киши Республика Президенти номидаги давлат стипендиясининг эгалари бўлишди. Конкурс танлови натижаларига кўра 15 та аспирант ва ёш олимлар етакчи чет эл ўқув ва илмий марказларида илмий стажировкани ўтган. Ҳозирги кунда Вазирликнинг 17 та олий ўқув юртларида 74 та мутахассислик бўйича аспирантура ва 18 та мутахассислик бўйича докторантура очилди.

Қисқача хулоса:

Республикада Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури ишлаб чиқилиши ва рўёбга чиқарилиши ижтимоий-иқтисодий ислохатларни амалга оширишда устивор йўналиш мақомига эга бўлади. Миллий дастур лойиҳаси умумхалқ муҳокамасига қўйилди ва қонун кучига эга бўлди. Унинг амалга оширилиши учун Президент Фармони билан Бош вазир ўринбосари раҳбарлигида республика комиссияси тузилди.

қабул килинган Дастур специфик хусусияти унинг инсонни бутун умри давомида таълим жиҳатдан тайёрлашнинг барча босқичлари ва бўғинларини ўз ичига олувчи узлуксиз таълим тизимига йўналтиришида мужассамлашгандир. Биринчи босқичда яқин ўтмишдаги амалиётга хос бўлган барча узилишларни бартараф этган ҳолда мактабгача таълим, ўрта таълим, бошланғич ва ўрта профессионал таълим кичик тизимлари доирасида узлуксиз таълим тизимини барпо этишга эътибор берилди.

ЮНЕСКО ислохатлар ўтказишда ҳам, таълим ислохатлари дастурлари мониторингини амалга оширишда ҳам Ўзбекистон тажрибаси ва амалий маҳорати ундан бошқа мамлакатлар баҳраманд бўлишига аришини яхши тушунади.

Деярли барча мамлакатлардаги каби Ўзбекистонда ҳам давлат бюджети, шубҳасиз, таълимни молиявий таъминлашнинг бош манбаидир. Таълимга давлат харажатларининг деярли 90 фоизи республика бюджетидан (жумладан маҳаллий даражада қолган республика солиқларини қўшган ҳолда республика бюджетига барча тушумлар), шунингдек республика бюджетидан маҳаллий бюджетларга субвенциялар ва бошқа трансфертлардан молия маблағ билан таъминлаш. Таълимга давлат харажатларининг 10 фоиздан сал кўпроғи бевосита маҳаллий даромадлардан молиявий таъминланган.

Бизнинг замонамизда бўлғуси мутахассис ўзлаштириши лозим бўлган илмий ахборотлар ҳажми тўхтовсиз ошиб бормоқда. Шу муносабат билан таълим олувчи ривожланишнинг юқори даражасига интилади, ўз қобилияти ва имкониятларини тўлиқ ишга соладиган, ҳуллас тўла куч билан ўқийдиган такомиллашган ўқув жараёни ташкил этиш тизимини ишлаб чиқиши лозим.

Шуни ҳам хулоса қилиб айтиш мумкинки, олий ва ўрта махсус ўқув юртларини жаҳон андозалари даражасига кўтариш, халқ хўжалигининг мутахассисларига бўлган талабларни илмий баҳолаш, ёшларга таълим бериш ва уларни тарбиялашда илғор хорижий тажрибадан самарали фойдаланиш-бу масалалар бугунги кунда энг муҳим

масалалардир, чунки баркамол интеллектуал етук авлодсиз буюк келажакни тасаввур этиб бўлмайди.

Республикада олий таълимни ривожлантириш вазифалари, ҳажми, молиялаштириш манбалари, бакалавр ва магистратураларни тайёрлаш ҳолати ва олий ва ўрта махсус юртларини ислоҳ қилишнинг долзарб масалаларини ёритилган. Ахборот-коммуникация технологияси ва масофадан ўқитиш технологияларини жорий этиш кўрсатилган.

Таянч иборалари: олий ўқув юрти, махсус ўқув юрти, ислохот талабаларини контингенти, касб ҳунар коллежи, бакалаврият, магистратура, малакани ошириш, аспирант ва докторант ахборот -коммуникация технологияси, масофадан ўқитиш.

Назорат ва мулоҳаза саволлари:

1. Ўзбекистонда бозор иқтисодиёти шароитида Олий ўқув юртларини ривожланиши вазифалари қандай?
2. Олий ва ўрта махсус ўқув юртларини ислоҳ қилишнинг долзарб муаммолари қандай?
3. Олий ва ўрта махсус ўқув юртларни фаолиятини тартибга солишда қандай курсаткичлардан фойдаланилади?
4. Олий ва ўрта махсус ўқув юртларда уқийдиган талабаларни сони қандай аниқланилади?
5. Олий ва ўрта махсус ўқув юртларни битираётганларни сонини ҳисоблаш методикаси қандай?
6. Олий ва ўрта махсус ўқув юртларида ишлаётган педагогларни сонини аниқланиши.
7. Мутахассислар меҳнат бозорининг ривожланиш дастурлари қандай?
8. Республика бакалавр ва магистрларни тайёрлаш ҳолати қандай?

Тавсия этилган адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикасининг «Кадрларни тайёрлаш миллий дастури» - Т.: Ўзбекистон, 1997 йил.
2. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг 2005 йил 7 февраль куни Оқсарой қароргоҳида қилган нутқи «Янги ҳаётни эскича қараш ва ёндашувлар билан қуриб бўлмайди» Халқ сўзи, 2005 йил, 17 февраль.
3. Каримов И.А. Ўзбекистон: барқарор ривожлантириш йўллари. Т. 2002.
4. Каримов И.А. Маъмурий ислохотларга бағишланган вазирлар маҳкамасининг 2003 йил 18 июлидаги мажлисидаги чиқиши. Халқ сўзи 2003й. 19 июль
5. Асаев Т.Ш. Управление социальнўм развитием М.: изд. МГУ, 2004 ғ.
6. Гулямов С.С. «Куч билим ва тафаккурда» Тошкент, 2002 йил.
7. Игнатов В.Г., Батурин Л.А., Бутов В.И. Экономика социальной сферў. Ростов на Дону, март 2001.
8. Ефимова М.Р., Багнова С.Г. «Социальная статистика» М.: Финансў и статистика, 2003.
9. Ишмухамедов А.Э., Каланова М.З. «Ижтимоий соҳа иқтисодиёти» Маърузалар матни Т.: ТДИУ, 2005.
10. [10. www.list.angelsk.ru](http://www.list.angelsk.ru).
11. [11. www.prime-taass.ru](http://www.prime-taass.ru).

8. Мавзу: Тиббий хизмат кўрсатишни ривожланиши ва иқтисодиёти

Режа:

1. Ўзбекистонда тиббиётни замонавий ташкил этиш вазифалари
 2. Тиббий хизмат ахволи
 3. Соғлиқни сақлаш тизимини ташкил этишнинг асослари
 4. Соғлиқни сақлаш тизимини ислоҳ қилиш йўллари
- С

1. Ўзбекистонда тиббиётни замонавий ташкил этиш вазифалари

Ижтимоий иқтисодий ривожланиш якунлари ишлаб чиқариш кучларининг қувватига ва ишлаб чиқариш муносабатлари хусусиятларига, техника билан жиҳозлаш ва ишловчиларнинг касбкор тайёргарлигига боғлиқ бўлиб қолмай, балки кўп жиҳатдан демография жараёнларининг ҳолатига, аҳоли соғлиғига ва соғлиқни сақлаш даражасига боғлиқдир. Бу хизматни республика тиббиёт соҳаси амалга оширади.

Республикамиз мустақил деб эълон қилиниши давлатимизда бозор иқтисодиёти тамойилларининг шаклланиб бориши бошқа соҳалар билан шу қаторда тиббиётга ҳам ривожланишнинг экстенсив йўлида интенсив йўлига ўтишни тақозо қилади.

Республикамиз Президентининг 1998 йил 10 ноябрдаги «Соғлиқни сақлаш тизимини ислоҳ қилиш давлат дастури тўғрисида»ги Фармонда аҳолига кўрсатиладиган кафолатланган бепул, юқори малакали бирламчи тиббий хизматни такомиллаштиришга алоҳида эътибор берилган. Ислохотларнинг пировард натижасида қишлоқ жойларда малакали бепул медицина хизматини икки поғонада кўрсатиш кўзда тутилган. Халққа тиббий хизмат кўрсатишни замон талаблари даражасида ташкил этиш кўп томонлама тизимини миллий анъаналар ва жаҳон андозаларини инобатга олган ҳолда ислоҳ қилишга боғлиқ. Давлат дастури бу борада қўйилган муҳим қадам бўлиши шубҳасиздир». (И.А.Каримов).

Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўзбекистон Республикаси соғлиқни сақлаш тизимини ислоҳ қилиш давлат дастури тўғрисидаги» Фармони асосида ҳамда Вазирлар Маҳкамасининг «Ўзбекистон Республикаси соғлиқни сақлаш тизимида бошқаришни такомиллаштириш тўғрисида»ги қарори асосида жуда катта ташкилий ва амалий ишлар қилинмоқда. Аҳолининг аксари кўпчилиги қишлоқда яшаши эътиборга олиниб 1998-2005 йилларда соғлиқни сақлаш тизимини ислоҳ қилиш концепциясида қишлоқ аҳолисига тиббий ёрдам кўрсатишнинг сифат ва самарадорлигини ошириш, санитария-профилактика хизматини яхшилаш жаҳон стандартларига жавоб берадиган замонавий клиникаларни, жумладан, хорижий инвестицияларни жалб этган ҳолда барпо қилиш масалаларига алоҳида эътибор берилган. Ана шу дастур асосда қишлоқда замонавий клиникаларни, тиббий асбоб-ускуналарни ва аппаратлар билан жиҳозланадиган ҳамда қишлоқ врачлик пунктлари, кундузги ва хонадон шифохоналари барпо этилмоқда.

Ана шулар қатори XXI аср бошларида аҳолига тиббий ёрдам кўрсатиш тизимидаги муаммоларни тезроқ ҳал этиш, аҳолининг барча қатламлари бепул тиббий-санитария ёрдами олишнинг давлат томонидан кафолатланган имкониятлардан баҳраманд бўлишда тизимни маблағ билан таъминланиши, тиббиёт ходимларини тайёрлаш ва бошқа бир қанча масалаларни ҳал қилиш керак.

Қолаверса аҳолининг даволаш муассасаларининг дори-дармонга бўлган эҳтиёжини қондирмай, замонавий тиббий асбоб-анжомлар ва буюмлар билан

таъминламай тиббиётда туб ислохотларни ўтказиш, халққа кутилган тиббий ёрдамни кўрсатиш ва соғлиқни муҳофазаси ҳақида сўз ҳам бўлиши мумкин эмас(6).

Ички бозорни дори-дармонлар билан тўлдириш, аҳолига дорихоналар тармоқлари орқали сотишни йўлга қўйиш, даволаш муассасаларини тиббий анжомлар ҳамда, тиббиёт техникаси билан таъминлаш юзасидан шошилиш чора-тадбирлар кўрилди. Аввало, тиббий саноати ривожланган АҚШ, Олмония, Англия, Япония, Италия каби давлатларнинг дори-дармон ва тиббиёт техникаси тижорати билан машғул бўлувчи фирмалар ва компанияларнинг Тошкент ва бошқа шаҳарларда ваколатхоналари очилиб, қўшма корхоналар куриш ҳақида шартномалар имзоланди.

Лекин миллий тиббиёт ва фармацевтика саноатимизни барпо этмай туриб тизимнинг талаб ва эҳтиёжларини тўла қондириш, аҳолини дори воситаларига бўлган талабини таъминлаш муаммосини ҳал қилиш мумкин эмаслигини ҳаёт исботлади.

Юртбошимизнинг мамлакатимизда «Соғлиқни сақлаш тизимини тубдан ислох қилиш Дастури ва уни ҳаётга татбиқ этиш тўғрисида»ги Фармони ижтимоий иқтисодий ҳаётимизда муҳим воқеа бўлди. Давлат аҳамиятига молик бу ҳужжат жамият турмушининг қачонлардан буён оқсаб келаётган жиддий бир соҳасини, наинки оёққа қўйиш, балки уни энг замонавий талаблар асосида ривожлантириш, тиббиёт хизматини халқаро андозалар даражасига кўтариш мақсадларига қаратилган. Тиббиёт тизимини ислох қилишга, уни амалга оширишга катта йўл очиб берган Президентимиз Фармони халқимиз, айниқса, тиббиёт заҳматкашлари томонидан зўр мамнуният билан кутиб олинди.

Барча учун барбод бўлган принципларни йўқотмасдан, давлат томонидан қафолатланган тиббий хизматни сақлаб қолиб, даволаш-профилактика муассасаларини давлат тасаруфидан чиқариш ва хусусийлаштиришни амалга оширмоқ лозим. Бунинг учун хусусийлаштириладиган ҳар тиббиёт муассасасининг баланс баҳосини аниқлаш мақсадида уларнинг моддий техник базасини инвентаризациядан ўтказиш керак. Бунда ушбу муассасаларни уларда ишлаб турган ходимларга кейинроқ жамоа мулки сифатида сотиб олиш шарти билан узоқ муддатга ижарага беришни амалга оширмоқ даркор.

Шу нуқтаи назардан айтиш жоизки мамлакатимизда соғлиқни сақлаш тизимини ислох қилиш давлат дастури ва уни ҳаётга жорий этиш тўғрисидаги юртбошимизнинг ушбу фармони ҳаётимизда муҳим воқеа бўлди десак янглишмаймиз. Албатта, янги дастурни қабул қилишдан кўзланган асосий мақсад давлат клиникалари фаолиятига йўналиш беришдан иборат бўлди.

2. Тиббий хизмат ахволи

Инсонларга муносиб турмуш шароитини яратиб бериш, аҳоли соғлиғини сақлаш масаласи давлатимиз ва жамиятимизнинг доиймий диққат марказида бўлиб келмоқда. Тиббиёт соҳасини ислох қилиш, аҳоли соғлиғини ҳимоялаш масаласини бугунги замон талаблари даражасига кўтариш мақсадида мамлакатимизда доиймий миқёсда махсус дастур амал қилмоқда.

Жумладан, замонвий соғлиқни сақлаш тизимини шакллантириш ва ривожлантириш соғлом авлодни тарбиялаш, тиббий хизмат сифатини кескин ошириш бўйича олиб бораётган ишлар талайгинадир.

Айни пайтда бу соҳда қўлга киритилган ютуқлар билан бирга, ҳали бери ечилмаган ўткир муаммо ва нуқсонлар борлигидан ҳам кўз юмиб бўлмайди. Уларни бартарф этиш, бу борада тараққий топган давлатлар даражасига эришиш таъкидлашимиз жоиз.

Албатта, аҳолимизнинг соғлиғини сақлаш ва даволашда давлатимиз ва жамиятимиз олдидида турган вазифалар, давлат бюджет ва харажатларини белгилашди

етарли даражада маблағ ажратиш, тегишли идора ва ташкилотларнинг маъсулиятини ошириш, бу соҳага алоҳида эътибор бериш ўз йўли билан ҳал этилади.

Табиийки, бу харажатларни аниқланаётганда нафақат тиббиёт соҳаси ва унинг эҳтиёжини, балки шу тармоққа бевосита дахлдор бўлган аҳолини тоза ичимлик суви билан таъминлаш, атроф муҳитни муҳофаза қилиш, ҳалқимиз ҳаётига алоқадар бўлган шунга ўхшаш масалаларнинг ечмини ҳам инобатга олишимиз зарур.

Албатта, аввалги йиллардаги тажрибисига таяниб, бу масала бўйича ҳам алоҳида дастур ишлаб чиқиб, амалга тошириладиган асосий ишларни аниқ белгилаб олиш даркор.

Жадвал -8

Тиббиёт персонaли сонининг ўзгариш динамикаси

Йиллар	Барча мутахассисликдаги врачлар		
	Олий уқув юртларида мутахассислар тайёрлашни чиқариши	Барча мутахассисликдаги врачлар сони, минг киши	Бир врачга тўғри келадиган аҳоли сони
2000	3989	81,8	295
2001	3115	81,2	302
2002	2268	81,5	305
2004	2139	81,4	309

Манба: Здравоохранение в Узбекистане. Статистик тўплам, 2004.

8- жадвалдан кўриш мумкинки. Тиббиёт персонaлини йиллар давомида ўзгариш динамикаси пасаймоқда, 2000 йилда мутахассисларни тайёрлаш 3989 кишини ташкил этган бўлса, 2004 йилга келиб бу кўрсаткич 2139 кишини ташкил этган. Бир врачга тўғри келадиган аҳоли сони эса ошиб бормоқда.

Бу дастурда малакатимиз соғлиқни сақлаш тизимини янада такомиллаштириш, бунинг учун тегишли ҳуқуқий, моддий ва молиявий базани мустаҳкамлаш, замонвий билим ва тажрибага эга бўлган тиббиёт ходимларини тайёрлаш ва малакасини ошириш, шу билан бирга одамларда ўз саломатлигини асраш бўйича тўғри ва фаол муносабатни шакллантириш каби масалаларга алоҳида аҳамият бериш зарур.

Айниқса, оналик ва болаликни муҳофаза этиш, бугунги тинч, осуда ҳаётимиз ривожига катта хизматлари синган нуронийлар, пенсионерларимизнинг соғлом ва мазмунли умр кечиришлари учун зарур шарт шароит яратиб бериш масаласи диққат эътибор мараказида бўлиши даркор.

Шу билан бирга, инсоннинг бошига дард тушганда биринчилар қаторида ёрдамга келадиган олижаноб касб эгалари бўлмиш, шифокорларнинг оғир, ўта мураккаб ва маъсулоиятли меҳнатини муносиб кадрлаш, уларни моддий ва маънавий нуқтаи назардан рағбатлантириш вазифаси ҳам ушбу дастурдан ўрнини олиши лозим.

Тиббий хизматлар соҳасини ислоҳ қилиш натижасида маълум натижаларга эришилади. Аммо, соғлиқни сақлаш соҳасини ислоҳ қилишдан аввалги вазият қандай бўлганлигини ҳам унитмаслик керак.

Иқтисодиёт хўжалик юритишнинг бозор муносабатларига ўтишдан аввал, республиканинг соғлиқни сақлаш тизими қийин аҳволда қолди ва тиббий ёрдам кўрсатишнинг етарлича самарали тизимини туза олмади. Узоқ вақт давомида мавжуд бўлган соғлиқни сақлашни бошқаришнинг марказлашган тизими барча республикалар учун бир хил эди. улар қўидагилар билан характерлар эди.

-марказдан молиялаштириш;
 -мавжуд ресурсларни тасарруф қилишда раҳбарлар ваколатларининг қатъий ўрнатиш;
 -тиббий ёрдамни жадаллаштириш эмас, экстенсив ривожланишни рағбатлантириш.

Жадвал-9

2004 йилда врачларни категориялар бўйича тақсимланиши

Малакавий категориялар	Категориялар бўйича тақсимланиши %		Жинс бўйича тақсимланиши %	
	аёл	эркак	аёл	эркак
Олий	14,9	17,0	48,2	51,8
I	30,1	31,0	50,9	49,1
II	4,9	4,9	51,4	48,6
Категорияга эга эмаслар	50,1	47,1	53,1	46,9

Манба: Здравоохранение в Узбекистане. Статистик тўплам, 2004.

Жадвалдан кўриш мумкинки, 2004 йилда врачларни категориялар бўйича тақсимланишида малакавий категорияга эга врачлар аёллар ўртасида 49,9 % ни эркаклар ўртасида 52,9 % ни ташкил этган, бу нисбатда эркаклар аёлларга нисбатан 3% га кўпдир. Жинс бўйича тақсимланишда аёл врачлар эркак врачларга нисбатан 2,8 % га кўпдир.

Номувофиқликнинг асосий сабаби, ҳаёт даражасини пасайиши, айрим хизматларнинг тўловлиги ва транспорт харажатларининг кескин ошиб кетиши ҳисобланган. Бошқа бир фактор жойлардаги кўрсатилиши мумкин бўлган тиббий ёрдам, шу жумладан махсулаштирилган тиббий ёрдам турларнинг кўпайиши ҳисобланган.

Шифокорларга тўловлар койкалар сонига қараб ажратилар ва самарасизликни рағбатлантирувчи хусусиятга эга эди. шифохона койкалари миқдоридан келиб чиқиб шифохоналарни молиялаштириш шароитида мазкур муассаса койкалар сонини максимал мумкин миқдоргача ошириб кўрсатиш ва уларни баъзан тиббий зарурат нуқтати назаридан асосланмаган ҳолда даволашлар миқдорини ошириш ёки уларнинг ўртача давомийлигини узайтириш ҳисобига тўлиқ ушлаб туришга ҳаракат қилинган. Айнан шу нарса ҳозирги вақтгача Ўзбекистонда содир бўлиб келган. Республиканинг фармацевтика бозори ҳам 80-йиллардан бошлаб инқирозга учради. Ривожланишнинг экстенсив усули тизимини ушлаб туриши учун сезилиларли харажатларни талаб қилди, уларнинг танқислигида эса фармокологияга амалда эътибор берилганлиги учун тиббий препарат ва асбоб ускуна ишлаб чиқариш дунё талабларига жаоб бермасди. Бу номувофиқлик дори дармонларнинг импорт қилинишига, қарамликка олиб келди.

Совет тиббиёти илм фаннинг бошқа бир муаммоси бутунлай ташқи дунёдан ажратилганлиги ҳисобланади. Ривожланган мамлакатлар тиббий изланишларнинг юқори молиялаштирилиши шароитида биргаликда ишланган бир вақтда собиқ иттифок илм-фан ажратилган паст молиялаштириш шароитида баъзан изланишларнинг сиёсий натижалари билан боғлиқ қаршиликларни енган ҳолда ривожлантирилди.

1992 йилдан бошлаб Ўзбекистонда соғлиқни сақлаш тизимини молиялаштириш аҳоли жон бошига тўғри келадиган харажатлардан келиб чиқиб амалга оширилмоқда., бу эса тиббий ёрдам кўрсатиш сифатини яхшишлаш ва шифохона койкаларининг самарасиз фойдаланишига кетган харажатларни камайтириш имконини беради, натижада койкалар фонди 5,5 % га камайди.

Юқорида айтилганларнинг ҳаммаси, шунингдек бошқа юқоридагилардан аҳамияти кам бўлмаган факторлар қўшимча молиялаштириш манбаларини аниқлаш зарурлигини келтириб чиқаради ва соҳани ривожлантиришнинг янада жадал рационал йўлларига ўтишнинг янги ечимларини кидириб топишнинг мақсадга мувофиқлигини белгилайди.

Республикада аҳолига тиббий хизмат кўрсатишнинг асосий ҳажмини молиялаштириш фоиздан маблағ олувчи вилоят бюджетлар ҳисобидан амалга оширилади ва ниҳоят бюджетлари бошидан кечираётган қийинчиликлар фискал хусусиятли қийинчиликларнинг умумий натижасининг, ҳамда соҳани тўлиқ давлат молиявий имкониятларига қарам қилиб қўядиган инляцион сакрашлар натижасида ҳосил бўладиган муаммоларнинг натижаси ҳисобланади.

Жадвал -10

2002 йилда соғлиқни сақлашга сарф қилинган харажатлари

Мамлакатлар	Аҳоли бошига ЯММ ҳиссаси (АҚШ доллари)	ЯММда фоиз ҳисобида	%
Ўзбекистон	2,33	2,4	
Қирғизистон	2,42	6,0	
Озарбайжон	2,67	2,1	
Индонезия	3,12	2,7	
Япония	25,901	7,8	
Англия	24,462	7,3	
Германия	25,996	10,6	
Канада	27,956	9,1	

Манба: Япония халқаро ҳамкорлик агентлари ва Ўзбекистон Республикаси соғлиқни сақлаш Вазирлигинининг оралиқ ҳисоботи маълумотлари.

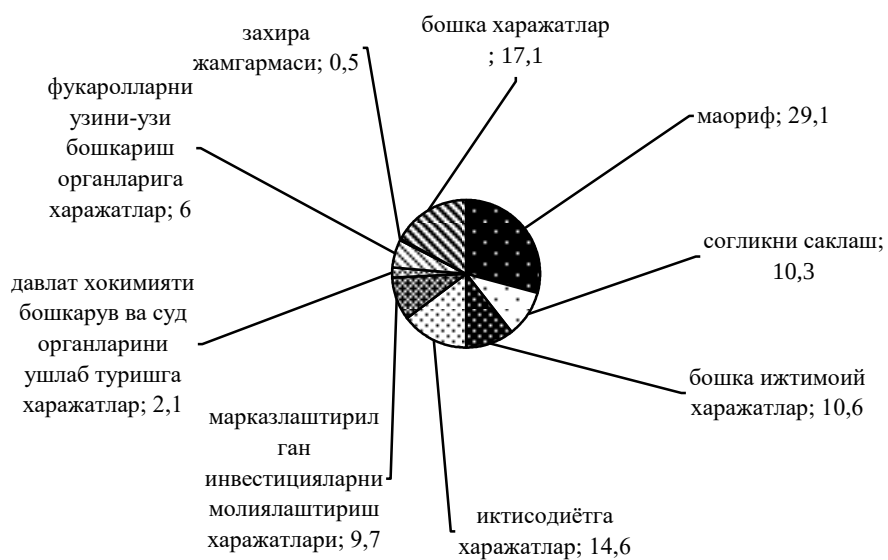
10-жадвалдан кўриш мумкинки давлат бюджетидан соғлиқни сақлаш тизимига сарфланган сармоя салмоғи 2001 йилдаги 9,5 фоиздан 2002 йилда 9,3 га камайди. ЯММ ва давлат бюджетининг харажат қисми камайганлиги туфайли соғлиқни сақлаш тизими унга ажратилаётган ресурсларнинг реал қийматининг камайишидан зарур кўрди. Соғлиқни сақлашга харажатлар салмоғи 2000 йилда ЯММ умумий ҳажмидан 1 % фоиз камайди ва 2000 йилда 2,4 % ни ташкил қилган ҳолда умуман ўзгармади.

Шу билан бирга соғлиқни сақлашга қилинган харажатлар кўрсаткичлари ЯММ га нисбатан фоиз ҳисобидан дуне стандартлари 7,9 % кўрсаткичларига нисбатан паст.

Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигининг маълумотларига биноан 2005 йилнинг 9 ойи мобайнида соғлиқни сақлаш соҳасига кетган давлат бюджетининг улуши 1,3 % ни ташкил этди. Бу қўйидаги чизмадан кўриниб турибди **.

* www.bearigpoint.uz

Жадвал -11

Манба: ЎзР Молия вазирлиги

Ашқолиннинг со\ли=ни са=лашнинг янада самаралиро= йыналиши касалликларнинг олдини олиш: щисобланади. Касалликларни унинг дастлабки бос=ичларида йы=отиш пайдо былиб былган касаллик билан курашишга нисбатан камро= ты\ридан-ты\ри молиявий ресурсларни талаб =илади, шунингдек со\лом одамларнинг самаралиро= мешнати ор=али билвосита и=тисодий самарага эга. ДПМ мурожаат =илиш кырсаткичлари быйича кейинги йилларда ысиб бораётган (1997 йилда 83364,2 дона; 1998 йилда 84729,9 дона; 1999 йилда 85431,4 дона) ашқолиннинг умумий касалланиш даражаси 2000 йилга келиб 100 минг ашқолига 84808,2 гача камайди, лекин 2004 йилда профилактика чораларнинг ва=тида ытказилмаганлиги туфайли 1193,6 донага кыпайди. Профилактика ишлари =уйидаги йыналишларда олиб борилиши керак: ю=умли касалликлар тар=алишишини олдини олиш учун санитар эпидемиологик хизматлар ишини такомиллаштириш; бой ва камба\ал мамлакатлар учун бирдек хусусиятни былган о\ир касаллик турлари билан кыришишини кучайтириш; ашқолиннинг ылиши ва касалланишининг камайтиришга имкон берувчи онкологик касалликлар =арши — кураш миллий дастурини ишлаб чи=иш ва амалга ошириш; миллатни со\ломлаштириш ма=садида болалар ва ысмирлар орасида профилактика ишларини кучайтириш.*

* WWW.bearingpoint.uz

4-жадвал

Ырта тиббиёт персоналини сонини ызгариш динамикаси

Йиллар	Барча мутахассисликдаги врачлар		
	Ырта-махсус ы=ув юртларида мутахассислар тайёрлаб чи=ариш, киши	Ырта тиббиёт персоналини сони, киши	Бир ырта тиббиёт персоналига ты\ри келадиған ащоли сони
2000	22626	254,2	95
2001	19830	256,9	95
2002	22803	259,7	96
2004	23673	263,1	95

Манба: Здравеоохранение в Узбекистане. Статистик тыплам, 2005.

Жадвал шуни кырсатмо=даки, ырта тиббиёт персоналини сони 2000-2003 йиллар давомида ошиб бормо=да. Ырта — махсус ы=ув юртларида мутахассисларни тайёрлаб чи=ариш щам ысиш тенденциясига эга.

Щозирги ва=тда республикада профилактика ишларига молиявий ресурслар керагидан кам ажратилмо=да. Бундан таш=ари со\ли=ни са=лаш ташкилотлари тизимининг ызи щам касалликнинг олдини олишдан кыра уни даволашга кыпро= =аратилган. Ащолини диспансерлардан ытказиш щам кыпгина щолларда пировард ма=садга йыналтирилган.

Дастлабки бы\ининг етарлича ишламаслиги поликлиника шифохоналари айрим =исмининг паст малакалилиги, мазкур хизматнинг ихтисослашган муассасалар билан щамкорлик =илмаслиги туфайли ащолининг юрак - =он томир онкологик ва бош=а касалликлардан ылиги ва ногирон былиб =олиш щоллари кыпаймо=да.

Ыз навбатида, касалланиш ва ылимнинг ысишида фа=атгина амбулатория — поликлиника бы\ини фаолияти айбдор деб =атыйй айтиш мумкин эмас. Ушбу ызгаришга салбий таъсир =илувчи бир =анча факторлар мавжуд. Улар орасида экологик ва ижтимоий — и=тисодий факторлар алоцида ащамиятга эга. Республика ащолининг ыртача 70,9 фоизи шу жумладан =ишло= жойларда 60 фоиз ва шащарларда 84,6 фоиз сифатли ичимлик суви билан таъминланган. Щар йили очи= сув щавзаларига 160 млп. мл дан орти=ро= окава сувлар чи=ариб ташланадиган бир пайтда тозалаш =урилмаларининг 40 % орти=ро\и етарлича самарали ишланмаяпти. Натижада республикада щар йили ыткир ош=озон ва вирусли гепатит касалликлари билан 200 мингдан орти=ро= киши касалланмо=да.

5-жадвал

Тиббиёт персоналини сонининг ызгариш динамикаси

Йиллар	Барча мутахассисликдаги врачлар		
	Олий ы=ув	Барча	Бир врачга ты\ри
	юртларида	мутахассисликдаги	келадиган ацполи
	мутахассислар	врачлар сони минг	сони
	тайёрлашни чи=ариш	киши	
2000	3989	81,8	295
2001	3115	81,2	302
2002	2268	81,5	305
2004	2139	81,4	309

Манба: Здравосохранение в Узбекистане. Статистик тыплам, 2004 й.

5-жадвалдан кыриш мумкинки, тиббиёт персоналини йиллар давомида ызгариш динамикаси пасаймо=да. 2000 йилда мутахассисларни тайёрлаш 3989 кишини ташкил этган былса, 2004 йилга келиб бу кырсаткич 2139 кишини ташкил этган. Бир врачга ты\ри келадиган ацполи сони эса ошиб бормо=да.

6-жадвал

Ўзбекистон Республикаси шудудларида со\ли=ни са=лаш муассасалари билан таъминланганлик даражаси.

	Ашолининг таъминланганлик даражаси					
	10 минг кишига ты\ри			10 минг кишига ты\ри		
	келадиган			келадиган амбулатория		
	касалхоналардаги жойлар			даволаш муассасалари		
	2002	2004	фар= (+,-)	2002	2004	фар= (+,-)
Тора=алпо\истон	47,8	58,7	+10,9	153,8	160,2	+6,4
Республикаси						
Вилоятлар						
Андижон	62,6	61,8	-0,8	161,0	168,1	+7,1
Бухоро	49,4	47,1	-2,3	184,4	183,7	-0,7
Жиззах	50,3	48,8	-1,5	153,3	165,2	+11,9
Таш=адарё	46,8	55,0	+8,2	101,2	116,0	+14,8
Навоий	48,0	53,2	+5,2	160,5	185,0	+24,5
Наманган	56,7	66,0	+9,3	131,1	154,1	+23,0
Самар=анд	56,1	53,3	-2,8	122,2	129,1	+6,9
Сурхондарё	42,9	47,5	+4,6	109,5	107,8	-1,7
Сирдарё	65,0	65,9	+0,9	252,4	255,9	+3,5
Тошкент	47,1	46,3	-0,8	195,3	197,8	+2,5
Фар\она	61,2	60,2	-1,0	155,8	169,4	+13,6
Хоразм	50,5	54,3	+3,8	145,4	144,4	-1,0
Тошкент шашри	80,9	86,2	+5,3	220,7	223,7	+3,0
Ўзбекистон Республикаси	55,7	57,8	+2,1	158,2	163,1	+4,9

Манба: ЎЗР И=тисодиёт вазирлиги.

Республикада аёллар репродуктив саломатлигини яхшилаш, со\лом оилани шакллантириш бййича БМТнинг ашוליшунослик жам\армаси, Бутунжашон Со\ли=ни са=лаш ташкилоти, Европа региони бюроси ЦАРАК ва Германиянинг техник шамжихатлигининг ЭПОС лойишчалари, БМТнинг болалар жам\армаси (ЮНИСЕФ) билан болаларда дизентерия касалликларига =арши курашиши лойишчалари асосида иш олиб борилмо=да.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Мащкамасининг «Она ва бола скрининги» Давлат дастурини амалга ошириш ма=садида Тошкент шашридан Республика

Скрининг маркази, шунингдек, Нукус, Андижон, Ҷарши, Самарқанд ва Фарғона шаҳарларида «Она ва бола скрининги» марказлари ишга туширилди ва бугунги кунда фаолият кырсатмоқда.

Тиббиёт ходимлари зиммасига соʻлом авлодни тарбиялаш маълумотлар юкланган:

-репродуктив саломатликни кучайтириш ва такомиллаштириш ҳамда соʻлом оилани шакллантириш;

-А ва ТИТИ филиалларини фаолиятини яхшилаш, уларни замонавий тиббий асбоб-ускуналар билан таъминлаш;

-янги тизим, ёш оила патронажи, ФХДЁ былимларида ташкил этилган, ёшларни соʻлом оила ғуришга тайёрловчи доимий ишловчи курслар, никошгача тиббий кырикдан ытказиш ишларини янада ривожлантириш ва давом эттириш;

-«Она ва бола скрининги» Давлат дастури быйича бажарилаётган ишларни нафағат давом эттириш, балки марказлар ишини бутунлай ызгартириш, унда фаолият кырсатаётган ходимлар ишга былган муносабатини ызгартириш;

-бир ёшгача ва бир ёшдан беш ёшгача болаларни патронажи ташкил этиш, улардаги касалликларни аниғлаш ва соʻломлаштириш, шунингдек, 6 ёшли болаларни тиббий тыʻрикдан ытказишда ёндош мутахассиларни ғатнашинини таъминлаш ҳамда ушбу кырикларни сифатли ытказиш ва соʻломлаштириш;

-хомиладор аёлларнинг назоратини кучайтириш патронажини таъминлаш, экстратегенитал касалликлар бир хомиладорларни, хомиладорлик давридан стационарларда даволаш, тез тиббий былимларига етказиш, туʻрини асоратсиз ытказиш. Уларни пулсиз, таркибида йод былган ва кам ғонликка ғарши дорилар билан таъминлаш;

-ғизлар ва ысмир ғизлар касалликка чалинишининг олдини олиш чоратadbирларини амалга ошириш, ғизлар ва ысмир ғизлар репродуктив соʻлиғи Республика ығув-методик марказини ҳамда вилоятларда унинг филиалларини ташкил этиш;

-оналик ва болаликни мушоғаза ғилиш муассасаларини моддий техник базасини яхшилаш, замонавий асбоб-ускуналар билан жишозлаш, уларда ишлаётган мутахассиларни малакасини узлуксиз равишда ошириб бориш;

-оналик ва болаликни долзарб масалалари быйича ашולי билан учрашувлар, мағрузалар, семинарлар, коиференциялар ва форумлар ытказиш;

-хавфсиз эмлаш, болаларда учрайдиган касалликларни интеграллашган усулда олиб бориш, хавфсиз оналик, кыкрак суғи билан босғични ғыллаб-ғувватлаш дастурини янада давом эттириш.

Ўзбекистонда суғурта бозорини ривожлантиришнинг асосий йғналишларидан бири ноанғанавий, аммо, тарағғий этган давлатларда кенг ғылланиладиган, самараси юксак суғурта турларини жорий этиш кенг тарғалиши учун зарур шартномаларни яратишдан иборат.

Мамлакатимизда соʻлиғни сағлаш тизимларини ишлов ғилишниинг мағсадларига мувофиғ Ўзбекистон Республикаси 1998 йил 17 июндаги фармойиши билан соʻлиғни сағлаш хизмати сифатини яхшилаш ва сифатини ошириш тиббиёт ходимларининг самарали мешнатларини рабатлантириш малакали ходимларни етарли ғадрлаш чора-таadbирлари белгиланади. Ушбу фармойиш асосида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Машкамасининг 1999 йил 3 сентябрдаги «Бюджет ташкилотларини молиялаштириш тартибини такомиллаштириш тығрисида»ғи ғарори эғлон ғилинди ва унга мувофиғ юридик шахс мағомига эға былган бюджетдан даромад олувчи ташкилотларда фаолиятининг йғналиши быйича товарлар ишлаб

чи=ариш, хизматлар кырсатиш эвазига молиявий таъминот олиш манбаларини кенгайтириш тавсия этилди.

7-жадвал

Тиббий воситаларни молиялаштиришни манбаларига ызгариш динамикаси

Молиялаштириш манбалари	2002 йилда	2003 йилда	2004 йилда	2005 йилда
Давлат бюджетидан	455	569	682	788
Ш.ж. республика бюджетидан	20	71	85	99
Мащаллий бюджетдан	435	498	597	690
ГАО «Дори-дармон»	1455	1449	1486	1456
Хал=аро нодавлат ташкилотлар	4616	5087	5440	5643
Жами	6526	7105	7608	7887

Манба: Ызбекистон Республикаси Со\ли=ни са=лаш вазирлиги маълумотлари

Ызбекистон Республикаси Со\ли=ни са=лаш вазирлигининг 2000 йил 6 апрелдаги буйру\и билан давлат бюджетдаги даволаш профилактика муассасаларига давлат бюджети ор=али молиялаштирилмайдиган сощаларда пуллик тиббий хизмат кырсатилишига рухсат берилади. Ушбу тадбирларнинг барчаси со\ли= ва уни са=лаш ишлари и=тисодий тушунчалар эканлигини сифатли хизмат учун пул тылаш лозимлигини, пул тылангач эса ю=ори сифатли тиббий хизмат кафолатланиши шарт эканлигини одамлар онгига сингдиришга =аратилгандир.

Тиббий су\урталашпинг жорий этилиши со\ли=ни са=лаш сощасида амалга оширилаётган ислощотнинг бос=ичларидан бири былиб бу ща=да «Ащоли со\ли\ини са=лаш ты\рисида»ги =онунда 9,16, 24-моддалари Ызбекистон Республикаси Президентимизнинг 1998 йилининг 12 июнидаги фармойишида ва бош=а =онун щужжатларида белгилаб =ыйилган.

Тиббий су\урта касалликлардан ва бахтсиз ходисалар юз беришидан су\урталанишдан тубдан фар= =илади. Чунки, касалликлардан су\урталанганда касаллик юз бериши туфайли шахсга етказилган мулкий зарар су\урталовчи томонидан су\урталанувчига =оплаб берилиши лозим былади. Яъни, унинг объекти былиб касаллик ёки бахтсиз щодиса туфайли келиб чи==ан моддий зарур ырнини =оплаш саналади.

2006 йил Ызбекистон республикаси Президентининг 2005 йилнинг 23 декабрдаги фармойиши билан «Шифокорлар ва хомийлар» йили деб белгиланди.

,9 дона; 1999 йилда 85431,4 дона) аҳолининг умумий касалланиш даражаси 2000 йилга келиб 100 минг аҳолига 84808,2 гача камайди, лекин 2004 йилда профилактика чораларинг вақтида ўтказилмаганлиги туфайли 1193,6 донага кўпайди.

Профилактика ишлари қўйидаги йўналишларда олиб борилиши керак: юқумли касалликларнинг олдини олиш учун сантиар-эпидимологик хизматлар ишини такомиллаштириш; бой ва камбағал мамалакатлар учун бирдек хусусиятли бўлган оғир касаллик турлари билан курашишни кучайтириш; аҳолининг ўлиши ва касалланишининг камайтиришига имкон берувчи онкологик касалликларга қарши кураш миллий дастурини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш; миллатни соғломлаштириш мақсадида болалар ва ўсмирлар орасида профилактика ишларни кучайтириш

Жадвал-12

Ўрта тиббиёт персонали сонини ўзгариш динамикаси

йиллар	Барча мутахассисликдаги врачлар		
	Ўрта-махсус ўқув юртларида мутахассислар тайёрлаб чиқариш, киши	Ўрта тиббиёт персоналини сони, киши	Бир ўрта тиббиёт персоналига тўғри келадиган аҳоли сони
2000	22626	254,2	95
2001	19830	256,9	95
2002	22803	259,7	96
2004	23673	263,1	95

Манба: Здравоохранение в Узбекистане. Статистик тўплам, 2005.

Жадвал шуни кўрсатмоқдаки, ўрта тиббиёт персоналини сони 2000-2003 йиллар давомида ошиб бормоқда. Ўрта махсус ўқув юртларида мутахассисларни тайёрлаб чиқариш ҳам ўсиш тенденциясига эга.

Ҳозирги вақтда республикада профилактика ишларига молиявий ресурслар керагидан кам ажратилмоқда. Бундан ташқарии соғлиқни сақлаш ташкилотлари тизимининг ўзи ҳам касалликнинг олдини олишдан кўра даволашга қаратилгислиги туфайли аҳолининг юрак-қон томир, анкологик ва бошқа касалликлардан ўлиш ва ногирон бўлиб қолиш ҳоллари кўпаймоқда.

Ўз навбатидан, касалланиш ва ўлимнинг ўсишида фақатгина амбулатория - поликлиника бўғини фаолияти айбдор деб қатъий айтиш мумкин эмас. Ушбу ўзгаришга салбий таъсир қилувчи бир қанча факторлар мавжуд. Улар орасида экологик ва ижтимоий иқтисодий ваторлар алоҳида аҳамиятга эга. Республика аҳолисининг ўртача 70,9 фоизи шу жумладан қишлоқ жойларда 60 фоиз ва шаҳарларда 84,6 фоиз сифатли ичимлик суви билан таъминланган. Ҳар йили очик сув ҳавзаларига 160 млн. м³ дан ортиқ оқава сувлар чиқариб ташланадиган бир пайтда тозалаш қурилмаларининг 40% дан ортиқроғи етарлича самарали ишламаяпти. Натижада Республикада ҳар йили ўткир ошқозон ва вирусли гепатит касалликлари билан 200 мингдан ортиқроқ киши касалланмоқда.

Жадвал-13

Ўзбекистон Республикаси ҳудудларида соғлиқни сақлаш муассасалари билан таъминланганлик даражаси

ҳудуд	Аҳолининг таъминланганлик даражаси					
	10 минг кишига тўғри келадиган касалхоналардаги жойлар			10 минг кишига тўғри келадиган амбулатория даволаш муассасалари		
	2002	2004	Фарқ (Қ,-)	2002	2004	Фарқ

						(Қ,-)
Кораколпогистон Республикаси	47,8	58,7	Қ10,9	153,8	160,2	Қ6,4
Андижон	62,6	61,8	-0,8	161,0	168,1	Қ7,1
Бухоро	49,4	47,1	-2,3	184,4	183,7	-0,7
Жиззах	50,3	48,8	-1,5	153,3	165,2	Қ11,9
Қашқадарё	46,8	55,0	Қ8,2	101,2	116,0	Қ14,8
Навоий	48,0	53,2	Қ5,2	160,5	185,0	Қ24,5
Наманган	56,7	66,0	Қ9,3	131,1	154,1	Қ23,0
Самарқанд	56,1	53,3	-2,8	122,2	129,1	Қ6,9
Сурхандарё	42,9	47,5	Қ4,6	109,5	107,8	-1,7
Сирдарё	65,0	65,9	Қ0,9	252,4	255,9	Қ3,5
Тошкент	47,1	46,3	-0,8	195,3	197,8	Қ2,5
Фарғона	61,2	60,2	-1,0	155,8	169,4	Қ13,6
Хоразм	50,5	54,3	Қ3,8	145,4	144,4	-1,0
Тошкент шаҳри	80,9	96,2	Қ5,3	220,7	223,7	Қ3,0
Ўзбекистон Республикаси	55,7	57,8	Қ2,1	158,2	163,1	Қ4,9

Манба: Ўзбекистон Республикаси Иқтисодиёт Вазирлиги.

Республкада аёллар репродуктив саломатлигини яхшилиш соғлом оилани шакллантириш бўйича БМТ нинг аҳолишунослик жамғармаси, бутунжаҳон соғлиқни сақлаш ташкилоти, Европа региони бюроси, ЦАРАК ва Германиянинг техник хамжихатлигининг ЭПОС лойиҳалари, БМТ нинг болалар жамғармаси (ЮНИСЕФ) билан болаларда дизентерия касалликларига қарши курашиш лойиҳалари асосида иш олиб борилмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Она ва бола скрининги» Давлат дастурини амалга ошириш мақсадида Тошкент шаҳридан Республика Скрининг маркази, шунингдек Нукус, Андижон, Қарши, Самарқанд ва Фарғона шаҳарларида «Она ва бола скрининги» марказлари ишга туширилди ва бугунги кунда фаолият кўрсатмоқда.

Тиббиёт ходимлари зиммасига соғлом авлодни тарбиялаш маълумотлар юкланган:

- репродуктив саломатиликни кучайтириш ва такомиллаштириш ҳамда соғлом оилани шакллантириш;

- А ва ТИТИ филиалларини фаолиятини яхшилаш, уларни замонвий тиббий асбоб ва ускуналар билан таъминлаш;

- янги тизим, ёш оила патронажи, ФХДЁ бўлимларида ташкил этилган ёшларни соғлом оила қуришга тайёрловчи доимий ишловчи курслар, никоҳгача тиббий кўрикдан ўтказиш ишларини янада ривожлантириш ва давом эттириш;

- «Она ва бола скрининги» Давлат дастури бўйича бажарилаётган ишларни нафақат давом эттириш, балки марказлар ишини бутунлай ўзгартириш, унда фаолият юритаётган ходимлар ишга бўлган муносабатини ўзгартириш;

- бир ёшгача ва бир ёшдан беш ёшгача бўлган болаларни патронажини ташкил этиш, улардаги касалликларни аниқлаш ва соғломлаштириш, шунингдек 6 ёшли болаларни тиббий кўрикдан ўтказишда ёндош мутахассисларни қатнашишини таъминлаш ҳамда ушбу кўрикларни сифатли ўтказиш ва соғломлаштириш;

- хомиладор аёлларнинг назоратини кучайтириш патрожини таъминлаш, экстратегенитал касалликлар бир хомиладорларни, хомиладорлик давридан

стационарларда даволаш, тез тиббий бўлимларга етказиш, туғруғини асоратсиз ўтказиш. Уларни пулсиз, таркибида йод бўлган ва кам қонликка қарши дорилар билан таъминлаш;

- қизлар ва ўсмир қизлар касалликка чалинишининг олдини олиш чоратадбирларини амалга ошириш, қизлар ва ўсмир қизлар репродуктив соғлиғи Республика ўқув методик марказини ҳамда вилоятларда унинг филиалларини ташкил этиш;

- оналик ва болаликни муҳофаза қилиш муассасаларининг моддий техник базасини яхшилаш, замонвий асбоб-ускуналар билан жихозлаш, уларда ишлаётган мутахассисларни малакасини узлуксиз равишда ошириб бориш;

- оналик ва болаликни долзарб масалалари бўйича аҳоли билан учрашувлар, маърузалар, семинарлар, конференциялар ва форумлар ўтказиш;

- хавфсиз эмлаш, болаларда учрайдиган касалликларни интеграллашган усулда олиб бориш, хавфсиз оналик, кўкрак сути билан боқшни қўллаб қувватлаш дастурини янада давом эттириш.

Ўзбекистонда суғурта бозорини ривожлантиришнинг асосий йўналишларидан бири ноанъанавий, аммо тараққий этган давлатларда кенг қўлланиладиган, самараси юксак суғурта турларини жорий этиш кенг тарқалиши учун зарур шартномаларни яратишдан иборат.

Мамлакатимизда соғлиқни сақлаш тизимларини ислоҳ қилишнинг мақсадларига мувофиқ Ўзбекистон Республикаси 1998 йил 17 июндаги фармойиши билан соғлиқни сақлаш хизмати сифатини яхшилаш ва сифатини ошириш тиббиёт ходимларининг самарали меҳнатларини рағбатлантириш малакали ходимларни етарли кадрлаш чоратадбирлари белгиланади. Ушбу фармойиш асосида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 3 сентябрдаги «Бюджет ташкилотларини молиялаштириш тартибини такомиллаштириш тўғрисида» ги қарори эълон қилинди ва унга мувофиқ юридик шахс мақомига эга бўлган бюджетдан даромад олувчи ташкилотларда фаолиятининг йўналиши бўйича товарлар ишлаб чиқариш, хизматлар кўрсатиш эвазига молиявий таъминот олиш манбаларини кенгайтириш тавсия этилади.

Жадвал-14

Тиббий воситаларни молиялаштиришни манбаларига ўзгариш динамикаси

Молиялаштириш манбалари	2002 йилда	2003 йилда	2004 йилда	2005 йилда
Давлат бюджетидан	455	569	682	788
Ш.ж. республика бюджетидан	20	71	85	99
Маҳаллий бюджетдан	435	498	597	690
«Дори дармон» ДАЖ	1455	1449	1486	1456
Халқаро нодавлат ташкилотлари	4616	5087	5440	5643
жами	6526	7105	7608	7887

Манба: Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш Вазирлиги маълумотлари

Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлигининг 2000 йил 6 апрелдаги буйруғи билан давлат бюджетдаги даволаш-профилактика муассасаларига давлат бюджети орқали молиялаштирилмайдиган соҳаларда пуллик тиббий хизмат кўрсатилишига рухсат берилади. Ушбу тадбирларнинг барчаси соғлиқ ва ва уни сақлаш ишлари иқтисодий тушунчалар эканлиги сифатли хизмат учун пул тўлаш лозимлигини, пул тўлангач эса юқори сифатли тиббий хизмат кафолатланиши шарт эканлиги одамлар онгига сингдиришга қаратилгандир.

Тиббий суғурталашнинг жорий этилиши соғлиқни сақлаш соҳасида амалга ошириладиган ислохатнинг босқичларидан бири бўлиб бу ҳақда «Аҳолини соғлиқни

сақлаш тўғрисида» ги қонунда 9,16,24-моддалари Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1998 йилнинг 12 июндаги фармойишида ва бошқа қонун ҳужжатларида белгилаб қўйилган.

Тиббий суғурта касалликлардан ва бахтсиз ходисалар юз беришидан суғурталанишдан тубдан фарқ қилади. Чунки, касалликлардан суғурталанганда касаллик юз бериши туфайли шахсга етказилган мулкый зарар суғурталовчи томонидан суғурталанувчига қоплаб берилиши лозим бўлади, яъни унинг объекти бўлиб касаллик ёки бахтсиз ҳодиса туфайли келиб чиққан моддий зарар ўрнини қоплаш саналади.

2006 йил Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 23 декабрдаги фармойиши билан «Шифокорлар ва ҳомийлар йили» деб белгиланди.

3. Соғлиқни сақлаш тизимини ташкил этишнинг асослари

Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 14 январдаги 18-сонли «Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни Сақлаш тизимини такомиллаштириш тўғрисида»ги қарорида соғлиқни сақлашни бошқариш ҳамда такомиллаштиришнинг янги схемаси тасдиқланган. Вазирлик марказий аппаратида назорат инспекцияси ҳамда унинг жойлардаги бўлинмалари яратилди. Назорат инспекцияси зиммасига бир қанча ишлар юклатилган.

Вазирликнинг марказий аппаратида даволаш-профилактика муассасалари моддий техник таъминлаш бўйича бош бошқарма тузилди. Республика Соғлиқни сақлаш Вазирлиги ҳамда унинг жойлардаги бошқарув органлари ҳақидаги низом тасдиқланди(53).

Республикада илгаригидек оналар ва болалар саломатлигини сақлаш устивор йўналиш бўлиб қолмоқда. Унинг аҳамияти аёллар йили деб, 2000 йилни Соғлом Авлод йили, 2001 йилни - Бола ва она йили деб эълон қилиниши муносабати билан янада ортди.

Соҳани молиялаштиришга ёндошиш ҳам ўзгартирилмоқда. Айрим муассасаларни пулли тиббий ёрдам кўрсатиш орқали ўз-ўзини маблағ билан таъминлашга ўтказиш, шунингдек нодавлат соғлиқни сақлаш секторини Республика Президентининг кўзда тутилган имтиёзлар асосида ривожлантириш назарда тутилмоқда. Тиббий хизмат кўрсатилаётган аҳоли миқдоридан ва шифохонада даволанган беморлар сонидан келиб чиққан ҳолда даволаш-профилактика муассасаларини молиялаштиришнинг янги механизми амалиётда татбиқ этилмоқда.

Бюджетдан маблағларни жалб этган ҳолда маблағ билан таъминланадиган даволаш-профилактика дори-дармонларни ҳарид қилиш, сотиш ва улардан белгиланган мақсадда фойдаланиш жараёни устидан назоратни ташкил этиш ишлари амалга оширилмоқда. Илмий тадқиқот ишларининг самарадорлигини ва сифатини ошириш мақсадида фундаментал ва назарий изланишларга ажратилган маблағларни конкурс асосида тақсимлаш ҳамда илмий-тадқиқот институтларини грант асосида молиялаштириш амалда татбиқ этилмоқда.

Соғлом турмуш тарзини шакллантириш ҳамда баркамол ёш авлодни тарбиялаш аҳоли саломатлигини сақлаш ва мустаҳкамлашнинг бош мезони бўлиб қолади. Шунинг учун доимий равишда аҳоли ўртасида жисмоний тарбия ва спорт, соғлом турмуш тарзини тарғибот қилиш, миллий ва анъанавий спорт турларини, ҳамда халқ ўйинларини ривожлантириш керак.

Республикадаги барча соғлиқни сақлаш муассасалари ва илмий ҳамда ўқув юртлари ходимлари соғлиқни сақлаш тизимини ислоҳ қилиш давлат дастурини ва уни амалга ошириш тўғрисидаги қарорларини кўтаринки руҳ билан қабул қилдилар. Олдимизда турган вазифаларни амалга ошириш учун кадрлар салоҳиятини тўлиқ ишга солиш, резервлардан тўлақонли фойдаланиш керак. Шунингдек қўйилган вазифаларни

хал қилиш учун барча даволаш ва жамоат ташкилотлари, муассасалари, хўжалик ҳамда халқимиз бу ишда фаол қатнашишга эришмоқ даркор. Республикадаги макроиктисодий барқарорликнинг пайдо бўлаётганлиги барқарор иқтисодий ўсиш давлат дастурида қўйилган барча режаларни муваффақиятли амалга ошириш учун замин яратмоқда.

Республикада соғлиқни сақлаш тизимини ташкил этишни ислоҳ қилишда тиббий хизматларнинг ижобий ва салбий жиҳатлари қуйидагилар:

- бозор шароитида ҳар қандай хизмат ёки товар мазкур ҳолатда тиббий -пуллик;
- кўрсатилган тиббий хизмат учун ҳақ тўлаш бевосита ёки билвосита мижознинг - ушбу хизматлар пировард истеъмолчининг зиммасига тушади;
- мижоз ўзи хизматлардан фойдаланиши хоҳловчи муассаса ва мутахассиснинг сифатини тўлиқ даражада баҳолаш имконини бермайди.

Бундан ташқари тиббий хизматлар истеъмолчиси Ўзбекистоннинг замонавий соғлиқни сақлаш тизимида аниқ бир шахс (пировард истеъмолчи) эмас, балки аниқ эҳтиёж қондирилшидан манфаатдор бўлган бир қанча қатнашувчилар орқали ифодаланганлиги тиббий хизматлар бозорининг ўзига хос хусусияти ҳисобланади. Тиббий хизмат қабул қилинган иқтисодий маънода товар сифатида ўз хусусиятларига эга, энг аввало, бу товар сифатида ўз хусусиятларига эга, энг аввало, бу хусусиятларни соғлиқни сақлаш бозори хусусиятининг ўзига хос мазмунини белигилаб беради ва бу соҳани ташкил этишни ислоҳ қилишда ҳисобга олишни тақозо этади(51).

Бизнинг фикримизча соғлиқни сақлаш тизимини ташкил этишнинг лойиҳалари орасидан қуйидаги уч асосий йўналишни:

- тармоқни муноципал бошқариш принципларини кучайтириш;
- марказлаштирилган давлат бошқаришнинг устуворлиги ва ушбу соҳада маблағ билан таъминлаш бозори механизмларни этишни ажратиш муҳимдир;
- соғлиқни сақлашни ташкил этиш ва маблағ билан таъминлашнинг хорижий тажрибасидан кенг фойдаланиш;
- тиббий суғуртани ташкил этишда бошқа мамлакатларда жамланган улкан тажрибадан воз кечмаслигимиз керак.
- соғлиқни сақлашни тартибга солишнинг принципал жиҳатдан янги усуллари ва шакллари аҳолининг ижтимоий муҳофаза қилинмаган қатламлари учун тиббий ёрдамнинг сўзсиз кўрсатилиши ва текинлиги, соғломлаштириш, касалликнинг тизимлилиги аҳамияти сақланиб қолади ва хатто кучаяди.

4. Соғлиқни сақлаш тизимини ислоҳ қилиш йўллари

Ўзбекистон Республикаси Президенти ташаббуси билан тасдиқланган «1998-2005 йилларда соғлиқни сақлаш тизимини ислоҳ қилиш концепсияси»да Ўзбекистон Республикасининг ижтимоий сиёсатида соғлиқни сақлаш тизимини такомиллаштириш устуворлиги ва аҳоли соғлиғини яхшилаш учун шарт-шароитлар яратиш ўзининг умумий ифодасини топди. Аҳоли соғлиғи патенциали миллий бойликнинг муҳим таркибий қисми ва маданиятли жамиятнинг фундаментал хусусиятларидан бири ҳисобланади. Аҳоли соғлиғини муҳофаза қилиш хизматини ҳар томонлама ривожлантириш жамият тараққиётининг муҳим шarti ва ижтимоий ривожланиш даражасининг интеграллашган кўрсаткичидир.

Ислохатларнинг асосий мақсади-мамлакатда жаҳон тажрибасини ҳисобга олган ҳолда соғлиқни сақлашнинг эҳтиёжлари учун давлат сарф-харажатларини йўл қўйилиши мумкин бўлган даражада энг кўп қискартирилган ҳолда республиканинг бутун аҳолисини тиббий хизматлар билан ялпи қамраб олишни таъминловчи самаралироқ тизим яратишдир. Бу соғлиқни сақлаш сингари ўзига хос ва алоҳида соҳада марказлаштирилган давлат бошқаруви усуллари ва қўллаб-қувватлашни бозорга

хос йўналтириш механизмлари билан мақбул қилиб олиб боришни излаш зарурлигини кўрсатади.

Республика соғлиқни сақлаш соҳасини ислоҳ қилиш дастурини амалга оширишда халқаро амалиёт ютуқларидан фойдаланишни тақозо этади. Масалан, инглиз тилида сўзлашадиган бешта йирик мамлакат (Австралия, Буюк Британия, Канада, Янги Зеландия ва АҚШ) соғлиқни сақлаш тизими кейинги ўн йиллик мобайнида давлат хизматлари ва врачларнинг фаолиятдан норозилик туфайли жиддий ўзгаришларга учради. Ушбу мамлакатлар кўпчилигининг расмий шаҳарлари консенсусга эришиш ва ўзгаришларни қўллаб-қувватлаш мақсадида коалицияни шакллантириш учун ислохатларни моделлаштириш ва стратегия билан шуғулландилар. Соғлиқни сақлашга харажатлар камайитиришига уриниш унинг сифат жиҳатдан яхшиланишига эътиборни кучайиши билан мувофиқлаштирилиши кераклиги тўғрисида нуқтаи назар кучаймоқда.

Соғлиқни сақлаш хизматларига 1998-2004 йилларда АҚШда сарфланган харажатлар кўпчилик саноати ривожланган мамлакатларга қараганда анча тез қўпайди. Биргина 2004 йилда қўшма штатлар соғлиқни сақлашга ўз ялпи ички маҳсулотининг 14,2 фоизини сарфлади. Ушбу кўрсаткич бўйича кейинги ўринларда Германия (10,5 фоиз), Швеция (9,8 фоиз), Франция (9,6 фоиз) ва Канада (9,2 фоиз) эгаллади. Аҳоли жон бошига соғлиқни сақлаш хизматларига АҚШ 2004 йилда анча кўп маблағ сарфлади (харид қобилияти паритетига тузатиш киритилган): Аҳоли жон бошига 3728 доллар, кейинги ўринда Швеция (2412 доллар), Германия (2,222 доллар). Люксембург (22206 доллар) ва Канада (2002 доллар) берди.

Агар 1990 йиллар давомида соғлиқни сақлашга сарфланган харажатларнинг ўсиш суратлари таққосланадиган бўлса, ушбу вазият умуман олганда барча ривожланган мамлакатларга ҳосил. 1990 йиллардан 2004 йилгача соғлиқни сақлашга сарфланган яъни ички маҳсулот улуши 1,5 фоизга ўсди (12,7 фоиздан 14,2 фоизгача). Бу даврда Чехия Республикаси, Германия, Греция, Япония, Корея Республикаси ва Португалия тезроқ ўсиш кузатди. Бошқа кўпчилик мамлакатлар учун кўп бўлмаган ўсишга эга бўлдилар, олти мамлакат эса (Дания, Финляндия, Испания, Ирландия, Испания ва Швеция) амалда 2004 йилда соғлиқни сақлашга 1990 йилдагига нисбатан ўз ялпи ички маҳсулотининг нисбатан кам қисмини сарфлади(54).

Хорижий тажриба ўтиш даврида соғлиқни сақлашни ривожлантиришда давлат асосий жамловчи бошқарувчи куч эканлигини кўрсатади. Масалан: 2004 йилда Ўзбекистонда ялпи ички маҳсулотдан соғлиқни сақлашга умумий харажат 3,6 фоизни ривожланган мамлакатларида 6,2 фоиз, ривожланаётган мамлакатларда 2,3 фоиз ташкил этди. 2004 йилда бу кўрсаткич республикада 9,0 ва 2004 йилда 9,1 фоизни ташкил этди.

Иқтисодий нуқтаи назардан соғлиқни сақлаш истикболини учга ажратиб кўрсатиш мумкин: ижтимоий ёки давлат, пулли ва тиббий суғурта йўллари.

Бизнинг фикримизча, энг муҳим бозор муносабатларига ўтиш соғлиқни сақлаш тизимини нафақат кенгайтириш, унинг моддий-техника базасини такроран ишлаб чиқаришнинг ҳам мамлакатда юз бераётган иқтисодий ўзгаришлар шароитида давлатнинг мазкур тизимни молиялаштириш ҳажмини қисқартириш шароитида тиббий суғурталашнинг фаол киритилишнинг муқобиллигини тушунмоқликдир(8).

Соғлиқни сақлашни бозор муносабатлари асосида йўналтириш халқаро тажрибасини қўллаш ушбу соҳанинг бир қанча принципал жиҳатдан янги характерли белгиларида ўз аксини топади. Улардан асосийлари:

-хўжалик юритувчи субъект белигларида эга бўлган тиббиёт муассасасининг янги иқтисодий мақоми;

-тиббий хизматлар пулли эканлиги суръатларини кучайтириш;

-муассасанинг хўжалик фаолияти жараёнида пайдо бўлувчи иқтисодий муносабатлар тизимида тиббиёт ходимлари ўрни ва ролининг ўзгариши.

Ўзбекистонда тиббий хизматни бозор ривожланиши принципларига мослашиш мумкинлигини кўрсатадиган йўллар қуйидаги:

-соғлиқни сақлаш соҳаси субъектлари фаолиятининг барча жиҳатларига устун даражада иқтисодий муносабатларнинг ёйилиши ва тегишлича иқтисодиётдан ташқари, маъмурий усулларни кескин қисқартириш;

-соғлиқни сақлашни маблағ билан таъминлашнинг принципал жиҳатдан бошқа схемасига ўтиш тиббиёт муассасаларни эмас балки тиббий ёрдам кўрсатишни маблағ билан таъминлаш, хизматларни таъминлашдан қайта йўналтирилган молиявий ҳисоб-китоблар принципи, шунингдек соғлиқни сақлашни маблағ билан таъминлашга давлатнинг роли ўзгаришига олиб келади;

-соғлиқни сақлашни маблағ билан таъминловчи республика ва маҳаллий бюджетлар билан бир қаторда мажбурий ва ихтиёрий тиббиёт суғурта маблағлари, тиббий хизматларга миқдорлар томонидан ҳақ тўланиши ҳисобига манбаларнинг кўпайиши;

-тадбиркорлик соғлиқни сақлаш соҳасида шаклланиши, шу жумладан чегарали иқтисодий вазият барқарорланиши давомида сўзсиз кенгайиб борадиган давлат даволаш муассасалари доирасида шаклланиш;

-рақобат муҳити яратилиши, ушбу йўналишда биринчи ва аён кўриниб турган қадам аҳолига тиббий ёрдам кўрсатишда давлат буюртмасини рақобатли жойлаштириш принципи жорий этиш йўли билан қўйилиши мумкин. Маблағ билан таъминловчи томонлар-бюджетлар, тиббиёт суғурта жамғармалари - «аҳоли эҳтиёжларини қондириш даражаси-харажатлар» параметри бўйича тиббий хизмат кўрсатиши мумкин бўлган хизматларининг қиймат самарадорлигини малакали баҳолаши зарур;

- соғлиқни сақлаш соҳасида хусусий кичик тадбиркорлик яратилишини қўллаб-қувватлаш ҳамда уларни танлов асосида давлат буюртмаларини бажаришга жалб қилиш механизми дастурини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш зарур ва бошқалар.

Қисқача хулосалар:

Ижтимоий иқтисодий ривожланиш якунлари ишлаб чиқариш кучларининг қуввати ва ишлаб чиқариш муносабатлари хусусиятларига, техника билан жиҳозлаш ва ишловчиларнинг касбкор тайёргарлигига боғлиқ бўлиб қолмай, балки кўп жиҳатдан демография жараёнларининг ҳолатига, аҳоли соғлиғига ва соғлиқни сақлаш даражасига боғлиқдир. Бу хизматни республика тиббиёт соҳаси амалга оширади.

Республикамиз мустақил деб эълон қилиниши давлатимизда бозор иқтисодиёти тамойилларининг шаклланиб бориши бошқа соҳалар билан шу қаторда тиббиётга ҳам ривожланишнинг экстенсив йўлида интенсив йўлига ўтишни тақозо қилади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўзбекистон Республикаси соғлиқни сақлаш тизимини ислоҳ қилиш давлат дастури тўғрисидаги» Фармони асосида ҳамда Вазирлар Маҳкамасининг «Ўзбекистон Республикаси соғлиқни сақлаш тизимида бошқаришни такомиллаштириш тўғрисида»ги қарори асосида жуда катта ташкилий ва амалий ишлар қилинмоқда. Аҳолининг аксари кўпчилиги қишлоқда яшаши эътиборга олиниб 1998-2005 йилларда соғлиқни сақлаш тизимини ислоҳ қилиш концепциясида қишлоқ аҳолисига тиббий ёрдам кўрсатишнинг сифат ва самарадорлигини ошириш, санитария-профилактика хизматини яхшилаш жаҳон стандартларига жавоб берадиган замонавий клиникаларни, жумладан, хорижий инвестицияларни жалб этган ҳолда барпо қилиш масалаларига алоҳида эътибор берилган. Ана шу дастур асосда қишлоқда замонавий клиникаларни, тиббий асбоб-ускуналарни ва аппаратлар билан жиҳозланадиган ҳамда қишлоқ врачлик пунктлари, кундузги ва хонадон шифохоналари барпо этилмоқда.

Республикада аҳолига хизмат кўрсатишнинг ривожланган тизими мавжуд бўлиб, у умум даволаш ва тор ихтисосли тиббий хизмат ҳар хил турларидан кенг фойдаланиш имконини беради. Ўзбекистонда бир мингдан ортиқ касалхона, уч мингдан зиёд врачлик пунктлари, амбулатория-поликлиника муассасаси бор, қишлоқ врачлик пунктларининг кенг тармоғи ташкил этилган.

Шуни таъкидлаш керакки бозор муносабатларига ўтиш соғлиқни сақлаш соҳасига ҳам янги талаблар қўйди. Хусусан мамурий бошқариш сарф-харажатларни камайтириш, айрим беморларни кундузги даволанишга ўтказиш, даволаш ҳажмининг бир қисмини касалхонадан поликлиникага кўчириш, кам самарали даволаш ўринларини қисқартириш ва бошқа чора-тадбирлар тизими амалга оширилмоқда ва оширилиши лозим.

Таянч иборалари: Касалхона, поликлиника, профилактория, даволаниш, беморлар сони, касалхоналар сони, поликлиникалар сони, врачлар сони, ҳамширалар сони.

Назорат ва мулоҳаза саволлари:

1. Ўзбекистонда тиббиётни ривожлантиришнинг ҳозирги даврдаги вазифалари.
2. Соғлиқни сақлаш тизимини ислоҳ қилиш давлат дастурининг моҳияти нимадан иборат?
3. Ўзбекистон ҳудудларида соғлиқни сақлаш муассасаларни ҳозирги вақтида ривожланиш ахволи.
4. Соғлиқни сақлаш тармоғини таркиби қандай?
5. Касалхоналарни ривожлантиришда қандай курсаткичлардан фойдаланилади?
6. Амбулатор поликлиника муассасаларни тартибга солишда қандай курсаткичлар қулланилади?
7. Врач ва ҳамшираларга бўлган талабни аниқлаш методикаси.
8. Тиббиёт муассасаларни моддий техника базасидан фойдаланиш хусусиятлари қандай?

Тавсия этилган адабиётлар:

1. «Ўзбекистон Республикаси фуқароларини соғлиқни сақлаш» тўғрисидаги қонуни. Халқ сўзи, 1996 йил, 18 ноябрь.
2. «Ўзбекистон Республикаси соғлиқни сақлаш тизимини ислоҳ этиш Давлат дастури тўғриси» Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримов Фармони. Халқ сўзи, 1995 йил 4 октябрь.
3. Каримов И.А. «Эришилган марраларимизни мустаҳкамлаб, ислохотлар йўлларини излаб бориш - асосий вазифа» Халқ сўзи 2004й. 10 феврал.
4. Каримов И.А. Биз танлаган демократик тараққиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли. Халқ сўзи. 2003 й., 25 апрел. № 88.
5. Каримов И.А. Маъмурий ислохотларга бағишланган вазирлар маҳкамасининг 2003 йил 18 июлидаги мажлисидаги чиқиши. Халқ сўзи 2003й. 19 июль
6. Аскарова М.Т. «Развитие системѹ страхования в обеспечении экономического роста в условиях рѹночнѹх преобразований в Республике Узбекистан». Автореферат кандидатской диссертации. Ташкент, 2003
7. Абдусаматов А.А. Ўзбекистон Республикасида тиббий хизматларни ривожлантириш муаммолари ва тиббий суғурта. Магистрликдиссертацияси.Т.: ТДИУ, 2005 йил.
8. Игнатов В.Г., Батурин Л.А., Бутов В.И. Экономика социальной сфере. Ростов на Дону, 2005.

9. Ефимова М.Р., Багнова С.Г. «Социальная статистика» М.: Финансы и статистика, 2003.
10. Ишмухамедов А.Э., Каланова М.З. «Ижтимоий соҳа иқтисодиёти» Маърузалар матни Т.: ТДИУ, 2005.
11. www.uz.infokom.uz.

Мавзу: Туризм соҳаси иқтисодиёти

Режа:

1. Туризм соҳасининг аҳамияти ва ўрни
2. Туризм соҳасини ривожланиши ва маркетинги
3. Халқаро туризм маркетинги ва бошқариш
4. Туризм соҳаси ҳолати
5. Ўзбекистонда туризм соҳасини истиқболи

1.Туризм соҳасининг аҳамияти ва ўрни

Ўзбекистон Республикаси ҳамдўстлик мамлакатлари орасида халқаро туризмни ривожлантириш борасида катта имкониятларга эга бўлган, юқори даражадаги рақобатга бардош бера оладиган ва бу соҳани мамлакат иқтисодиётида ҳал қилувчи тармоқлардан бирига айлантириш учун етарлича шарт-шароитларнинг мавжудлиги билан ажралиб туради. Аммо мавжуд имкониятлардан ва самарали фойдаланишда қийинчиликлар бўлиб, халқаро туризм йўналишида республикага ташриф буюрувчиларнинг талаб эҳтиёжларини қондириш талаб даражасида эмас. Бунинг асосий тўсиқларидан бири, ҳали бу соҳада маркетинг жараёнларининг ривожланиши ва у билан боғлиқ бўлган муаммолар чуқур ўрганилмаган ва шу туфайли халқаро туризм бозори яхши йўлга қўйилмаганлигидир(9).

Халқаро туризмнинг ривожланиши жаҳон миқёсида дунёга танилиш учун имконият яратади ва мамлакат хазинасига валюта тушумини таъминлайди. Ўзбекистон Ресубликаси Президенти И. Каримов Ўзбекистонда туризм соҳсини ривожлантиришга жуда катта аҳамият бериб, «2005 йилгача бўлган даврда Ўзбекистонда туризмни ривожлантириш Давлат дастури тўғрисида» (1999 йил, 15 апрелги фармони эълон қилди. Бу фармоннинг асосий мақсади миллатлараро алоқаларни кенгайтириш ва мустаҳкамлашга кўмаклашиш ҳамда халқаро туризм бозорига узвий кўшилиш, Ўзбекистоннинг маданий-тарихий ва маънавий меросини жаҳон ҳамжамитида тарғиб қилиш, шунингдек сайёҳларга хизмат кўрсатиш сифатини жаҳон андозалари даражасига етказишга қаратилгандир. Ўзбекистонда туристларга хизмат кўрсатишнинг ғарбдаги замонавий андозаларини ҳам, Шарқдаги меҳмондўстлик анъаналарини ҳам бирлаштирадиган туризмнинг миллий моделиги шакллантириш, бозор муносабатларига ўтиш шароитида миллий иқтисодиётни мустаҳкамлаш учун туризм бизнеси имкониятларидан тўлароқ фойдаланиш шу куннинг муҳим вазифаларидан биридир. Шунинг учун ҳам халқаро туризм бозорини ривожлантириш ва у билан боғлиқ бўлган муаммоларни ҳал қилишда маркетинг жараёнларидан кенг фойдаланиш ва шу орқали жаҳон мамлакатлари қатори ижтимоий-иқтисодий ривожланишда юқори даражага эришиш, Ўзбекистонни ҳам халқаро туризми ривожланган мамлакатлар қаторида кўриш, халқаро туризм салоҳиятини тўлиқ очиб бериш каби ишлар шу куннинг долзарб муаммоларидан ҳисобланади(34).

Мазкур бобнинг мақсади бозор иқтисодиёти муносабатларининг шаклланиши шароитида халқаро туризмда маркетинг жараёнларини амалда кенг қўллаш имкониятларини ўрганиб, Ўзбекистонда туризм бозорининг шаклланиши ва ривожланиши жараёнларини таҳлил қилиш натижасида, бу соҳанинг келажедаги ривожланишини таъминлайдиган илмий-услубий ва амалий йўлланмаларни ишлаб чиқишдан иборатдир.

Қўйилган мақсадга мувофиқ ушбу бобда қуйидаги вазифаларни ҳал қилиш белгиланди:

- мамлакат ижтимоий-иқтисодий ривожланишида туризмнинг аҳамияти ва ролини кўрсатиш;
- халқаро туризм соҳасида маркетинг жараёнлари ва унинг хусусиятларини ўрганиш;
- туризм маркетинги тамойилларини амал қилиши ва элементларини аниқлаб бериш;
- Ўзбекистонда туристик маҳсулотлар бозорини ўрганиш ва уларни сотиш имкониятларини бериш;
- халқаро туризм маркетингида талаб ва таклиф муносабатларини ўрганиш, уларнинг бозор ҳолатига таъсирини таҳлил қилиш;
- халқаро туризм бозорида туризм инфратузилмалари ҳолатини кўрсатиш;
- халқаро туризмда банд бўлганлар меҳнати ва унинг моҳиятини ўрганиш;
- халқаро туризмда маркетинг жараёнларини фаоллаштириш йўллари кўрсатиш;
- халқаро туризм бозорида тадбиркорлик фаолиятини ривожлантириш имкониятларини кўрсатиб беришдан иборат.

2. Туризм соҳасининг ривожланиши ва маркетинги

Халқаро туризм кейинги 20 йил ичида жадал суръатлар билан ривожланаётган соҳа бўлиб, унинг салоҳиятини ортиб бориши янги замонавий технологияларнинг юзага келиши туфайли инсонларда содир бўладиган бўш вақтнинг мавжудлиги билан белгиланади. Бўш вақтдан самарали фойдаланиш иқтисоди ривожланган мамлакатларнинг халқаро туризм йўналишида яхши йўлга қўйилган. Бу соҳани Ўзбекистон шароитида ҳам ривожлантириш, мавжуд бўлган рекрецион ресурслардан фойдаланиш ҳозирги ривожланиш жараёнида катта ижтимоий-иқтисодий вазифаларни ҳал этиш билан бирга, турли дин ва маданиятга эга бўлган инсонлар ўртасидаги тушуниш ва ишонч доирасини янада кенгайтириш, турли мамлакатлар аҳолиси ўртасида тинчликни сақлаш ва ҳар томонлама алоқалар ривожланишида муҳим воситачилик вазифасини ҳам бажариши мумкин.

Бозор муносабатларини ривожланиши шароитида халқаро туризм иқтисодиётининг жуда катта соҳаларидан бири ҳисобланиб, у давлатлар ўртасидаги сиёсий, иқтисодий ва маданий алоқаларга сезиларли даражада таъсир кўрсата бошлади. Бу соҳа ривожланишида давлат сиёсати, реклама, умумиқтисодий шароитлар, валюта курси, рақобатчилар сони, дам олиш жойларининг аҳамияти ва хавфсизлиги каби масалалар жуда ҳам муҳимдир.

Бозор муносабатлари Ўзбекистонда ҳам шаклланиб, қарор топиб бориши шароитида халқаро туризм, унинг муаммоларига эътиборни қаратиш объектив зарурият эканлиги қайд қилиниб, республикада бу соҳани ривожлантириш учун етарли шарт-шароит ва ресурслар мавжуд(34).

Ўзбекистоннинг халқаро туризмдаги тутган ўрни ва мавқеи, 1997 йили бутунжаҳон туризм ташкилот томонидан тан олинishi, Франция, Италия каби давлатлар билан бир қаторда, бу обрўли халқаро ташкилотнинг аъзоси бўлиши билан характерланади. Ҳозирги пайтда бу ташкилотга аъзо бўлган мамлакатлар сони 140 тадан ошиб кетди. Чет эллик экспертларнинг фикрича, Ўзбекистоннинг «катта туризм»га кириши, албатта Буюк ипак йўлининг тикланиши борасида амалга оширилаётган ишлар ва биринчи навбатда республикада мавжуд бўлган ижтимоий барқарорлик натижасида содир бўлмокда.

Ҳозирги кунда ҳар бир компания, корхона, фирма ва бошқаларнинг олдида турган асосий вазифалардан бири потенциал харидорни аниқлаш, уни шакллантириш ва бу вазифани ҳал этишда мунтазам ва самарали маркетинг изланишларни ташкил

этиш, уюштириш ва уларнинг раънақини белгилашда унинг натижаларига таянишдан иборатдир.

Маркетинг назарияси ва амалиётининг раънақи бевосита маркетинг изланишлари ва тадқиқотлари йўналишларига боғлиқ бўлиб, сотувчи ва харидор, умуман жамият миқёсида манфаатлар муштараклигини таъминлаш заруриятини юзага келтиради(34).

Ҳозирги замонавий маркетинг тушунчасига кўпроқ, истеъмолчиларнинг эҳтиёж ва талабларини қондириш имкониятлари тўғрисидаги билимлар мажмуи деб қараш мақсадга мувофиқдир. Шунинг учун, маркетингни кенг маънода рақобатли бозор шароитида фирманинг стратегия ва тактикасини аниқловчи замонавий бизнес фалсафаси ва у юқори даражада фойда олиш мақсадида фақат истеъмолчига қаратилган мақсадли ишлаб чиқариш ва сотиш фаолияти деб ҳисоблаймиз.

Маркетинг халқаро йўналишда ҳам жуда зарур бўлган жараён бўлиб, туризм соҳасида туристик маҳсулотларни айрибошлаш, истеъмолчиларга етказиш ва сотувчилар билан истеъмолчилар манфаатларини қондиришда кенг қўлланилади. Халқаро туризмда маркетинг жараёнларини чуқур ўрганиш, билиш, Ўзбекистон иқтисодиёти учун келажакда жуда ҳам катта иқтисодий имконият ҳисобланади. Халқаро туризм маркетинги деганда туристик хизматлар кўрсатиш учун жалб қилинадиган барча восита ва усуллар йиғиндиси тушунилади. Туристик маркетингнинг асосий функциялари:

1. Туризмда иштирок этиш истаги бор ҳақиқий шахслар билан алоқани ўргатиш;
2. Туризм соҳасини ривожлантириш (лойиҳалаштириш, қурилиш ва ҳоказолар).
3. Туристик хизматларга бўлган талаб-эҳтиёжни қондириш. Халқаро туризмда маркетинг жараёнларини содир бўлишини таъмин этиш учун қуйидагиларга эътиборни қаратиш лозим:

- туризмда бир-бирини тўлдирадиган рақобат маҳсулотларининг ҳаддан ташқари кўплиги, яъни бир томондан рекреацион турдаги тур маҳсулотни бошқа фаолият турлари билан алмаштириш мумкинлиги, иккинчи томондан тур маҳсулотларнинг элементлари ўртасидаги ўзгаришларнинг содир бўлиши;

- оилавий бюджетда даромадларнинг камайиши ёки туристик товарлар ва хизматларга нарх-навоининг кўтарилиши натижасида туризмга бўлган талабни камайиши;

- туризмдаги талабга кўплаб ноиқтисодий омилларнинг таъсири, масалан, моддалар, субъектив баҳолаш, шахсий қарашлар, туристик сафарлар йўналишини танлашдаги яхши кайфиятларнинг мавжудлиги;

- талабни замонда умумлашган ҳолда амалга ошириш қисқа муддатли туристик мавсумларда, маконда эса маълум бир марказларда, туристик районларда содир бўлиши назарда тутилади.

Ўзбекистон шароитида халқаро туризм маркетинги ва унинг намоён бўлиш жараёнлари кейинги йилларда қуйидаги энг муҳим ижтимоий-иқтисодий муаммоларни ҳал этишга қаратилган(41). Булар: биринчидан, туристик экскурсия хизматлари кўрсатишнинг илмий асосланган оқилона меъёрига эришиш, унинг нуфузли йўналишларини аниқлаш; иккинчидан, туризм соҳасининг инфратузилмасини кенгайтириш ва ривожлантириш, шу орқали ундаги хизматларни халқаро стандартлар даражасига кўтаришдан иборат. Халқаро туризм маркетинги турмаҳсулотларни ишлаб чиқариш, истеъмол қилиш жараёнларида намоён бўлади ва улар қуйидагилардан иборат:

Биринчидан, турли маҳсулотни ишлаб чиқариш, унинг товарлари ва хизматларига талаб-эҳтиёж ҳолати қай даражада, кимлар томонидан қондирилаётганлиги, туризм бозорига кириб олиш ва у ерда ўзининг ўрнига, обрўйига

эга бўлиш жуда мураккаб, бунинг учун маркетинг изланишининг юқори савияда олиб борилиши;

Иккинчидан, турмахсулотнинг моҳияти, тури, унинг алоҳида олинган элементлари нималардан иборатлиги;

Учинчидан, турмахсулотларни ўтказиш, сотиш каналлари энг муҳим жараёнлардан ҳисобланиб, туризмдаги барча фаолият, ҳаракат, бу ерда иштирок этувчиларнинг талабини тўла-тўқис қондиришдир;

Тўртинчидан, туризм инсонларнинг физиологик, тиббий эҳтиёжи ҳисобланмайди, у интеллектуал ва ижтимоий эҳтиёжлар турига киради. Инсонлар ўзларининг бўш вақтларини бошқа мақсадлар учун ҳам сарфлаши мумкин. Қандай турдаги фаолият билан шуғулланиш ҳар бир шахснинг ўз ихтиёридадир. Бу одатда иқтисодий характердаги йўналиш билан боғлиқ бўлаб, оила бюджети орқали бевосита тартибга солиб турилади.

Туризмдаги бу хусусиятларни билиш, ўрганиш, турли хил назарий ғоялар туризм бозорининг моҳиятини нотўғри талқин қилгани учун ҳам керак. Туризм бозори эркин ҳолатда мавжуд бўлган табиат бойликларини ўзлаштириб, уни бошқа моддий ва номоддий ва маънавий эҳтиёжларини қондиришдир.

Ўзбекистонда туризмнинг ривожланиши жамиятнинг янгилашиш даврига тўғри келиб, у аста-секинлик билан содир бўлаётган ўзгаришлар жараёнини ҳисобга олган ҳолда туристик хизматлар ҳажмининг ортиб бориши билан ажралиб туради.

Қайд қилингандек бозор иқтисодиёти қарор топаётган даврнинг бошларида туристлар сони камайиш йўналишига эга бўлса. 1995 йилдан бошлаб, улар сонининг кўпайиб бориши кузатилмоқда.

Агар 2000 йили Ўзбекистонга ташриф буюрган туристлар сони 935 минг одамни, шу жумладан узоқ хориж мамлакатларидан 546 минг одамни ташкил этган бўлса, 2001 йилда бевосита 690 минг, аста-секинлик билан ўсиш суръати сезила бошлади ва 2003 йилда уларнинг сони бевосита 1210 минг ва 530 минг одамга етди.

Бундай ҳолат албатта Ўзбекистонда мавжуд бўлган ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг барқарорлиги, бу эса бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида ўзининг йўлини тўғри танлаганидан далолат беради.

3. Халқаро туризм маркетинги ва бошқариш

Халқаро туризмда маркетинг жараёнларини ўрганиш, унинг ҳолатини билишда Ўзбекистонга ташриф буюрган ҳар бир туристни имкони борича ортиқча кун туришга эриштириш муҳимдир. Бунинг сабаби шундаки, Ўзбекистонда меҳмон бўлиб турган туристга хизмат кўрсатишда туристик компаниялар, турагентликлар томонидан ортиқча сарф-харажатлар қилишга йўл қўйилмайди ва мавжуд туризм инфратузилмаларидан самарали фойдаланишга эришилади. Албатта, бу ерда сарфланадиган харажат халқаро туризм иштирокчисининг қайси сегментидан эканлигига кўпроқ боғлиқ. Кузатишлар натижасида шу нарса маълум бўлдики, Ўзбекистонга ташриф буюрган туристлардан иш юзасидан, бизнес бўйича, дам олиш, кўриш, билиш мақсадида келганларининг бир-икки кун бу ерда ортиқча қолиши, албатта, янги туристларни жалб қилишдан кўра кўпроқ самара берар экан. Шунинг учун ҳам туристлар билан ишлаш, улар учун юқори даражадаги яхши сервисларни бунёд қилиш маркетинг изланишларидаги энг асосий йўлларида биридир(41).

Шуни таъкидлаш керакки, Ўзбекистон ҳудудига ташриф буюрувчи туристларнинг сегментлари таркибида кейинги йилларда ўзгаришлар содир бўлиб, қариндош уруғларни кўриш, меҳмон бўлиш, диний мақсадларда келиш тез суръатлар билан ўсиб бормоқда.

Ўзбекистонга ташриф буюрувчиларнинг сони кейинги йилларда кўпайиб бориш йўналишига эга бўлиб, қариндош-уруғларини кўриш, диний зиёратгоҳ жойларда бўлиш учун келиш барча туристларнинг 50 фоизга яқинини ташкил этир экан. Кейинги ўринда савдо-сотик жараёнларида иштирок этиш мақсадида келувчи туристлар бўлиб, уларнинг сони 2003 йилда 530 минг кишига етди.

1999-2003 йилларда Ўзбекистонга ташриф буюрган туристларнинг шаҳарларда бўлишига назар соладиган бўлсак, фақат 2003 йилнинг ўзида Тошкетда бўлган туристларнинг 63 фоизи Самарқандда 32 фоизи Бухорода ва 22 фоизи Хивада бўлган. Бу эса, албатта, хорижий туристнинг Ўзбекистон шаҳарларида кўпроқ бўлиш имконини чегаралайди. Ҳозирги шиддатли оқим шароитида халқаро туризм соҳаси олдида қўйилган асосий мақсад ташриф буюрган турист имкони бориша бу ерда кўпроқ бўлишини таъминлашдир ва бунинг учун юқори даражадаги сервисни ташкил қилиш ҳал қилувчи аҳамиятга эгадир. Туристларнинг 22 фоизи 4 та шаҳарда 24,462 7,3 Германия 25,996 10,6 Канада 27,956 9,1 Манба: Япония халқаро ҳамкорлик агентлари ва Ўзбекистон Республикаси соғлиқни сақлаш Вазирлигинининг оралиқ ҳисоботи маълумотлари. 3-жадвалдан кўриш мумкинки давлат бюджетидан соғлиқни сақлаш тизимида сарфланган сармоя салмоғи 2001 йилдаги 9,5 фоиздан 2002 йилда 9,3 га камайди. ЯММ ва давлат бюджетининг харажат қисми камайганлиги туфайли соғлиқни сақлаш тизими унга ажратилаётган ресурсларнинг реал қийматининг камайишидан зарур кўрди. Соғлиқни сақлашга харажатлар салмоғи 2000 йилда ЯММ умумий ҳажмидан 1 % фоиз камайди ва 2000 йилда 2,4 % ни ташкил қилган ҳолда умуман ўзгармади. Шу билан бирга соғлиқни сақлашга қилинган харажатлар кўрсаткичлари ЯММ га нисбатан фоиз ҳисобидан дунё стандартлари 7,9 % кўрсаткичларига нисбатан паст. Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигининг маълумотларига биноан 2005 йилнинг 9 оyi мобайнида соғлиқни сақлаш соҳасига кетган давлат бюджетининг улуши 1,3 % ни ташкил этди. Бу қўйидаги чизмадан кўриниб турибди (*).Жадвал №4_ Амирликлари, Баҳрайн, Малайзия, Туркия, Эрон, Покистон каби мамлактлардан кейинги йилларда ҳар йили Ўзбекистонга 60,0 мингдан зиёд турист ташриф буюриб, улар албатта, Самарқанд ва Бухорода бўлишмоқда. Уларнинг учдан икки қисми албатта, диний йўналишдаги туризмда иштирок қилмоқда. Мачитлар ва мадрасалар, черковлар ва соборлар, музейлар ва диний марказлар туристик объектлар ҳисобланади ва буларга ҳар доим ортиб бормоқда.

4. Туризм соҳаси ҳолати

Ҳозирги пайтда Ўзбекистонда туристларга хизмат кўрсатадиган меҳмонхона, турбаза кемпинглар сони 50 дан ошиб кетди ва улардаги ўринлар сони 13 миллиондан кўпдир. Булардан ташқари ҳар шаҳарда, ҳатто йирик туман марказларида турли мулк шаклига эга бўлган меҳмонхоналар ҳам мавжуд бўлиб, улар асосан Ўзбекистон фуқаролари учун хизмат кўрсатади. Меҳмонхона хўжалигидан фойдаланиш самарадорлиги мавжуд хоналар фондининг қай даражада фойдаланилиши билан боғлиқдир. Бу кўрсаткич бўйича 1992 йилда 58 фоиз, 1996 йилда 35 фоиз, 1999 йилда 48 фоиз, 2000 йилда 49 фоиз, 2002 йилда 47 фоиз ва 2004 йилда 48 фоизни ташкил қилган.

Ўзбекистондаги кўплаб туристик меҳмонхоналар, турбазалар ва комплекслар 25-30 йил аввал қўрилган бўлиб, уларда замонавий хизмат кўрсатиш етарли даражада эмас ва шароит йўқ. Автотранспортларнинг 50 фоиздан ортиғи 8-10 йилдан кўпроқ хизмат қилиши натижасида туристлар учун ҳар доим ҳам етарли сервис ярата олмапти(57).

2004 йилнинг охирларидаги маълумотга кўра, мавжуд хоналар фондларининг 24 фоизи халқаро андозалар сервиси талабига жавоб бура олар эди. Булар

«Интерконтинентал», «Ля-Меридиан», «Афросиёб», «Шодлик» ва қисман Ўзбекистон», «Саёҳат» меҳмонхоналаридаги хоналардир.

Ўзбекистон меҳмонхоналарида туристларни қабул қилиш ва хизмат кўрсатиш жараёнида қатор камчиликлар мавжуд бўлиб, ҳали сифат жиҳатдан халқаро талабларга жавоб берадиган ишларни кўпроқ амалга ошириш зарур. Меҳмонхона ходимлари томонидан меҳмондўстлик қоидаларига амал қилмаслик, туристнинг талаб ва эҳтиёжларига бефарқлик, айрим ҳолларда қўполлик, таъмагирлик иллатлари юқори даражадаги сервисга салбий таъсир кўрсатмоқда. Шунингдек, меҳмонхоналардаги жиҳатлар ҳозирги замон талабларига жавоб бермаслиги туфайли хоналарни жиҳозлаш, безаш, дид билан туристга шарт-шароит яратиб бериш имкониятлари чекланган. Буларнинг ҳаммаси Ўзбекистонга ташриф буюрадиган туристларни қайта келишига тўсқинлик қиладиган ҳоллардир. Айнан мана шундай муносабат туфайли Ўзбекистонга ташриф буюрувчи туристларнинг сони камайиб бориш ҳоллари сезилмоқда.

Ҳозирги пайтда туризм ихтиёрида бўлган меҳмонхоналарнинг фойдалилик коэффиценти 0,80-0,85 қилиб белгиланган. Лекин амалда ҳар доим бундай кўрсаткичга эришиб бўлмайди. У Самарқанд, Бухоро шароитида 0,50 ни ташкил этади. Айниқса қиш пайтларида бу кўрсаткич 0,20-0,25га ҳам тушиб қолади. Чунки бу даврда хорижлик туристларнинг келиши кескин камаёда. Мана шундай мавсум даврида меҳмонхона маъмурияти ўзимизнинг меҳмонларимиз учун арзонлаштирилган нархда хизмат кўрсатса, бундан ҳам манфаат кўрилган бўлар эди. Бу ерда энг содда ҳисоб-китобларга кўра ҳам меҳмонлардан олинган пул ходимлар иш ҳақини ошириш ва айланма воситалар харажати қоплаш имконини яратар эди.

Бозор иқтисодиёти шароитида мураккаб иқтисодий категориялардан бири нарх-наводир ва у иқтисодий ислохотларнинг чуқурлашиши, кенгайиши ва хўжалик фаолияти кўрсаткичларининг ўзгариб бориши туфайли халқ хўжалигини барча тармоқлари, жумладан, халқаро туризм бозорини бошқаришда катта аҳамият касб этиб, ижтимоий-иқтисодий ривожланишни жадаллаштирада, барча ресурсларни ҳаракатга келтиради.

Нарх-навоининг ортиб бориши билан халқаро туризмда иштирок этиши мумкин бўлган харидор неъматларга бўлган муносабатини билдиради ва шу орқали Ўзбекистонга ташриф буюриши мумкин бўлган туристлар сонини камайишига сабаб бўлиши мумкинлиги қайд қилинган, агар нарх-наво камайса, у ҳолда тескари қонуният амал қилади.

Халқаро туризмда шаклланадиган нарх-наво бозор иқтисодиёти шароитидаги бозорлар, уларнинг турлари ва талабларига жавоб берган ҳолда амалга оширилиб, монополияли ва олигополияли тоифадаги бозорлардаги нарх қўйиш усуллари амал қилади.

Туризмда маркетинг фаолиятини олиб бориш, биринчи навбатда бу соҳада меҳнат қилаётган ходимга боғлиқлигини қайд қилинади. Шуни таъкидлаш жоизки, маркетингни ўрганиш, уни ҳаётга тадбиқ қилиш фақат маркетинг бўлимининг вазифаси бўлиб қолмасдан, балки туризмда меҳнат қилаётган кичик ходимдан энг юқори лавозимдаги раҳбарга ҳам бевосита боғлиқ. Шунинг учун халқаро туризмда банд бўлганлар фаолиятининг назарий ва амалий томонларини ўрганиш, маркетинг фаолиятида ҳал қилувчи аҳамиятга эгадир.

Олиб борилган социологик кузатишлар шуни кўрсатдики, туризм ходимлари тармоқдаги аҳволи, унинг сифатини реал баҳолаш, шу билан бирга улар ўзларидаги имкониятлардан ҳали тўлиқ фойдаланмаётганларини ҳам қад қилишган. Тармоқ, ходимларининг 57 фоизи жамоада ўзаро муносабатлар яхши, самимий, деб ҳисоблайдилар. Бироқ респондентлардан 14 фоизи бизда ҳар ким ўзи ҳақида ўйлайди,

13 фоизи муносабатларда «носамиймиймийлик ва кескинлик мавжуд, ҳамма бир-бирига бефарқ муносабатда бўлишади», деган фикрни билдирдилар.

Шуниси муҳимки, ходимлар мавжуд қийинчиликларнигина кўрсатиб қолмасдан, балки янги таклифлар ҳам киритишади. Масалан, туристларнинг овқатланиши учун тармоқ ҳисобида бўлмаган овқатланиш нуқталари билан шартномалар тузишни таклиф қиладилар. Бу бир томондан туристлар учун қулайлик яратса, иккинчи томондан рақобатни кучайтирган бўлар эди.

Бир қанча таклифлар туристик хўжаликларга мустақиллик бериш, ўзининг туристик меҳмонхоналарини, шинам автобуслар сотиб олиш, шунингдек туризм тармоғининг бир қисмини хусусий мулк қилиб беришга тегишлидир. Бу таклифларни айтган респондентларнинг кўпчилиги 20-24 ёшда. Уларнинг фикрича, паст рентабелли хўжаликлар хусусий мулк қилиб берилса, «кишилар чинакамига ўз ишининг устаси» бўлиб, туристларга хизмат кўрсатади. Лекин бунинг учун барча ходимлар сабр-тоқатли, шунингдек маданий хизмат кўрсатишни ўрганиб олишлари зарур(57).

Туризмда ишлайдиган кадрларни тайёрлашдаги хорижий мамлакатлар тажрибаси гапирадиган бўлсак Франциянинг турли университетларида туризм соҳаси учун кадрлар тайёрлайдиган 20 га яқин факультетлар бор. Австралияда ҳам шунга яқин, Туркияда 18 та факультет фаолият кўрсатиб келмоқда. Бу шундан далолат берадики, бу мамлакатларда туризм учун кадрлар тайёрлаш энг муҳим вазифалардан бири ҳисобланади. Ўзбекистон шароитида туризм йўналиши бўйича кадрлар тайёрлаш масаласи ҳам шу куннинг муҳим вазифаларидан биридир. Сифатли сервис, меҳмонхоналарни ҳар томонлама талаб эҳтиёжини қондириш, улар учун зарур бўлган барча шароитларни муҳаё қилиш айнан шу ходимлар савиясига боғлиқдир.

5. Ўзбекистонда туризм соҳасининг истиқболи

Туризмда иқтисодиёт жараёнини амалда кенг қўллаш мақсадида қуйидаги ишларни йўлга қўйиш муҳимдир:

- Туризмда маркетинг фаолиятидан кенг фойдаланиш ва халқаро бозорларни эгаллаш учун интилиш;
- Республикани туризм имкониятини бевосита чет элларнинг ўзида ахборот агентликлари орқали тарқатиш ва оммалаштириш учун ҳаракат қилиш;
- Туризм соҳасида ишлайдиган мутахассисларни тайёрлаш, ўқитиш улар учун барча имкониятларни яратиш, туристларга сифатли хизмат кўрсатишни йўлга қўйиш;
- Халқаро туризм ярмаркаларида сурункали тарзда иштирок этиш;
- Ўзбекистоннинг халқаро туризм бозорида амалга ошириш учун керакли бўлган фаолият турлари ва сифати бўйича буклетлар, проспектлар ва ҳоказоларни тарқатиш;
- Халқаро туризмда биргаликда фаолият юрита оладиган қўшма корхоналар, компаниялар ва ҳоказоларни тузиш ва улар фаолиятини кенг йўлга қўйиш.
- Кичик ва ўрта шаклга эга бўлган турли туристик комплексларда рақобат муносабатларини кучайтириш ва бошқа тадбирларни амалга ошириш ва бошқалар зарурдир.

Туризм бозорини ривожлантиришда меҳмонхона комплекслари билан биргаликда, меҳмонхона ҳисобланмаган, аммо унинг функциясини бажарадиган объектлардан ҳам кенг фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Туристларни жойлаштиришда, одатда бундай объектлар жуда қулай ва содда бўлиб, уларнинг самарадорлиги юқоридир. Кемпинглар, шахсий хонадонлар, дам олиш уйлари, ёшлар уйи, туристик масканлар, оилавий клублар ва ҳоказолар сайёҳлар учун жуда қулай бўлган масканлардир. Туризмда буларнинг ичида кенг тарқалгани ва арзони

кемпинглардир. Лекин Ўзбекистон шароитида кемпингларнинг ривожланиши учун имкониятлар шарт-шароитлар мавжуд бўлсада, аммо уларни қуриш, фойдаланиш ишига аҳамият берилмаяпти, таъкидланганидек, бундай масканларни фақат халқаро туристлар учун эмас, балки одатда одамлар гавжум бўлган, туристлар ҳам тез-тез ташриф буюриб турадиган жойларда қўрилиши ва фойдаланишини мақсадга мувофиқдир. Фарғона водийсининг «Шоҳимардон» деган кадамжолари шулар жумласига киради(59).

Ёз ойларида бу ерга кўплаб дам олувчи, саргузашт истовчи, табиат манзараси - тоғ, дарё, кўллар ва ҳоказолардан завқланиш мақсадида туристлар ташриф буюришади. Аммо бу ерда замонавий арзон кемпингларнинг йўқлиги хориждан ташриф буюрганлар учун йўл берк эканлигидан далолат беради. Ваҳоланки, бу ерда ҳар йили ва ҳатто киши ойларида ҳам валюта ишлаш имконияти мавжуд бўлиб, бу масалага чуқур ёндошмаслик, бу соҳага тadbиркорлик масалаларига бепарволик натижасида катта имкониятлар бой берилмоқда. Шунинг учун ҳам истиқболли жойлардан унумли фойдаланиш мақсадида меҳмонхоналардаги нархларни қайта қўриб чиқиш, уни жаҳон андозаларидан ўрнатилган ҳолда ташкил қилиш лозимлиги ҳақида баён қилинади. Бундан ташқари, Ўзбекистоннинг туризмга жалб қиладиган шаҳарларида кичик меҳмонхоналарни, ҳатто 1 та оила ёки 2-3 киши учун мўлжалланган бинолардан фойдаланиш ҳам мақсадга мувофиқдир. Республикада олиб борилган социологик кузатишлардан маълум бўлдики, аксарият туристлар Ўзбекистонга яна келиш истагингиз борми? Деган саволга «Мен албатта, яна келаман, бу ернинг одамларидаги меҳмондўстлик, самимият диққат-эътибори мени лол қолдирди», деб жавоб берилган. Яна қўшимча қилиб, Ўзбекистонда ҳам кўрадиган, биладиган, таҳсинлар айтадиган жойлар кўп экан деб фикр билдиришган. Шу билан бир вақтда сервис талаб даражасида эмаслиги қайд қилинган. Бу шу нарсада намён бўладики, халқаро туризм йўналишидаги шаҳарларнинг катта меҳмонхоналаридаги айрим ходимларнинг қўполлиги, ўз хизмат вазифаларини суистеъмол қилишлари ва ниҳоят сафардан қўнгли тўлмаганлигини ҳам қайд қилишган. Бундай ҳолат, албатта, туристлар оқимини халқаро ва ички йўналишда кескин камайишига сабаб бўлаяпти.

Ўзбекистон ҳозирги пайтда Евроосиёнинг йўллари чоррахасида жойлашган бўлиб, Осиёга, Европага чиқиш учун қулай имкониятларга эгадир. Бу ҳолат келажакда республика ташқи иқтисодий фаолиятини кўплаб давлатлар билан амалга ошириш имкониятларини туғдиради ва технологияларни, сармояларни, маданий бойликларни давлатлараро ўзаро алмаштириш имконини беради. Ўзбекистон ўзининг автомобиль ва темир йўллари орқали Эрон, Туркия, Афғонистон, Ҳиндистон, Ироқ, Марказий Осиё давлатлари билан боғланган. Айниқса, Эрон ва Афғонистон орқали Арабстон денгизи ва Форс қўлтиғига чиқиши ва шу омиллар орқали Ўзбекистонни халқаро майдонда фаол иштирок этиши учун имкониятларнинг туғилиши, биринчи навбатда, халқаро туризм ривожланишига таъсир қиладди.

Ўзбекистон учун халқаро туризм бозорини ривожлантиришдаги имкониятлар асосан қуйидагилар билан ифодаланади:

- Европада Жанубий ва Шарқий Осиёга бориш мумкин бўлган стратегик йўналишда жойлашиш:

- Буюк ипак йўлининг марказида жойлашганлиги;
- халқаро ҳаво йўли алоқаларини қулайлиги;
- ўзбек халқининг меҳмондўстлиги ва бошқа халқларга бўлган иззат-ҳурмати, эътибори;
- тарихий ва маданий обидаларни мавжудлиги ва уларнинг аҳамияти;

- Ўзбекистонни Саудия Арабистони, Россия, Исроил мамлакатларидаги ватандошларимиз учун она юрт ҳисобланиши ва уларнинг бу ерга тез-тез ташриф буюриб туриши;
- диний зиёрат билан боғлиқ бўлган табаррук жойларнинг кўплиги.

Халқаро туризм бозорининг ривожланиши қарвон йўллари қайта тиклаш масалалари билан ҳам бевосита боғлиқдир. Чунки Ўзбекистон авваллари ва ҳозир ҳам бу қадимий йўлларнинг марказида турибди, уларни иштирок этиши жуда зарур бўлиб, бу ҳудуддан транзит (йўловчи) усулида фойдаланувчилардан ҳам катта моддий манфаат кўриш мумкин. Айниқса, бу жараён йўл тизимининг қай даражада ривожланганлиги билан боғлиқдир.

Шу билан бир вақтда Ўзбекистоннинг жаҳон бозорига чиқиши учун янги йўл тармоқлари қурилмоқда ва қайта таъмирланмоқда. Масалан, «Андижон- Тошкент - Нукус - Қўнғирот», «Тошкент - Андижон - Ош - қашғар» тез юрар магистраллари лойиҳаси Буюк Ипак йўлини тиклаш дастурининг асосини ташкил этиб, бизнинг республикамиз ҳудуди орқали Европани Хитой Халқ Республикаси ва барча Жанубий - Шарқий Осиё мамлакатлари билан боғлайди. Бу йўллардан фойдаланиш натижасида автомобиль транспорти орқали халқаро туризмнинг ривожланиши, савдо-сотиқни мамлакатлараро йўлга қўйиши таъминлаб, ҳудудлар иқтисодиётини кўтариш ва аҳоли турмуш фаровонлигини яхшилаш учун катта имкониятлар яратилади(59).

Халқаро туризмнинг ривожланиш истиқболини аниқлашда стратегик истиқболни белгилаш усулларида фойдаланилди ва туристик мақсадларда Ўзбекистонга ташриф буюрувчилар сони аниқланди.

Ҳар бир турист учун сарфланадиган харажатлар асосида валюта тушумларининг ҳам тахминий ҳисоб-китобини қилиш мумкин.

Халқаро туризмни ривожлантиришда кичик ва хусусий тадбиркорлик масалаларига эътибор қаратиб, Ўзбекистонда 350 дан ортиқ туристик фирмалар фаолият юритиш учун рухсат олганликлари, аммо амалда уларнинг 30-35 фоизи халқаро туризм соҳасидаги иш олиб бораётганлиги қайд қилинади. Уларнинг ҳам аксарият қисми туристларни қабул қилиш эмас, балки хорижга Ўзбекистон фуқароларини турист сифатида юбориш билан шуғулланади. Бу ҳолат, албатта Ўзбекистон учун жуда зарур бўлган валюта тушумини камайтиради. Шунинг учун ҳам, ҳозирги туристик фирмалар мамлакатга хориждан туристларнинг кўпроқ келишида ўз ҳиссаларини қўшишлари зарур.

Туризмдаги тижорат ғоясини кичик ва хусусий тадбиркорлик билан шуғулланувчи тадбиркорлар бизнес-режа орқали амалга ошириш зарурлиги ҳақида қайд қилинади. Хорижий мамлакатларда, энг аввало, бозор иқтисодиёти тамойилларига асосланган ҳолда қисқа, ўрта ва узоқ муддатли фаолият турларини ривожлантиришга эътибор бериш зарур.

Қисқача хулоса:

Ўзбекистон Республикаси ҳамдўстлик мамлакатлари орасида халқаро туризмни ривожлантириш борасида катта имкониятларга эга бўлган, юқори даражадаги рақобатга бардош бера оладиган ва бу соҳани мамлакат иқтисодиётида ҳал қилувчи тармоқлардан бирига айлантириш учун етарлича шарт-шароитларнинг мавжудлиги билан ажралиб туради.

Аммо мавжуд имкониятлардан ва самарали фойдаланишда қийинчиликлар бўлиб, халқаро туризм йўналишида республикага ташриф буюрувчиларнинг талаб эҳтиёжларини қондириш талаб даражасида эмас. Бунинг асосий тўсиқларидан бири, ҳали бу соҳада маркетинг жараёнларининг ривожланиши ва у билан боғлиқ бўлган

муаммолар чуқур ўрганилмаган ва шу тўғрисида халқаро туризм бозори яхши йўлга қўйилмаганлигидадир.

Бозор муносабатларини ривожланиши шароитида халқаро туризм иқтисодиётининг жуда катта соҳаларидан бири ҳисобланиб, у давлатлар ўртасидаги сиёсий, иқтисодий ва маданий алоқаларга сезиларли даражада таъсир кўрсата бошлади. Бу соҳа ривожланишида давлат сиёсати, реклама, умумиқтисодий шароитлар, валюта курси, рақобатчилар сони, дам олиш жойларининг аҳамияти ва хавфсизлиги каби масалалар жуда ҳам муҳимдир.

Халқаро туризм бозорининг ривожланиши қарвон йўлларни қайта тиклаш масалалари билан ҳам бевосита боғлиқдир. Чунки Ўзбекистон авваллари ва ҳозир ҳам бу қадимий йўлларнинг марказида турибди, уларни иштирок этиши жуда зарур бўлиб, бу ҳудуддан транзит (йўловчи) усулида фойдаланувчилардан ҳам катта моддий манфаат кўриш мумкин. Айниқса, бу жараён йўл тизимининг қай даражада ривожланганлиги билан боғлиқдир.

Назорат учун саволлар:

1. Ўзбекистонда туризм соҳасини ривожлантириш учун қандай қулай шароитлар мавжуд?
2. Туризм соҳаси тизими қандай хизматлардан иборат?
3. Туризм соҳасини фаолиятини тартибга солишда қандай курсаткичлар қўлланилади?
4. Туризмнинг моддий техника базаси нималардан ташкил этади?
5. Туризм соҳаси хизматларига талабни аниқлаш методикаси?
6. Ўзбекистон Республикасида туризмни ривожлантириш истиқболлари.
7. Ўзбекистонда ҳозирги кунда туризм соҳаси қандай ҳолатда?
8. Туризм соҳасидаги чет эл мамлакатлари тажрибасини тавсифлаб беринг?

Тавсия этилган адабиётлар.

1. «Тадбиркорлик субъектларини ҳуқуқий ҳимоя қилиш тизимини янада такомиллаштириш тадбирлари тўғрисида» Ўзбекистон Республикаси Президенти фармони. Халқ сўзи, 2005 йил, 16 июнь.
2. Каримов И.А. Маъмурий ислохотларга бағишланган вазирлар маҳкамасининг 2003 йил 18 июлидаги мажлисидаги чиқиши. Халқ сўзи 2003й. 19 июль.
3. Гулямов С.С Убайдуллава Р.А., Ахмедов Э. Мустақил Ўзбекистон Т.: Тошкент ислом университети., 2003 й.
4. Гуляев В.Г. Туризм: Экономика и социальное развитие. –М.: ФиС, 2004. - 272ст.
5. Данилов А.С., Юлдашев З.А. «Национальная экономика» Москва, 2004.г
6. Ефимова М.Р., Менеджмент в туристическом бизнесе: учеб. Пособ. –М.: КНО –РУС, 2005. -192с.

10. Мавзу: Аҳолини ижтимоий ғимоялаш асослари

Режа:

1. Бозор иқтисодиёти ва ижтимоий ғимоя
2. Аҳолини ижтимоий ғимоялашда чет эл давлатларининг тажрибаси
МДХ давлатларида нафақа ислохотлари
- 3.

1. Бозор иқтисодиёти ва ижтимоий ғимоя

Ўзбекистон мустақиллик эълон қилинган дастлабки кунданок ижтимоий масалаларни қамраб олувчи бозор иқтисодиёти дастурини жаҳонга маълум қилди. Ўтиш даврида аҳолини ижтимоий жиҳатдан ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш тамоили Президентимиз стратегиясининг асосий қоидаларидан биридир(4).

Жаҳон мамлакатлари тарихига назар солар эканмиз, ижтимоий сиёсат у ёки бу давлатда:

- иқтисодий фаолиятни рағбатлантириш; - инсоний салоҳиятни сақлаб қолиш ва тарраққий этириш;
- жамият ижтимоий барқарорлигини таъминлаш мақсадида юритилганлигини кузатамиз.

Ўзбекистонда кучли ижтимоий сиёсат ўтказилиши давр тақозоси эди, десак хато бўлмади.

Республикамизнинг бозор иқтисодиётига ўтиш даврининг бошларида:

- аҳоли турмуш даражаси кескин пасайган;
- бой ва камбағаллар, шаҳар ва қишлоқ аҳолиси ўртасидаги табақалашув кучайган;
- истеъмол бозори барбод бўлган;
- асосий озиқ-овқат маҳсулотлари ва ноозиқ-овқат товарларининг деярли барчаси тақчиллашиб қолган;
- одамларда боқимандалик кайфияти хукм сурган;
- республика аҳолисининг деярли тўртдан уч қисми ўзининг энг зарурий эҳтиёжларини ҳам қондиришга қодир бўлмаган шароитга тўғри келган эди.

Буларнинг ҳаммаси ислохот йўлидаги ҳар бир қадамни аҳоли қандай кутиб олишини назарда тутишини, зарур ҳолларда эса, ана шундай қадамни қўйишдан олдин, аҳолининг қашшоқ табақаларини ғимоя қилиш иқтисодий ислохот дастурларида узлуксиз устувор йўналишларидан бирига, яъни ислохотларнинг ҳамма босқичларида устувор ҳисобланган вазифа қаторига киради. Кучли ижтимоий сиёсат Ўзбекистоннинг ўз истиклол ва тарраққий йўлини етакчи тамойилларидан биридир.

Республикада ижтимоий ғимоя асосан кам таъминланган оилалар учун турли нафақалар бериш, аҳолининг баъзи гуруҳи учун имтиёзлар яратиш ва компенсация тўлаш, давлат ҳисобидан ёлғиз қария ва ногиронларни боқиш ва шу каби воситалар асосида амалга оширилади. Ўзбекистонда булардан ташқари норасмий ижтимоий ёрдам турлари ҳам мавжуд: уларга қариндошларнинг ўзаро ёрдами, миллий ва диний урф-одатлар асосида қилинадиган ёрдам, корхона ва идораларнинг вақт-вақти билан пенсионерларга ёрдам пули бериши киради. Бундай ёрдамлар фақат меҳнатга лаёқатсизларга эмас, балки кам таъминланган кўп болали оилаларга, бева-бечораларга ҳам берилади. Ўзбекистон аҳолисини 2010 йилгача бўлган даврга мўлжалланган

ижтимоий ҳимоя тизимининг ягона концепцияси ишлаб чиқилган. Унда Ўзбекистон Республикасида мавжуд бўлган ижтимоий ҳимоя ва ижтимоий ёрдам тизими - пенсия таъминоти, болаларга нафақа, ёлғиз кексаларга хизмат кўрсатиш, ногиронларни протез буюмлари, харажат воситалари билан таъминлаш, шунингдек меҳнат ва ижтимоий жиҳатдан тиклаш, тиббий хизмат, ишсизларни ишга жойлаштириш ва моддий ёрдам бериш, бир йўла (номунтазам) ёрдам йўналишларида амалга оширилиши белгиланган(36).

Республикада бозор иқтисодиёти шароитида ижтимоий ҳимоянинг амалга оширишнинг асоси бўлиб, мустақиллик йилларида қабул қилинган қонунлар фармоиш ва қарорлар ташкил топади.

Ўзбекистон Республикасининг 1993 йил 3 сентябрдаги «Фуқароларнинг давлат Нафақа таъминоти тўғрисида»ги қонуни ногиронлик нафақаси тайинлашни ҳам назарда тутди. Уларнинг миқдорлари меҳнат қобилятини йўқотиш даражасига боғлиқ.

Ногиронлик нафақалари ногиронлик бошлангандан: иш давридаги, ишга киргунча ёки ишни тўхтатгандан кейин, ундан қатъий назар, тайинланади.

Меҳнатда майибланиши ёки касб касаллиги туфайли ногирон бўлганларга нафақа иш стажидан қатъий назар тайинланади. Агар ногиронлик меҳнат фаолияти билан боғлиқ бўлмаса, у ҳолда нафақа тайинлаш учун ёшига доир боғлиқ ҳолда стажи талаб қилинади. Талаб қилинадиган иш стажи кўп эмас. Масалан, 26 ёшдан 31 ёшгача бўлган фуқарога фақат 5 йил, 46 ёшдан 51 ёшгача бўлган фуқарога 14 йиллик иш стажи талаб қилинади. Умуман касалликдан I ва II гуруҳ ногирони бўлган фуқароларга нафақа уларда талаб қилинган иш стажи бўлмаганда мавжуд стажга мутаносиб равишда тайинланиши мумкин.

«Фуқароларнинг давлат нафақа таъминоти тўғрисида»ги қонунга мувофиқ учинчи тур нафақа - бу боқувчисини йўқотганлик нафақасидир. Вафот этган боқувчининг оила аъзолари, агар улар меҳнатга қобилятсиз бўлсалар ва вафот этганининг қарамоғида турган бўлсалар, нафақа олиш ҳуқуқига эгадирлар. 16 ёшга тўлмаган ёки бу ёшдан катта бўлса ҳам ногирон бўлиб қолган болалар оилаларининг меҳнатга қобилятсиз аъзолари деб ҳисобланадилар. қонун қарамоғида бўлиши шартини марҳумнинг тўлиқ боқувида бўлиши ёки ундан ёрдам олиб туриши, бу ёрдам улар учун доимий ва асосий кун кечириши маблағининг манбаи ҳисобланади(36).

Нафақа ёшига етган ота-она, эр-хотин меҳнатга қобилятсиз ҳисобланади. Маълум шароитларда ака-укалар, опа-сингиллар, бува-бувилар ҳам меҳнатга қобилятсиз оила аъзоси ҳисобланадилар. Агар оила аъзоси вафот этган боқувчининг тўлиқ қарамоғида бўлса ёки ундан ёрдам олиб турган бўлса, бу ёрдам унга яшаш учун асосий маблағ манбаи бўлса, вафот этган боқувчининг оила аъзоси ҳисобланади. Қарамоғида турганликни ҳаммавақт ҳам талаб қилинавермайди. Масалан, вафот этган шахснинг болаларига боқувчисини йўқотганлик нафақаси у вафот этган боқувчининг қарамоғида турмаган, турганлигидан қатъий назар тайинланади. Умумий қоидага кўра иш вақти меҳнат стажига бир ҳисса миқдорида ҳисобга олинади. Бироқ меҳнат фаолиятининг баъзи даврлари имтиёзли миқдорларда ҳисобга олинади. Бунда унинг ҳаёт учун, соғлиқ учун хавфлилиги инобатга олинади. Зобитлар, прапоршиклар, муддатли хизматнинг ҳарбий хизматчилари таркибида бўлган шахслар, ички ишлар органларининг раҳбар ва оддий хизмат нафақаси билан таъминланади.

Ногирон бўлган ҳарбий хизматчилар, ички ишлар ходимларининг раҳбар ва оддий таркибидаги шахслар ногиронлик нафақаси олиш ҳуқуқига эгадирлар. Шу тоифадаги шахслардан бўлган вафот этган нафақахўрларнинг оилаларига боқувчисини йўқотганлик нафақаси тайинланади. Ҳарбий хизматда ёки ички ишлар органлари хизматида 20 ва ундан ортиқ йил ишлаган шахслар кўп йиллик нафақасини олиши мумкин.

Болаликдан ногиронларга, қариялар ва меҳнатга қобилиятсиз фуқароларга нафақа тайинлаш ва тўлаш тартиби Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1994 йил 24 июндаги 319 - сон қарори билан тасдиқланган Низом билан бошқариб турилади.

Давлат ижтимоий суғуртасига доир нафақани тайинлаш ва тўлаш тартиби Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги ижтимоий суғурта жамғармаси, Молия вазирлиги, Ижтимоий таъминот вазирлиги, Меҳнат вазирлиги ва Ўзбекистон Республикаси Касаба уюшмаси федерацияси кенгаши томонидан 1993 йил 3 декабрдан 1994 йил 14 февралгача тасдиқланган Низом билан бошқариб турилади. Низомга мувофиқ ижтимоий суғуртаси нафақаси вақтинча меҳнатга қобилиятсизлик бошланганда, хомиладорлик ва туғишида, бола туғилганда ва дафн маросими учун нафақа тайинлаш ва уларни миқдорларини белгилаш шарт-шароитлари батафсил кўрсатиб ўтилган(46).

«Фуқароларнинг давлат нафақа таъминоти тўғрисида»ги қонуннинг 52-моддасига мувофиқ ишламайдиган нафақахўрларга, шунингдек, оиланинг бошқа аъзоларига боқувчисини йўқотганлик нафақасини олувчи, ишловчи нафақахўрларга нафақа ўзлари яшаб турган ижтимоий таъминот бўлими томонидан тўлиқ белгиланган миқдорда тайинланади. Нафақадан солиқлар олинмайди, уни уйга элтиб бериш, жўнатиш давлат ҳисобидан амалга оширилади. қонуннинг 53-моддасида ишловчи нафақахўрларга нафақа тўлаш иш жойида амалга оширилиши кўзда тутилган. Хусусий корхонада, шунингдек фермерлик (деҳқончилик) хўжалигида ишловчи нафақахўрларга нафақалар улар яшайдиган жойдаги ижтимоий таъминот бўлимлари томонидан нафақанинг 50 фоизи миқдорида тўланади.

15-Жадвал:

Дастурлар	Ҳа	Қарши
1	2	3
А. Пулли ижтимоий ёрдам	Пул маблғларини истеъмолга боғлиқ бўлмаган ва товар бозорига таъсир қилмаган ҳолда таъминлайди	Даромадларни баҳолаш учун юқори маъмурий имкониятларга эга бўлишини талаб қилади.
	Даромадларни аҳолии камбағаллик даражасига етгунга қадар ошишига шароит яратади, шу билан бирга тўлиқ ижтимоий ҳимоя билан таъминлайди	Камбағаллик чегараси кўриниши ҳисобига ва бунинг солиқ тўловларига у даражада қизиқтирилмаслиги натижасида сиёсий мураккабликларга олиб келади.
		Даромадларни баҳолашда оила аъзоларининг ҳар биридан улар актив маблағлар ва бойликларини билишини талаб қилади, бу эса маданий тарихий усул буйича тўғри келмайди

В. Оилага ёрдам	Алоҳида фуқароларнинг яшаш шароитини, умумий ўзгаришлардан, инфляция, сиёсий ўзгаришлардан, даромадларни тенглигини таъминлайдиган энг яхши механизмлардан ҳисобланади; камбағаллик қарамоғига қилинишини пасайтиради ва салбий таъсирлардан асрайди.	Камбағалликка қарши курашувчи механизм сифатида ижтимоий ёрдам дастурли давлатларда аҳамиятга эга эмас; фойдалилик даражаси камбағалликни барча шароитларини ҳисобга олмайди
		Универсал фойда сифатида фискал алоқаларда ўзгарувчан бўлиши мумкин.

16-жадвал

Натурал трансфертларни ижобий ва салбий натижалари.

Дастурлар	Ҳа	Қарши
Озиқ-овқат нархларига субсидиялар	Асосий озиқ-овқат турига нархни паст даражада ушлаб туради ва инфляция босимдан қутқазади	Камбағал бўлмаганларни ҳам ўз ичига олганлиги туфайли манзиллиги йўқолади
	Товарларни танлаш мумкинлиги туфайли мақсадлигини оширади	Қишлоқ хўжалик маҳсулотлари учун салбий оқибатларга олиб келиши мумкин узоқ муддат оралигида жуда юқори харажатли ва фискал беқарор
Озиқ-овқат талонлари	Камбағаллар учун манзилли трансфертлар билан таъминланишни енгиллаштиради. Тақсимлаш каналларидан фойдаланиш, ахлоқий ўзгаришларни келтириб чиқарувчи механизм сифатида ишлатилиши мумкин	Аниқ кўринишдаги текширувни талаб этганлиги учун, бенефициларни аниқлаш қиммат ва қийинлиги учун кўпгина давлатларда амалга ошириш мураккаб
	Чакана савдо учун мавжуд алоқалар тақсимлаш ва сотиш учун хизмат қилиши мумкин	Трансферт миқдорига кўра салбий оқибатларни келтириб чиқариши ва мамлакатдаги

		юқори инфляция шароитида чегараланган бўлиши мумкин
Қўшимча овқатланиш	Жуда қийналган гуруҳ ва шахсларга мўлжалланган	Маълум сондаги камбағалларни фақат бир марта ўз ичига олиши мумкин
	Ишлаш учун ҳеч қандай салбий оқибатлар келтириб чиқармайди	Жуда катта маъмурий сафарбарликни талаб қилади
		Соғлиқни сақлаш ва таълим инфраструктурасини паст даражадаги йўналишини талаб қилади

2. Аҳолини ижтимоий ҳимоялашда чет эл давлатларининг тажрибаси

Ўтиш даврини бошидан кечираётган мамлакатларда ўтказилаётган иқтисодий ислохотлар биринчи навбатда ижтимоий жиҳатдан ҳимояланмаган аҳоли гуруҳлари учун ниҳоятда сезиларли бўлган оғир жараёндир. Бу мамлакатларда умуман молия бозори, айниқса, банк тизими, қимматбаҳо қоғозлар бозори ривожланишига катта эътибор берилиб, бунда бозор муаммоларини ҳал қилиш тизимида нафақа ислоҳоти деярли охириги ўринда туради. Мазкур масаланинг етарлича ўрганилмаганилиги натижасида унинг бозор қайта қурилишлари тезлиги ва барқарорлигига таъсири етарлича ўрганилмайди.

Кўпгина давлатларнинг амалдаги нафақа тизими ўз-ўзини молиялашдан узок бўлиб, давлат бюджети зиммасига тушадиган оғир юкдан иборатдир. Нафақа ислохотлари ўтказишнинг зарур эканлигини ушбу вазиятда қуйидаги омиллар тасдиқлайди. МДХ мамлакатларида амалдаги нафақа таъминоти тизими сақлаб қолинадиган бўлса, бўлғуси минг йилликнинг 20 йиллари ўртасига келиб, нафақа фонди муаммоси барқарор тақчиллиги юзага келиши муқаррар. Масалан, Польшада нафақа таъминоти ЯИМ нинг 15 фоизини (Ўзбекистонда бу кўрсаткич 0,7 фоизини) ташкил этади. Бу - Европадаги давлат нафақаларининг энг юқори даражасидир. Келгусида социализмдан кейинги ривожланишни бошидан кечираётган мамлакатларда нафақа таъминоти ўртача даражасига нисбатан пасайиб боради, (нафақахўрларнинг ҳозирги яшаш даражаси - 110 фоиздан 80 фоизгача камаяди) ва ўртача статистика маошнинг ҳозирги 33-35 фоизига нисбатан бор-йўғи 20-25 фоизини ташкил этади(38).

Юзага келган бундай вазиятда нафақа таъминотини ислоҳ қилиш иқтисодий ислохотлар умумий жараёни билан боғлиқ бўлган бир қанча муаммоларни ҳал қилиш лозим. Уларнинг ичида 3 та асосий муаммони:

- ҳозирги нафақахўрлар турмуш даражасининг пасайиши;
- нафақа таъминоти даражасининг нафақахўр меҳнати ҳиссаси миқдоридан ажратилганлиги;
- нафақа таъминоти молиявий тизим мувозанати бузилганлигини ажратиш мумкин бўлиб, у муаммоларнинг ҳал қилинишини нафақа тизимини ислоҳ қилиш йўллариининг мақсадга мувофиқлиги мезонлари, деб ҳисоблаш мумкин.

Ҳозирда деярли барча нафақа таъминоти тизими шундай аҳволга тушиб қолганки, жамғариш тизими деб аталган тизим билан нафақа маблағлари тақсимланишининг давлат меҳанизмидан бирини танлашга тўғри келиб қолади.

Жаҳонда таркиб топган шарт-шароитлар: -кексайиб бораётган аҳолининг кўпайиб бориши; -меҳнатга қобилиятли кишилар улушининг камайиб бориши; - ногиронлар ва нафақахўрларнинг катта миқдорда бўлиши, юқори даражадаги ишсизликнинг ва ўртача нафақа даражасининг нисбатан пастлиги - буларнинг ҳаммаси нафақа тизими давлат тақсмотини самарасиз қилиб қўяди.

Юқорида санаб ўтилган жараёнларнинг чуқурлиги ислохотлар босқичини босиб ўтиб, ижобий натижаларга эришган давлатлар тажрибасига мурожат қилиш заруратини кўрсатади.

Жаҳон тажрибасида хусусий жамғармаларининг иккита: фуқароларнинг ўз хохишлари билан ва мажбурий равишда иштирок этишлари назарда тутилган турлари мавжуд. Иштирок этиш мажбурий бўлган жамғармалар давлатнинг нафақа дастурларини амалга оширилишини таъминлаш мақсадида иштирок этиш хохишига кўра бўлган жамғармалар эса ишчиларни қўшимча нафақа билан таъминлаш мақсадида ташкил қилинади. Ҳар иккала турдаги жамғармалар ҳам фақат жамғаришга асосланган нафақа тизими асосида ташкил қилинади ва нафақаларни тўлаш ишчининг ўз ҳисоб рақамига тўпланган маблағи асосида амалга оширилади(39).

Хусусий нафақа жамғармалари биринчи бўлиб /арбий Европа ва АҚШ давлатларида XX асрнинг 50 йилларида вужудга келди. Улар фуқароларнинг ихтиёрий иштироки асосида хусусий компаниялар томонидан ташкил этилди ва бошқарилди. Ҳозирги кунда, бундай жамғармалар АҚШ ва Германияда кенг йўлга қўйилмоқда.

Иқтисодиётнинг янги моделига ўтиш шароитида нафақа ислохотини ўтказган энг биринчи давлат Чили бўлди. 1991 йили амалга оширилган Чили нафақа ислохоти Лотин Америкаси, шунингдек, Марказий ва Шарқий Европа мамлакатлари учун ҳам эътиборга лойиқдир. Чили тажрибасини Аргентина, Перу, Колумбия ва Мексика, шунингдек, кейинги ривожланишни бошидан кечираётган айрим мамлакатлар - Хорватия ва Латвияда ҳам қўлланди. Чили кўпгина мамлакатлар учун намуна бўлиб қолди ва унинг тажрибасини ўрганиш ҳамкорлик учун кизиқарлидир.

Чили ислохотининг моҳияти тақсмот тизимидан жамғаришга ўтиш, давлат нафақа таъминоти улушини кўп даражада қисқартириш ва хусусий нафақа фондларининг юзага келишидан иборат бўлди. Давлат нафақа суғурта тизими фақат дастлабки вақтда самарали бўлди. Одатдагидек, нафақахўрларнинг дастлабки авлоди учун бирмунча қулайлик яратилди, улар нафақа тизимига келиб тушадиган катта миқдордаги қайта тақсимлаш орқали маблағ билан таъминланади. Бироқ катта миқдордаги тўловлар, нафақа тизимининг узок муддатга режалаштирилмаганлиги, ижтимоий масалаларнинг марказлаштирилган тартибда ҳал қилиниши шунга олиб келдики, бу тизим доимий (пермамент) танглик ҳолатига тушиб қолади. Нисбатан кейинги давр нафақахўрлар авлодига кўрсатилган омиллардан ташқари, макроиқтисодий омиллар - ЯИМ, фоиз миқдори, инфляция, валюта айрбошлаш курсининг ўсиш даражаси ҳам таъсир кўрсата бошлади.

Нафақа фондаларини бошқариш давлатга тегишли бўлиб, у тўпланаётган бадалларнинг хавфсизлигини ва энг кам тўловларнинг бир хил даражада бўлишини таъминлайди. Дастлабки босқичда ишончлилик бошқа хусусиятлар ичида устивор бўлган, шу муносабат билан Чили ҳукумати томонидан маблағларни давлат қимматбаҳо қоғозлари ва қатъий даромад олишни таъминлайдиган хусусий молиявий воситалар (шу жумладан, ипотеко облигациялари)га қўйиш учун рухсат берилган. Аммо 80-йилларнинг иккинчи ярмида ёндошувлар анча эркинлаштирилди. Нафақахўрларнинг маблағларини турли хил кооператив қоғозларга қўйиш учун фондларга рухсат берилди (2003 йили корхоналар облигацияларига қўйилмалар сармоялар умумий суммасининг 68,1 фоизигача ўсди), бу эса қўйилмаларнинг кўпроқ фойда келтирилишини таъминлади 1981 йилдан 1995 йилгача бўлган даврда кооператив

қоғозларнинг ўртача даромадлилиги йилига 12,5 фоизини ташкил этди, бу Чили нафақа тизими самарали ишининг энг яхши далилидир(39).

Чунки 80-йилларда фуқароларнинг ихтиёрий иштироки асосидаги нафақа жамғармалари, «Чили нафақа таъминоти модели» деб аталувчи давлат нафақа дастурини амалга ошириш мақсадида тажриба қилинган. Кейинчалик «Чили модели» Лотин америкаси (Аргентина, Уругвай ва бошқалар) ва Европа (Швеция, Италия) давлатларида ҳам қўллана бошланди.

90-йиллардан бошлаб хусусий нафақа жамғармалари тизими бозор иқтисодиётига ўтаётган давлатларда ҳам ривожлана бошланди ва ҳозир Польша, Болгария, Словакия, Болтиқ бўйи давлатларида жамғармалар 3 фоиздан 10 фоизгача бўлган қисмини ўз таркибида бирлаштиради.

Иқтисодий нуктаи назардан ушбу жараённинг уч ижобий томонини ажратиб кўрсатиш мумкин: биринчидан, ислоҳот келгусида омонат билан фойда ўртасида узвий алоқа ўрнатиб, меҳнат ҳиссаси билан бўлғуси товарлар ўртасидаги узилишни камайтиради; иккинчидан, ислоҳот молиявий бозор чора-тадбирларини амалга оширишни юқори даражада тезлаштиради, бунда ресурсларнинг оқилона, самарали тақсимланишига эришилади; учинчидан, ислоҳот жами миллий жамғармага, капитал тўпланишига ижобий таъсир кўрсатади ва натижада, иқтисодий ўсишга сезиларли даражада ҳисса қўшади.

Нафақа тизимига шахсий ҳисоб варағи билан қўшиладиган ҳар бир киши ўз бадалларини тўплаб боради. Нафақа фонди маъмурлари (НФМ) - хусусий хиссадорлик компаниялари - шахсий ҳисоб варақаларига жойлаштирилган маблағларни суғурта қилиб, муайян даромад олиш мақсадида пулларини сармоя қилади. Халқаро валюта фонди кузатувчилари томонидан ўтказилган эмпирик тадқиқотлар ва нафақа ислоҳоти, молия бозори ривожланиши даражаси ўртасидаги алоқа ўрганилганда, иқтисодий ўсиш, макроиқтисодий барқарорлик, ишсизлик даражаси, иқтисодиётнинг экспортга йўналтирилиши каби макроиқтисодий кўрсаткичлар яхшиланганлиги ва капитал оқими кўпайганлиги аниқланди.

3. МДХ давлатларида нафақа ислоҳотлари

Юқорида айтилганлардан шундай хулоса чиқариш мумкинки, ўтиш даври иқтисодиёти ҳукм сурган мамлакатларда янги нафақа тизими уч босқичдан таркиб топиши лозим: давлат кўпгина корхоналарнинг ушбу ажратмаларини амалга ошириш имкониятини камайтирди; Маҳаллий даражада йиғиладиган бадаллар шу тарзда қайта тақсимланаяптики, уларнинг 70 фоизи маҳаллий даражадаги нафақа тўловларига қолади, 30 фоизи эса, нафақа фондининг марказлаштирилган ҳисоб варағига келиб тушади; нафақа тизимининг бугунги ҳолатига қарамлик кофицентининг ўсиши (нафақахўрлар сонининг ишлаётганларига нисбатан ошиб бориши) каби омил таъсирини кўрсатади.

Бунинг сабаби - ишчи кучининг расмий қисми ёки бўлим норасмий шуъбага ўтиши ва демографик ўзгаришлар, аҳоли кўчиш жараёнларнинг ўсиб бориши. (1997 йили 2 та ишловчига 1 нафақахўр тўғри келган ва иш билан банд бўлганлар аҳолининг 1/3 қисмини ташкил этган, - 2004 йил биринчи яримида мазкур нисбатлар 1/6 ва 1/4 га тенг бўлди) ҳамда қоплаш коэффиенти (ўртача иш ҳақиға нисбати)нинг ошишидан иборатдир.

Нафақа тизимида тангликнинг олдини олишда аҳолининг асосий нафақаси, уни ҳамма олади; иш ҳақидан ушлаб қолинадиган ажратмалар ҳисобини юритиш мажбурий тизими; шунингдек, нафақа фонлари тўплайдиган кўнгилли бадаллар ташкил қилади. Бу тизим жамғармалар даражасини кўтаради ва корхоналар сармоя фаолияти учун маблағлар заҳирасини кўпайтиради. Бундан ташқари, эски нафақа тизимидан янгисига

ўтишда харажатларини молиялашнинг зарарсиз усулларида бирига хусусийлаштирилаётган давлат активлари ҳисобланади. Бундай модел Чилида нафақа таъминоти ислоҳ қилиш вақтида кузатилди. Ҳозирги вақтда нафақа таъминоти янги тизимининг қонуний асослари Қозоғистон ва Россияда ишлаб чиқилган ва жорий қилинмоқда(37).

Қозоғистонда нафақа тизимини ислоҳ қилишнинг айрим томонларини кўриб чиқайлик, қозоғистонда иш берувчилар мажбурий нафақа бадаллари миқдори амалдаги нафақа тизимида иш ҳақи фондининг 25,5 фоизини ташкил этади. Ишлаб чиқариш ҳажмларининг қисқартирилиши ва жойлардаги тўловсизлик муаммоси омил мақсадида 1997 йил март ойида ҳукумати томонидан Қозоғистон Республикасида нафақа таъминоти тизимини ислоҳ қилиш концепцияси ишлаб чиқилди. Июнь ойида «Қозоғистон Республикаси нафақа таъминоти тўғрисида» қонун қабул қилинган. Унга мувофиқ 2004 йил 1 январдан бошлаб, республикада янги нафақа тизими амалга киритилди.

Ислоҳ қилиш жараёни нафақа жамғармаларининг амалдаги шахсий ҳисобини самарали юритиб, давлат солиқ тизимидан қайд этиладиган мажбуриятларга ва кўнгилли қўшимча бадалларга ўтишдан иборат. Давлат тизимида мажбурий бадаллар миқдорлари 25,5 фоиздан 1998 йили 15 фоизгача қисқартирилди. Жамғарма тизимида мажбурий бадаллар миқдори тўлов манбаи олдидаги корхона ходими даромадидан 10 фоиз миқдорида белгиланади. Нафақа тизими ва унга мувофиқ нафақа таъминоти институционал тузилмасини яратиш учун сарфланадиган харажатлар каттадир.

Россияда амалдаги нафақа суғуртасини давлат тасарруфидан чиқаришда дастлабки қадам 1992 йил нодавлат нафақа фондлари (ННФ)ни яратиш бўлиб, ушбу ҳужжатларда ҳуқуқий жиҳатдан асослаб берилди. Булар: Россия Президентининг 1992 йил 16 сентябрдаги 1077 - сонли фармони, нодавлат нафақа фондлари активларини бошқариш бўйича компаниялар фаолиятини лицензиялаш тўғрисида Низом, нодавлат нафақа фондлари активларини сармоялаш муваффақият қоидаларидир. Фондлар портфелини диверсификациялаш бўйича қуйидаги талаблар қонунийлаштирилди. Ҳукумат қимматбаҳо қоғозларига фонд активларининг 30 фоизидан кам бўлмаган қисми қўйилиши лозим, бошқа объектларга сармоя ресурслари умумий суммасидан 10 фоиздан ортиқ бўлмаган миқдорда маблағ қўйишга рухсат берилади. Ушбу қоидага асосан 2001 йили давлат қимматбаҳо қоғозларига ННФ активларининг 70 фоизига яқини, 2003 йили 50 фоизга яқин қисми, бошқа элементлар қимматбаҳо қоғозларига мувофиқ равишда 12 фоизи ва 30 фоизи сармояланди, маблағларнинг катта қисми ҳисоб-китоб ҳисоб варақчаларига мувофиқ ҳолда 3 фоиз ва 10 фоиз миқдорида жойлаштирилди. Шундай қилиб, бозор муносабатларига ўтиш билан бозор субъектлари қимматбаҳо қоғозларнинг (таваккалчилик учун катта даромад олишга интилиши туфайли), шунингдек, (ҳисоб-китоб ҳисоб варақчаларидаги), ресурслар билан тез ҳаракат қилишга имкон берадиган шаклдаги маблағларининг бир қисми сифатида - кўчмас мулкнинг рейтинги тобора ортиб бормоқда(36).

ННФ маблағлари турлича таваккалчилик ҳафларига (мамлакат таваккалчилиги, бозор таваккалчилиги ва муайян молиявий восита таваккалчилиги) учрайди, шунга қарамайдан, омонатчи инфляция даражасига қараб индексация қилинган ўз маблағларини олади. Бундан ташқари, шартномада қўйилган капитал учун ўзининг барча мулки билан жавоб беради.

Жамғарма тизими қисмларини ёш гуруҳлари бўйича фарқлаб, аста-секин жорий этиш Россия Федерацияси меҳнат ва ижтимоий таъминот вазирлиги томонидан кўзда тутилган. Мажбурий жамғарма тизимини ёллаш бўйича ишлаётганларнинг ҳаммасини қамраб олади. Улар нафақасининг миқдори фақат иш берувчи томонидан ёзиладиган иш ҳақи ва сармоя даромадидан таркиб топадиган шахсий жамғарма миқдorigа боғлиқ

бўлади. Етарли маблағларни тўплай олмаган фуқароларга давлат ижтимоий нафақа тўланишини таъминлайди. Уларнинг миқдори жуда кам бўлиб, бюджет ҳисобидан молиялаштирилади 2005 йилни 1 февралдан бошлаб РФ энг пас пенсия хажми 1600 руб, қарилик бўйича энг юқори нафақа хажми 2900 руб ташкил қилади ва йил давомида яна оширилади.

Қисқача хулоса:

Ўзбекистон мустақиллик эълон қилинган дастлабки кунданок ижтимоий масалаларни қамраб олувчи бозор иқтисодиёти дастурини жаҳонга маълум қилди. Ўтиш даврида аҳолини ижтимоий жиҳатдан ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш тамоили Президентимиз стратегиясининг асосий қоидаларидан биридир.

Жаҳон мамлакатлари тарихига назар солар эканмиз, ижтимоий сиёсат у ёки бу давлатда: - иқтисодий фаолиятни рағбатлантириш; - инсоний салоҳиятни сақлаб қолиш ва тарраққий эттириш; -жамиат ижтимоий барқарорлигини таъминлаш мақсадида юритилганлигини кузатамиз.

Республикада ижтимоий ҳимоя асосан кам таъминланган оилалар учун турли нафақалар бериш, аҳолининг баъзи гуруҳи учун имтиёзлар яратиш ва компенсация тўлаш, давлат ҳисобидан ёлғиз қария ва ногиронларни боқиш ва шу каби воситалар асосида амалга оширилади. Ўзбекистонда булардан ташқари норасмий ижтимоий ёрдам турлари ҳам мавжуд: уларга қариндошларнинг ўзаро ёрдами, миллий ва диний урф-одатлар асосида қилинадиган ёрдам, корхона ва идораларнинг вақт-вақти билан пенсионерларга ёрдам пули бериши киради.

Юқорида айтилганлардан шундай хулоса чиқариш мумкинки, ўтиш даври иқтисодиёти ҳукм сурган мамлакатларда янги нафақа тизими уч босқичдан таркиб топиши лозим: давлат кўпгина корхоналарнинг ушбу ажратмаларини амалга ошириш имкониятини камайтирди; Маҳаллий даражада йиғиладиган бадаллар шу тарзда қайта тақсимланаяптики, уларнинг 70 фоизи маҳаллий даражадаги нафақа тўловларига қолади, 30 фоизи эса, нафақа фондининг марказлаштирилган ҳисоб варағига келиб тушади; нафақа тизимининг бугунги ҳолатига қарамлик кофицентининг ўсиши (нафақахўрлар сонининг ишлаётганларига нисбатан ошиб бориши) каби омил таъсирини кўрсатади.

Таянч атамалар: Ижтимоий ҳимоя, нафақа, нафақа тўловлари, нафақа тизими, ногиронлик нафақаси, ижтимоий суғурта, мажбурий бадаллар, натура трансфертлари, пул трансфертлари.

Назорат учун саволлар:

1. Бозор иқтисодиётига утиш даврида аҳолини ижтимоий ҳимоялаш зарурияти нималардан иборат?
2. Ўзбекистонда аҳолини ижтимоий ҳимоялаш вазифалари.
3. Ўзбекистон Республикасида аҳолини ижтимоий ҳимоялаш йуналишлари ва турлари қандай?
4. Чет эл мамлакатларни шу соҳадаги тажрибаси.
5. Ўзбекистонда натура ва пул трансфертлардан фойдаланишни ҳозирги ҳолатини ифодалаб беринг.
6. МДХ мамлакатларни ижтимоий ҳимоялаш соҳасидаги тажрибасини биласизми?
7. Натурал трансфертларни ижобий ва салбий натижалари қандай?
8. Пулли ижтимоий ёрдамга нималар киради?

Тавсия этилган адабиётлар:

1. Каримов И.А. «Эришилган марраларимизни мустаҳкамлаб, ислохотлар йўлларини излаб бориш - асосий вазифа» Халқ сўзи 2004й. 10 феврал.

2. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримовнинг Олий Мажлис Қонунчилдик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маърузаси «Бизнинг бош мақсадимиз – жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир» Халқ сўзи 2005 йил, 29 январь.
3. Гулямов С.С Убайдуллава Р.А., Ахмедов Э. Мустақил Ўзбекистон Т.: Тошкент ислом университети., 2003 й.
4. Игнатов В.Г., Батурин Л.А., Бутов В.И. Экономика социальной сферѣ. Ростов на Дону, 2005.
5. Ишмухамедов А.Э., Каланова М.З. «Ижтимоий соҳа иқтисодиѣти» Маърузалар матни Т.: ТДИУ, 2005.
6. Мейрбекова М.Е. Социальная заҳита населения в Республике Узбекистан. Вѣпускная квалификационная работа. Т.: ТГЭУ, 2004 год.
7. Эшназарова Н.Н. Аҳолини Ижтимоий ҳимоя қилишни тартибга солиш. Битирув малакавий иши. Т.: ТДИУ, 2005 йил.
8. www.eco77.ru.
- 10.

11. Мавзу: Ижтимоий таъминот

Режа:

1. Ижтимоий таъминотнинг аҳамияти
2. Ижтимоий таъминот белгилари
3. Ўзбекистонда ижтимоий таъминотнинг ривожланиш концепцияси

1. Ижтимоий таъминотнинг аҳамияти

Иқтисодий категория сингари ижтимоий таъминот бу муҳим тизим алоқалар тақсимланиши, бу жараёнда ҳам миллий даромаднинг бир бўлагини, шунингдек, жамоат фондидан фуқароларни моддий жиҳатдан таъминлашда фойдаланилади. Бу каби кенг қамровли ижтимоий таъминот жамиятнинг барча аъзоларини ундан маҳрум қилмайди.

Бозор муносабатларига ўтиш ва иқтисодий-ижтимоий тизимни ислоҳ қилишда аҳолини, айниқса ночор гуруҳларини аниқ манзили ва мақсадди ижтимоий ҳимоя қилиш тизими барпо этилади. Бу тизимни асосини ижтимоий таъминот ва нафақа ташкил этади.

Нафақа - бу фуқароларнинг моддий шароитини таъминлаш, яъни қарилик, ногиронлик, узоқ муддатга белгиланган хизмат, шунингдек, боқувчисини йўқотганлиги билан боғлиқ.

Бошқа категориядаги фуқароларга қуйидаги ижтимоий нафақа берилади:

- вақтинча ишсизлик бўйича;
 - ҳомиладорлик ва туғиш;
 - туғилган чақалоққа;
 - болани парвариш қилиш;
 - ҳарбий хизматда ишлайдиганларнинг болаларига;
 - ишсизлик нафақаси.
- Шу ўринда таъминотнинг бошқа турлари ҳам мавжуд:
- мутахассислар малакасини ошириш;
 - ишсизларни қайта ўқитиш;
 - ногиронларни иш билан таъминлаш ва қайта ўқитиш;

Ногиронлар уйида, қариялар уйида, интернат мактабларида бепул ёрдам кўрсатиш;

-ногиронларни мото ва автомобиллар билан таъминлаш;

-ҳар хил ташкилотларнинг ёрдами.

Ижтимоий таъминот бу - бепул тиббий ёрдам кўрсатиш бўлмай, балки даволаниш, бепул ўқиш кабиларни ўз ичига олади, чунки бу маданий ва ижтимоий тадбирларни амалга оширишда кенг қўлланилади. Бу каби ҳуқуқлар инсонларнинг фаровон ҳаёт кечиришига хизмат қилади. Бу каби ҳуқуқлар қариялар, беморлар, меҳнатга лаёқатини йўқотганларга берилади. Бунинг учун маблағ ажратилади. Ижтимоий таъминот учун етарли даражада асос йўқ. Ижтимоий таъминотни ижтимоий суғурта тушунчасининг паралели деб тушуниб бўлмайди. Ижтимоий тадбирлар учун давлат бюджетидан маблағ ажратилади. Ижтимоий суғурта бу асосан ижтимоий суғурта фондидан ажратилади. Ижтимоий таъминот давлат томонидан ажратилганлиги, нафақа фонди, ижтимоий суғурта фондлари орасида ҳеч қандай характерли аҳамияти йўқ. Ижтимоий суғурта доим ижтимоий таъминот билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, у ижтимоий таъминотнинг шаклларида бири ҳисобланади(35).

Ижтимоий таъминотнинг асоси инсонпарварлик туйғуларига боғлиқлиги бўлиб, улар қуйидагилардан иборат:

1. *Умумийлик* - ижтимоий таъминотни оммалаштириш учун миллати, ёши, жинси, мавқеидан қатъий назар, меҳнаткашларнинг ишга яроқли ёки ногирон эканлигини таъминлайди.

Умумийликнинг асоси бўлиб ишчилар, хизматчилар, деҳқонлар, фермерлар, ҳарбийлар, ўқувчилар ва бошқалар ҳисобланади. Ижтимоий таъминотни ҳамма ишга яроқсизлар, оила боқувчилари, ўлганлар, вояга етмаган болалар, ўғил-қизлар, неваралар, қариялар, меҳнатга яроқсиз аёллар, ота-бобо, буви ва бошқалар оладилар.

2. *Ҳаммабон шарт* - бу ҳуқуқ у ёки бу нафақа олиш имкониятига эга бўлмаганларга тегишли, ўрта ёш 70 йил деб белгиланган эркакларда, қарилик ва аёлларда 55 ёш, оғир ишда ишлайдиганларга - эркакларга 50-55 ёш, аёлларга 40-50 ёш. Бу нафақани олиш учун эркакларнинг иш стажи 25 йил, аёлларники 20 йил. Оғир ишда ишлайдиганларга стаж бундан ҳам камроқ бўлади.

3. *Ўтган меҳнатига тегишли таъминот шакллари ва катта кичикликлари*. Бунга меҳнат билан боғлиқ иш стажини узайтириш, иш шартлари, маоши ва бошқа омилар киради. Бу услуб ижтимоий таъминот инъикоси сифатида гавдаланади, нафақалар ва бошқа турдаги кўринишлари маошдан ҳисобланади.

4. *Таъминотнинг турли хил катта кўринишлари ва ёрдам бериш*. Бу нафақалар турли хил: соғлиқни сақлаш тадбирлари, оғоҳлантириш, касалликнинг олдини олиш, ногиронлар ва қариялар уйи, велоколяска, автомобиллар билан таъминлашга қаратилади.

5. *Ташкилотнинг демократик таснифи ва бошқарувида ижтимоий таъминотнинг ҳамма саволларига жавоб беради*. Бунда асосан мутахассислар уюшмаси муҳим аҳамиятга эга. Нафақа тайинлангаётганида комиссиядан ўтади (касаба уюшмалари) ва махсус ҳужжатлар комиссияда туради. Ижтимоий таъминотда меҳнаткашлар катта комиссиядан ўтадилар.

Боқувчисини йўқотган болаларнинг бирон бир мутахассисликни эгаллашига кўмак бериш мақсадида нафақалар ажратилади. Нафақа ҳақидаги фуқароларнинг мулкларини тақсимлашда, оғир шароитларда ишлайдиганларга - тоғ, металлургия, кимёвий маҳсулотлар ишлаб чиқаришда мутахассисларга енгиллик яратади, яъни соғлиққа тааллуқли бўлган масалаларни ҳал қилади .

2. Ижтимоий таъминот белгилари

Ижтимоий таъминот белгилари 1990 йилгача, ишчилар ва хизматчиларнинг ижтимоий суғуртаси саналган, колхозчиларники эса марказлаштирилган уюшма фонди колхозчиларининг ижтимоий суғуртаси саналган.

Қолган таъминотлар ижтимоий суғуртадан белгиланади. Бу тизимларни бошқаришда ижтимоий таъминот учун ажратиладиган маблағлар кафолатланган, бозор иқтисодиёти даврида қаттиқ назоратга олина бошланди. Ижтимоий таъминот учун давлат бюджетида кўрсатилган фонддан ишлатилади.

Ўзбекистонда ижтимоий таъминотнинг асосий манбаи давлат бюджети суғурта жамғармаси, корхона ва жамоат ташкилотлари ажратаётган маблағлардан ташкил топади(36).

Бюджет ҳисобидан тиббий, меҳнат, эксперт комиссиялар аҳолини ижтимоий ҳимоялаш учун ҳам ишлатилади. Шунингдек, бюджетда шахсни ишга қайтариш учун шартлар қўйилади ва ишчининг ижтимоий ҳолатини таъминлаш кафолатланади. Ҳисобланган нафақалар кўпайтириб борилади.

Аҳолининг ижтимоий муҳофазасида жуда кўп турли нафақалар мавжуд. Бу нафақалар вақтинча ишсиз юрганлар, ҳомиладорлар, бола туғилганда болага қараш кабиларга берилади.

Вақтинча ишсизларга бериладиган маблағ давлат ижтимоий суғуртасига боғлиқ. Вақтинча ишсизларга, яъни меҳнат қилган ерида касалланган бўлса, иш стажининг танаффусидан қатъий назар, бошқа пайтларда иш стажининг танаффусисиз бўлишига қараб маблағ берилади. 3 йил бўлса 50 фоиз, 3 йилдан 5 йилгача 60 фоиз маош, 5 йилдан 8 йилгача ва саккиздан юқорисига 100 фоиз маош белгиланади. Ишчи ва хизматчиларга, 19 ёшга тўлмаганларга 60 фоиз маош тўланади. Иш стажининг танаффусидан 100 фоиз маош Улуғ Ватан уруши қатнашчиларига берилади. Меҳнатга лаёқатсизлик учун 90 фоиз ўртача ойлик маоши ҳисобида белгиланади(39).

Қисқача ушбу **нафақалар иловасини** кўриб чиқамиз:

1. Ҳомиладорлик ва туғилишига бериладиган нафақалар: - Ижтимоий суғуртага тегишли ташкилотда бола туғилиши билан боғлиқ ҳолда 12 ой давомида ишдан бўшаганлиги учун ва шу кундан ишсиз деб белгиланганларга:

- * ўрта, олий ўқув юртларида ўқийдиган аёлларга;
- * ҳарбий хизматга шартнома асосида кирган аёлларга;
- * чет эл ҳудудида ҳарбий хизматларда ишлайдиган аёлларга;
- * бола асраб олиш каби ҳолларда берилади.

Кўрсатилган нафақалар ҳомиладаорлик ва туғилишигача 70 кун қолган (оғир туғилишига 86, 2 ёки 3 дан ортиқ болаларга 110 кун) туғилишдан кейин таътил ёзилади, туғиш даврига қадар фойдаланилган кунга қадар.

1. Ҳомиладорлик, туғишга қўлланиладиган нафақалар ишлаш жойидаги ўртача ойлик ҳисобидан давлат ижтимоий суғуртасига тегишли чет эл ҳудудида ҳарбий хизмат ўтайдиган аёлларга берилади.

2. Ташкилот ёки муассасаларни ёпилиши билан боғлиқ ҳолда ишсиз деб белгиланган аёлларга меҳнат ҳақининг энг кам миқдорда нафақа белгилаш.

3. Ўрта ва олий ўқув юртларида таҳсил олаётган аёлларга берилади.

4. Пулли таъминот - аёлларнинг ҳарбий хизматни шартнома асосида ўтаган, шунингдек ички ишларда ишлаган аёлларга берилади.

Ҳар бир туғилган болага нафақа тайинлаш (3 ойгача асраб олинган бўлса) туғилган ёки асраб олинган бола сони 2 ёки ундан ортиқ бўлса, у ҳолда ҳар бир бола бошига қараб нафақа белгиланади.

Агар фарзанд туғилган пайтда ўлиб қолса, унда нафақа берилмайди. Бола туғилган кундан бошлаб ҳар 15 кунда нафақа тўланади. Фарзандни вояга етказиш учун 1,5 йил таътил белгиланади.

Оналар, оталар, қариндошларга болага қараш учун давлат ижтимоий суғурта томонидан амалий равишда нафақа белгиланади:

-ўрта ва олий ўқув юртларида таҳсил олаётган оналарга;

-ҳарбий хизмат соҳасини шартнома асосида, ички ишларда ишлаган оналарга берилади;

-болага бериладиган ҳар ойлик нафақа - ота-оналардан бирига 10 ёшгача бирга яшайдиганларга берилади.

-Ритуал хизмат - бунда оилада кўз юмганлар маъракаларига ёрдам нафақаси ажратилади.

Ишсизлик нафақаси - бу нафақа асосан ишини, маошини йўқотган шахсларга берилади. Фуқароларнинг ишсиз деб белгиланган кундан бошлаб қонунда қайд этилганидек, бўлган тақдирда берилади.

Ишсиз деб белгиланган фуқароларга нисбатан бериладиган нафақалар: Ишсиз фуқароларга, турли сабаблар билан ишдан бўшаган фуқароларга 12 ой давомида, ҳарбий хизматдан, ички ишлардан бўшаганларга ишсиз деб белгиланиб, биринчи 3 ойликни 75 фоиз ўртача ойлик ҳисобида қайд қилиниши керак. 4 ой давомида 60 фоиз, ундан сўнг 45 фоиз, бошқа бир пайтда иш ҳақининг энг кам миқдорда нафақа белгиланади.

Турли хил сабаблар билан 12 ой давомида ишдан бўшаганлиги, лекин 26 календар ҳафтасида тўланадиган иш ҳақи ойлик иш ҳақининг энг кам миқдорида белгиланади(46).

Иш қидириб юрган фуқароларга нисбатан ҳам иш ҳақининг энг кам миқдоридаги тарзида белгиланади. Бу каби шартлар ва нафақалар ишсизларга берилади. Бу каби ишсизларга коммунал ёрдам жамоат транспортларида юриш, соғлиқни сақлаш кабиларга ёрдам беради. Ишсизлик нафақаси олганларга даромад солиғи ва суд маҳкама ишларида ёрдам берилади. Нафақа давомийлиги ҳар ўтиш даврида 12 ой ичида 18 календарь ҳафтасида кўтарилмайди. Ишсизлик нафақаси миқдори иш ҳақидан кам бўлади, лекин тирикчилик қийматининг ўзгаришига, аниқроғи нарх-навога қараб қайта кўрилади. Ишсизлик нафақаси биринчи бор ғарб мамлакатларида жорий қилинган. Бу мамлакатларда ишсизлик нафақаси давлат бюджети ҳисобидан ёки корхона ва ташкилотларнинг ўз даромади ҳисобидан тўланади. Ишсизлик нафақаси вақтинча берилади.

Бизнинг мамлакатимизда ҳам «Аҳолини иш билан таъминлаш тўғрисида»ги қонун қабул қилинган. Вақтинча иш билан таъминланмаган шахсларга ижтимоий мадад беришга катта эътибор берилмоқда. Шу қонунга асосан ишсизларга махсус нафақани тўлаш йўлга қўйилган, уларни қайта ўқитиш ва янги касбларга ўргатиш ташкил этилган.

3. Ўзбекистонда ижтимоий таъминотнинг ривожланиш концепцияси

Ўзбекистон Республикасида ижтимоий таъминот тизими мавжуд иқтисодий вазиятдан келиб чиққан ҳолда, аҳолининг моддий ва ижтимоий ҳимояга муҳтож бўлган қисмини ҳимоя қилишга қаратилган иқтисодий, ҳуқуқий, ижтимоий чора-тадбирлар мажмуини қамраб олган.

Ўзбекистонда аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш иқтисодий ислохотлар дастуридаги узлуксиз устивор йўналишлардан бирига, яъни ислохотларнинг ҳамма босқичларида устувор ҳисобланадиган вазифалар қаторига киради. Кучли, ижтимоий сиёсат Ўзбекистоннинг ўз истиқлоли ва тараққиёт йўлининг етакчи тамойилларидан биридир.

Ўзбекистонда ижтимоий ҳимояни амалга оширишнинг асосий манбаи давлат бюджети, ижтимоий суғурта жамғармаси, корхона ва жамоат ташкилотлари

ажратаётган маблағларидан ташкил топади. Аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш масалаларини ҳал этишда барча хайрия жамғармаларининг («Наврўз», «Маҳалла», «Соғлом авлод учун», «Саломатлик ва меҳр-шафқат» ва ҳоказо) иштироки бор(46).

2004 йилда давлат бюджети харажатларининг 29,3 фоиз ижтимоий жиҳатдан тиклаш, тиббий хизмат, ишсизларни ишга жойлаштириш ва моддий ёрдам бериш, бир йўла (номунтазам) ёрдам йўналишларида амалга оширилишга белгиланган эди. Республикада аҳолини ижтимоий ҳимоя қилишга оид бир неча қонунлар, ногиронларни қўллаш бўйича 1996-2000 йилларга мўлжалланган давлат дастури қабул қилинди ва жорий қилинди. Оқибатда бозор муносабатларига ўтиш ва ижтимоий - иқтисодий тизимни ислоҳ қилиш даврида аҳолини, айниқса, ночор гуруҳларни аниқ, манзилли ва мақсадли ижтимоий ҳимоя қилиш тизими барпо этилди.

Ижтимоий таъминот тизимида қорақалпоғистон Республикаси меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги, 12 вилоят ва Тошкент шаҳри ижтимоий муҳофаза қилиш бош бошқармалари, 233 туман ва шаҳар ижтимоий таъминот бўлими, 34 қариялар ва ногиронларнинг интернат уйлари, уруш ва меҳнат фахрийлари республика пансионати, «Олти-ариқ» ва «Товоқсой» санаторийлари, «Ортопедия» илмий - тиббий-техникавий мажмуаси, унинг вилоятлардаги устахоналари, ҳар бир туманда ижтимоий ҳимоя бўлинмалари фаолият кўрсатмоқда. «Ортопедия» харажат тадбирлари 21,8 фоиз аҳолини ижтимоий ҳимоя қилишга ажратилди.

Республикада ижтимоий ҳимоя асосан кам таъминланган оилалар учун турли нафақалар бериш, аҳолининг баъзи гуруҳлари учун имтиёзлар яратиш, давлат ҳисобидан ёлғиз қария ва ногиронларни боқиш ва шу каби воситалар асосида амалга оширилади. Ўзбекистонда булардан ташқари норасмий ижтимоий ёрдам турлари ҳам мавжуд; уларга қариндошларнинг ўзаро ёрдами, миллий ва диний урф-одатлар асосида қилинадиган ёрдам, корхона ва идораларнинг вақти-вақти билан нафақахўрларга ёрдам пули бериши киради. Бундай ёрдамлар фақат меҳнатга лаёқатсизларга эмас, балки кам таъминланган кўп болали оилаларга, бева-бечораларга ҳам берилади. **Ўзбекистонда Республика аҳолисини 2010 йилгача мўлжалланган ижтимоий ҳимоя тизимининг ягона концепцияси** ишлаб чиқилган. Унда Республикада мавжуд бўлган ижтимоий ҳимояга ва ижтимоий ёрдам тизими - нафақа таъминоти, болаларга нафақа, ёлғиз кексаларга хизмат кўрсатиш, ногиронларни протез - ортопедия буюмлари, ҳаракат воситалари билан таъминлаш, шунингдек, тиббий, меҳнат реабилитация ва клиникаси Ўзбекистон Республикасидан ташқари қўшни қозоғистон, Тожикистон ва қирғизистон Республикаларидан келган беморларга хизмат кўрсатмоқда. Аҳоли, нафақа, шунингдек, санаторий, пансионатлар, дам олиш уйлари ва базалари, болалар лагерлари, прафилакторийлар, пархез таомлар, саёҳат йўлланмалари билан давлат томонидан таъминланади(46).

Мамлакат иқтисодиёти бозор муносабатлари тартибига ўта бошлагач, нафақа таъминотида ҳам ислохотлар ўтказилиши бошланди. қарилик нафақаси 25 йиллик меҳнат стажига эга бўлган 60 ёшлик эркакларга, 20 йиллик меҳнат стажига эга бўлган 55 ёшга кирган аёлларга берилади. Ногиронлик нафақаси меҳнат қилиш қобилиятини вақтинча ёки узоқ вақтга йўқотган ишчи-хизматчилар ва бошқаларга тайинланади. Боқувчисини йўқотган оила аъзоларига бериладиган нафақа ишчи-хизматчи, нафақахўрларнинг қарамоғида бўлган меҳнатга қобилиятсиз оила аъзоларига берилади. Ўзбекистон Республикасининг «Фуқароларнинг давлат нафақа таъминоти тўғрисида»ги қонунида фуқароларга қарилик, боқувчисини йўқотганлик, шахсий ва ижтимоий нафақалар тайинлаш кўзда тутилди ва нафақаларга бериладиган устамалар бир тизимга солинди. Республика олдида алоҳида хизмат кўрсатганларга, маданият, фан ва техника соҳасида хизмати катта бўлган шахсларнинг нафақаларига қонунчилик ва ҳукумат қарорлари билан қўшимчалар ва имтиёзлар бериш жорий қилинди. Мавжуд шахсий

нафақалар ва бундай нафақа олувчилар ва уларнинг оила аъзоларига бериладиган имтиёзлар (турар жой, коммунал хизмат ҳақлари ва электр энергияси ҳақининг 50 фоиз ни тўлаш ва бошқалар) сақланиб қолди.

Шунингдек, ижтимоий суғурта жамғармаси, ижтимоий нафақалар, даромадлар индексацияси каби янги тузилмалар амал қила бошлади. Амалдаги ижтимоий таъминот тизими болалар учун нафақалар, ногиронлар учун имтиёзлар, ёлғиз кексалар ва ногиронларни давлат ҳисобига боқиш, ёлғизларга хизмат кўрсатиш, ижтимоий ёрдам каби нафақа турларидан иборат.

Ижтимоий ёрдам кўрсатишда давлат тизими ва хизмат идоралари, жамоат бирлашмалари ва хайрия ташкилотлари иштирок этмоқда. Давлат тизими хизматини ижтимоий таъминот вазирлиги ва унинг бўлинмалари, нафақа жамғармаси, молия вазирлиги ва уларнинг жойлардаги хизмат идоралари олиб боради.

«қарияларни кадрлаш йили» Давлат дастурига асосан 2002 йилда ёши улуг шахсларни диспансеризация қилиш, уларни даволаш ва соғломлаштириш бўйича қатор чора-тадбирлар амалга оширилди.

Ижтимоий таъминот идоралари 3 миллиондан кўп нафақахўрларга ва 9,5 млн. болага нафақа тўлади(4).

Ижтимоий ёрдамнинг анчагина қисми айрим тоифадаги фуқароларга имтиёзлар бериш, уларни қабул қилинган умумий қоидаларининг талаблари ва мажбуриятларидан тўлиқ ёки қисман озод қилишдан иборат. Ҳозирда 20 турдаги 106 хил имтиёздан 1 млн.дан зиёд киши фойдаланмоқда. Имтиёзлар биринчи навбатда ногиронлар, уруш қатнашчилари, ҳалок бўлган ҳарбий хизматчиларнинг оила аъзолари, ўзгалар парваришига мухтож ёлғиз фуқаролар, халқ хўжалиги фан ва маданиятни ривожлантиришга алоҳида ҳисса қўшган республика олдида алоҳида хизматлари бўлган фуқароларга берилмоқда.

Ҳозир республикада 32,4 минг ёлғиз қариядан 26 мингги уйига келиб хизмат кўрсатишдан фойдаланмоқда. Республика Ортопедия саноат бирлашмасининг маҳсулотлари (ясама аъзолар, турли протез, аёллар учун бандаж, корсет ва бошқа гигиеник белбоғ)дан қарийиб 100 минг ногирон фойдаланмоқда.

Маҳаллий идоралар, корхоналар, жамоа ва давлат хўжаликлари ҳамда бошқа ташкилотлар томонидан фуқаролар нафақасига қўшимча, мухтожларга оталиқ ёрдамлари, ёлғиз кексалар учун бепул тушликлар уюштирилган.

Ўзбекистонда ўзини ўзи ижтимоий ташкил этишнинг ноёб шакли-маҳалла қадимдан мавжуд бўлиб, шу кунгача фаолият кўрсатмоқда. маҳалла туфайли туб жой аҳоли ижтимоий ва иқтисодий феъл-атворининг алоҳида қонун қоидалари сақланиб келмоқда. Мухтожларга маҳалла орқали ижтимоий ёрдам бериш энг оддий ва самарали усулдир(46).

Ўзбекистонда ижтимоий таъминотнинг ривожланиш концепциясини яна бир йўналиши қишлоқ жойларда ижтимоий соҳани ривожлантириш борасида анчагина иш қилинмоқда.

Биргина 2004 йилда республикада 7,6 млн. кв метр шу жумладан қишлоқ жойларида 6,4 млн. метр уй-жой қуриб фойдаланишга топширилди. Поликлиникалар, касалхоналар, қишлоқ врачлик масканлар, умумий таълим масканлари, хизмат кўрсатиш, савдо ва умумий овқатланиш объектлари қуриб битказилди.

Ижтимоий таъминотнинг ислоҳ қилиниши, янги мулкчилик шакллари пайдо бўлиши аҳоли даромадлари таркибига катта таъсир ўтказилди. Унда меҳнат фаолиятининг фақат бозор шаклларида-тадбиркорлик, яқка тартибдаги меҳнат фаолиятдан, фермер хўжаликларида ишлашдан олинган даромадлар, мол-мулкдан олинган даромадлар катта ўрин эгалламоқда.

Қисқа хулоса:

Иқтисодий категория сингари ижтимоий таъминот бу муҳим тизим алоқалар тақсимланиши, бу жараёнда ҳам миллий даромаднинг бир бўлагини, шунингдек, жамоат фондидан фуқароларни моддий жиҳатдан таъминлашда фойдаланилади. Бу каби кенг қамровли ижтимоий таъминот жамиятнинг барча аъзоларини ундан маҳрум қилмайди.

Бозор муносабатларига ўтиш ва иқтисодий-ижтимоий тизимни ислоҳ қилишда аҳолини, айниқса ночор гуруҳларини аниқ манзили ва мақсадди ижтимоий ҳимоя қилиш тизими барпо этилади. Бу тизимни асосини ижтимоий таъминот ва нафақа ташкидл этади.

Ижтимоий таъминот бу - бепул тиббий ёрдам кўрсатиш бўлмай, балки даволаниш, бепул ўқиш кабиларни ўз ичига олади, чунки бу маданий ва ижтимоий тадбирларни амалга оширишда кенг қўлланилади. Бу каби ҳуқуқлар инсонларнинг фаровон ҳаёт кечиришига хизмат қилади. Бу каби ҳуқуқлар қариялар, беморлар, меҳнатга лаёқатини йўқотганларга берилади. Бунинг учун маблағ ажратилади. Ижтимоий таъминот учун етарли даражада асос йўқ. Ижтимоий таъминотни ижтимоий суғурта тушунчасининг паралели деб тушуниб бўлмайди. Ижтимоий тадбирлар учун давлат бюджетидан маблағ ажратилади. Ижтимоий суғурта бу асосан ижтимоий суғурта фондидан ажратилади. Ижтимоий таъминот давлат томонидан ажратилганлиги, нафақа фонди, ижтимоий суғурта фондлари орасида ҳеч қандай характерли аҳамияти йўқ. Ижтимоий суғурта доим ижтимоий таъминот билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, у ижтимоий таъминотнинг шаклларида бири ҳисобланади.

Ўзбекистонда ижтимоий таъминотнинг асосий манбаи давлат бюджети суғурта жамғармаси, корхона ва жамоат ташкилотлари ажратаётган маблағлардан ташкил топади.

Бюджет ҳисобидан тиббий, меҳнат, эксперт комиссиялар аҳолини ижтимоий ҳимоялаш учун ҳам ишлатилади. Шунингдек, бюджетда шахсни ишга қайтариш учун шартлар қўйилади ва ишчининг ижтимоий ҳолатини таъминлаш кафолатланади. Ҳисобланган нафақалар кўпайтириб борилади.

Ижтимоий таъминотнинг ислоҳ қилиниши, янги мулкчилик шакллари пайдо бўлиши аҳоли даромадлари таркибига катта таъсир ўтказилди. Унда меҳнат фаолиятининг фақат бозор шаклларида-тадбиркорлик, яқка тартибдаги меҳнат фаолиятдан, фермер хўжаликларида ишлашдан олинган даромадлар, мол-мулкдан олинган даромадлар катта ўрин эгалламоқда.

Таянч атамалар: Ижтимоий таъминот, вақтинча ишсизлик, ишсизлик нафақаси, ишсизларни қайта ўқитиш, бепул ёрдам кўрсатиш, қариялар уйи, интернет мактаблар.

Назорат учун саволлар

1. Ижтимоий таъминот тушунчаси қандай?
2. Фуқароларга қандай ижтимоий нафақалар берилади?
3. Ўзбекистонда ижтимоий таъминотни асосий манбалари.
4. Ишсизлик нафақаси билан таъминланиш зарурияти нимадан иборат?
5. Ишсиз фуқаролар деб кимлар ҳисобланади?
6. Ўзбекистонда ижтимоий таъминотнинг ривожланиш концепцияси нималардан иборат?
7. Ўзбекистонда қандай хайрия жамғармаларини биласиз?
8. Ижтимоий жамғармаларни фаолияти нималарга йўналтирилган?

Тавсия этилган адабиётлар:

1. «Ўзбекистон Республикаси пенсия таъминоти тўғрисида»ги қонуни. Халқ сўзи, 1993 йил, 14 сентябрь.

1. Каримов И.А. Биз танлаган демократик тараккиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли. Халқ сўзи. 2003 й., 25 апрел. № 88.
2. Каримов И.А. Маъмурий ислохотларга бағишланган вазирлар маҳкамасининг 2003 йил 18 июлидаги мажлисидаги чиқиши. Халқ сўзи 2003й. 19 июль
3. Каримов И.А. Ўзбекистон: барқарор ривожлантириш йўллари. Т. 2002.
4. Гулямов С.С Убайдуллава Р.А., Ахмедов Э. Мустақил Ўзбекистон Т.: Тошкент ислом университети., 2003 й.
5. Ишмухамедов А.Э., Каланова М.З. «Ижтимоий соҳа иқтисодиёти» Маърузалар матни Т.: ТДИУ, 2005.

12. Мавзу: Нафақа таъминоти

Режа:

1. Нафақа таъминотининг шарт-шароитлари
2. Нафақа тизимини такомиллаштириш имкониятлари
3. Нодавлат нафақа жамғармаларини ташкил этишнинг истиқболлари

1. Нафақа таъминотининг шарт-шароитлари

Ўзбекистон нафақалар ва компенсация тўловлари ягона кенг тизимининг бир қисми бўлган нафақа тизимини мерос қилиб олди. Давлат нафақа таъминоти тизими «Салидар авлодлар тамойили»га асосланган эди, бунда мавжуд нафакахурларга жорий нафақа тўловлари, ишлаётганларнинг жорий нафақа бадаллари ҳисобидан амалга оширилган(4).

Режали иқтисодиёт шарт-шароитларида бундай тартибнинг амал қилиши етарли даражада самарадор бўлган. Хусусий мулкчиликнинг йўқлиги, қайд этилган нархлар ва ресурсларнинг давлат томонидан тақсимланишини нафакахурлар учун кафолатли яшаш манбаини таъминлаган. Бошқарувнинг маъмурий - буюруқбозлик шароитларида давлат суғурта улуши катта бўлган. Бозор иқтисодиётига ўтиши билан бу тизимнинг янги шароитга мослашмаганлиги ва ўз вазифасини бажара олмаётганлиги тобора кўзга ташланмоқда.

Нархларни эркинлаштириш, корхоналарни давлат тассаруфидан чиқариш шунингдек, Ўзбекистоннинг демографик хусусиятлари (аҳолини сўнгги рўйхатга олиш бўйича, аҳолининг 51 фоизга яқинини 19 ёшгача бўлганлар ташкил этади) ва табиий шарт-шароитлар (кўпгина қишлоқ хўжалик ҳудудларида ер ва сувнинг тақчиллиги) иш билан банд бўлган, шунингдек тўлиқ бўлмаган иш кунда ишлайдиган аҳолининг кўпайишига олиб келди. Натижада бюджетга келиб тушадиган солиқ тушумлари ҳажми кескин камайиб кета бошлади.

Ҳозирги вақтда умуман олганда Ўзбекистонда нафақа олиш ҳукуки умумий хаммага мансуб бўлиб, ёш бўйича тўланадиган нафакалардан ташқари, ижтимоий нафакалар, меҳнат шароитларига қараб, шунингдек давлат олдидаги алоҳида хизматлари учун белгиланадиган кўплаб имтиёзли нафакалар мавжуд.

Амалдаги нафақа тизими нафакахурларнинг ўсиб бораётган сонини молиялаштиради. Ривожланган мамлакатлардан фарқ қилувчи демографик вазиятга эга

бўлган тақдирда ҳам, нафақа жамғармаси «Омонатчилар» сони камайиб бориб, тақчилликнинг ўсаётганлиги туфайли нафақахўрни кексалик даврида узоқ вақт бекаму-кўст таъминлай олмайди.

Шунингдек, собиқ нафақа тизими янги омилларга мослашишига улгурмайди, бунинг натижасида уни ислоҳ қилиш зарурати туғилади(45).

қарамлик ва ўрнини тўлдириш коффициентларининг ўзгариши нафақа таъминоти тизимини ислоҳ қилиш заруриятининг тобора ўсиб бораётганлигидан далолат беради. Бир қанча ривожланган хорижий давлатлар тажрибаси шуни кўрсатдики, ижтимоий ҳимоялашнинг самарали механизми бозор томони динамик силжишни кафолатлайди, тузилмавий қайта қуриш ва иқтисодиётни ислоҳ қилиш қисмини амалга оширишга ёрдам беради. Ижтимоий таъминотда давлат улуши билан жамғарма механизмнинг оптимал биргаликда олиб борилиши фуқароларга ўз кексалиш молиявий таъминотни мустақил танлашга имкон беради. қуйидаги 17-жадвалда хорижий мамлакатларда, жумладан Ўзбекистонда нафақага чиқиш ёшлари келтирилган.

17-жадвал

Айрим мамлакатларда нафақага чиқиш ёши

Мамлакатлар	Эркаклар	Аёллар
Австралия	65	60
Австрия	65	60
Буюк Британия	65	60
Дания	67	67
Испания	65	65
Канада	65	65
Нидерландия	65	65
Норвегия	65	65
АҚШ	65	65
Португалия	65	62
Финландия	65	65
Франция	65	65
Германия	65	65
Швейцария	65	62
Швеция	65	65
Чили	65	60
Япония	65	65
Африка бўйича ўртача	58	56
Ўзбекистон	60	55

Манба: Давлатлараро МДХ статистик қўмитаси, демографик йилнома.

Жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, кўпгина ривожланган давлатларда нафақа ёши юқори. Масалан, АҚШ да эркаклар ва аёллар учун ҳам нафақага чиқиш ёши 65 ёш. 2003 йилдан нафақага чиқиш ёши 67 ёш қилиб белгиланади. Данияда нафақага чиқиш ёши аёллар ва эркаклар учун ҳам 67 ёш қилиб белгиланган. Африка бўйича ўртача нафақага чиқиш ёши эркаклар учун 58 ёш, аёллар учун 56 ёш(43). Бу ривожланган мамлакатларда нафақага чиқиш ёшининг баландлигига сабаб, биринчидан, аҳолининг ўртача ёши юқорилигидир, иккинчидан эркаклар ва аёлларни нафақага чиқиш ёши бир хиллиги уларни ўртача ёши бу мамлакатларда деярли бир хил. Юртимизда эса эркаклар учун 60 ёш, аёллар учун эса 55 ёш. Бунинг сабаби биринчидан, халқимизни ўртача ёшининг пастлигидир. Аёлларимизнинг ўртача умри эркакларникидан паст эмас, чунки аёллар юртимизда қадрланади.

Мустақиллигимизнинг кейинги йилларида ҳалқимизнинг ўртача умри анча узайди. Уни қуйидаги 18-жадвал материалларидан кўриш мумкин.

18-жадвал

60 ёшдан ошган аҳолининг фоиз ҳисобидаги таркиби

Мамлакатлар	1990 й.	2002 й.	2005 й.
Қозоғистон	10%	17%	26%
Қирғизистон	9%	12%	23%
Ўзбекистон	6%	10%	22%
Россия	17%	24%	28%
Украина	19%	25%	28%
Германия	20%	30%	33%
Япония	17%	31%	34%
АҚШ	17%	25%	29%
Чили	9%	16%	26%
Хитой	9%	16%	26%
Африка бўйича ўртача	5%	6%	11%

Манба: МДХ давлатлараро статистик қўмитаси, демографик йилнома.

18-жадвалда 60 ёшдан ошган аҳолини фоиз ҳисобидаги таркиби айрим мамлакатлар бўйича 1990 йил, 2002 йил, 2005 йил бўйича акс эттирилган. Бу жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, 60 ёшдан ошганлар йил сайин ошиб боради. Бу нафақа тизимининг ишини такомиллаштиришни тезлаштиради. Масалан: АҚШ да кўрсаткич 1990 йилда 17 фоиз бўлиб, 2002 йилда 25 фоиз, 2005 йилда 29 фоиз бўлади. Японияда 1990 йилда 17 фоизни, 2002 йилда 31 фоизни, 2005 йилда 34 фоизни бўлишини кузатишмоқда, Россияда бу натижа 1990 йил 17 фоиз, 2002 йилда 24 фоиз 2005 йилда 28 фоиз ўсиши кутилмоқда. Мамлакатимизда бу кўрсаткич 1990 йилда 6 фоизни, 2002 йилда 10 фоизни, 2005 йилда 22 фоизни кўпайиши мўлжалланган. Бу ўсиш нафақа тизими ислохотини тезлаштиришни талаб қилади.

Қуйидаги маълумотлар 19-жадвал Марказий Осиё давлатлари бўйича ҳаётнинг ўртача давомийлиги 65 ёш ва ундан ошганлар учун ҳамда нафакахурларнинг ҳаёт давомийлигини ифодалайди.

19-жадвал

Ҳаётнинг ўртача давомийлиги, 65 ёш ва ундан ошганлар учун

МДХ давлатлари	Эркаклар	Аёллар	Нафақа ёши	
			эркак	аёл
Россия	10.7	14.9	60	55
Қозоғистон	12.4	16.2	63	58
Қирғизистон	12.3	15.7	60	55
Туркманистон	12.2	15.1	60	55
Ўзбекистон	14.0	16.9	60	55

Нафакахурларнинг	ҳаёт	давомийлиги	
Америка	14.8	18.6	65/65
Австралия	13.0	16.8	65/60
Германия	13.8	17.8	65/65

Манбаа: МДХ давлатлараро статистик қўмитаси, демографик йилнома

Жадвалда 65 ёш ва ундан ошганлар учун ҳаётнинг ўртача давомийлиги акс эттирилган. Бунга мисол сифатида бир қанча МДХ давлатлари ва 3 та ривожланган мамлакатни мисол қилиб олдик.

Россияда ҳаётни ўртача давомийлиги эркекларни 65 ёш ва ундан ошганлари 10.7 ёшни эркеклар бўйича, аёлларда эса 14.9 ёшни ташкил қилади. Қозоғистонда эркеклар 12.4 ёшни, аёллар 16.2 ёшни ташкил қилади. Қирғизистон ва Туркменистонда ҳам натижа шунга яқин. АҚШ, Германия, Австралияда бу натижа юқоридир. Масалан, Германияда эркеклар ҳаётининг ўртача давомийлиги 65 ёш ва ундан ошганлар учун 13.8 ёшни, аёллар 17.8 ёшни ташкил қилади. Ўзбекистонда эркекларни ўртача давомийлиги 65 ёш ва ундан ошганлар учун 14,0, аёллар учун эса 16.9 ёшни ташкил қилади. Бу натижалардан турмуш даражаси анча ўсган(53).

Республикаимиздаги нафақахўрлар сони 1995 йил 2773.1 минг киши бўлса, 2003 йил 3080,1 минг кишини, яъни 107фоиз ўсганлигини ва ўртача ойлик нафақа 68 сўмдан 1435.4 сўмга, яъни 184 фоизга ўсган. Кексалик бўйича нафақа олувчилар 10 фоизга, ногиронлик бўйича нафақа олувчилар 110 фоизга, боқувчисини йўқотганлик нафақасини олаётганлар 100.3 фоизга ўсган. Кўп йиллик ишлаган учун нафақа олувчилар 107 фоизга ўсган ва ижтимоий нафақа олувчилар 108.5 %га ўсган.

Иқтисодий фаол аҳоли билан меҳнат нафақаси олувчилар ўртасидаги нисбат 1995 йил 0.327 бўлганда 2002 йил бу кўрсаткич 0.333, яъни 102 фоизга ўсган. Ўртача ойлик иш ҳақи билан ўртача ойлик нафақа ўртасидаги нисбат 1995 йилда 0.7351 бўлган ҳолда 2002 йилда 0.6765, яъни 92 фоизга пасайган.

Республикаимиз бўйича нафақа олган кам таъминланган оилаларнинг салмоғи ва оилага тўғри келган нафақанинг ўртача миқдори 2002 йил бўйича қуйидагича акс эттирилган. 2002 йилда республика бўйича нафақа олган оилаларнинг салмоғи 7.3 фоиз бўлиб, Бухоро вилоятида нафақа олган оилаларнинг салмоғи энг юқори бўлган Андижон вилоятида эса бу натижа паст бўлиб нафақа олаётган салмоғи атиги 5,4 фоиз ташкил этган. Оилага тўғри келган нафақанинг ўртача 587.8 сўм бўлган.

2. Нафақа тизимини такомиллаштириш имкониятлари

Ўзбекистоннинг 1991 йилда тузилган нафақа жамғармаси бошиданоқ молиявий жиҳатдан қашшоқ бўлган, чунки унинг даромадлари харажатларини қоплай олмасди. Лекин, Ўзбекистон ҳукумати томонидан 1996 йилнинг охири ва 1997 йилнинг бошларида қўрилган чоралар ёрдамида нафақа тизимининг молиявий ҳолатини барқарорлаштириш ва ўша пайтдаги нафақа тўловлари бўйича қарзларни бартараф этишга эришилди.

Ҳозирги вақтда Ўзбекистон Республикасининг бюджетдан ташқари нафақа жамғар масининг ўз мажбуриятларини ўташ бўйича қарзлари йўқ, бироқ ушбу нафақа тизимини молиявий жиҳатдан тўлиқ ишончли дейишга ҳали эрта. Бунга сабаб камида 3 ойлик нафақа тўловлари билан тминлаб турувчи резерв жамғармасининг йўқлиги, мажбурий нафақа бадаллари миқдорининг нисбатан юқорилиги, кишиларнинг бу бадалларини тўлашдан қочиши ва бунинг иқтисодий рақобатбардошликка салбий таъсиридир.

Юқорида санаб ўтилган муаммоларнинг кўплиги нафақаларни белгилаш ва тўлашни бошқарувчи қонунларнинг мукамал эмаслиги билан боғлиқдир. Бу нарса энг аввало, нафақа жамғармасига тўланадиган мажбурий бадаллар миқдори ва нафақанинг миқдори бир-бирига мос келмаслигида кўринади ва уларни сабаблари қуйидагилардир:

Биринчидан, жинси бўйича фуқароларнинг нафақа жамғармасининг даромадлар ва харажатлар қисмларининг ташкил топишидаги иштироки бўйича тафовут: аёлларга олиш ҳуқуқини қўлга киритиш учун 20 йил мобайнида нафақа жамғармасига бадалларни ўтказиб туриш кифоя бўлса, эркеклар учун бу муддат 25 йилни ташкил

этади. Аёллар 55 ёшдан нафақага чиқиш ҳуқуқига эгалар, эркаклар эса 60 ёшдан. Аёллар ўртача 72 йил умр кўрадилар, эркаклар эса 67 йил. Демак, шуни айтиш мумкинки аёлларнинг нафақа жамғармасининг харажатлар қисмидаги улуши эркакларникига қараганда икки баробар кўпроқ, аммо уларнинг даромадлар қисмидаги улуши эркакларникидан сезиларли даражада камроқдир.⁵

Иккинчидан, эркаклар ва аёлларни нафақа билан таъминлашдаги тафовут сабабли уларнинг нафақа жамғармасининг даромадлар қисмидаги иштирокининг ҳар йилги кўрсаткичи ҳам кескин фарқ қилади: аёллар учун бу кўрсаткич асосий нафақанинг 2,75 фоизини ташкил этса, эркаклар учун 2,2 фоизини ташкил этади. Ҳамма гап шундаки, ўртача иш ҳақининг 55 фоизига тенг бўлган асосий нафақани кўлга киритиш учун аёллар нафақа жамғармасида 20 йил мобайнида иштирок этишлари керак 55:20к2,75, эркаклар эса 25 йил (55%:25к2,2%).

Учинчидан республиканинг қонунларидан маълумки, бир қисми аҳолига категориялари ва гуруҳлари учун нафақа жамғармасининг даромадлар қисмида иштирок этмаслик ҳуқуқи берилган (масалан, ҳарбий хизматчиларнинг барчаларига)(53).

Тўртинчидан, қонунларимиз аҳолининг кўпгина категория ва гуруҳларига бир қатор имкониятлар яратади: иш стажини икки баробар кўпайтирилиши (масалан, ҳарбийларнинг 1 йиллик хизмати 2 йил иш стажи деб саналади), ишчиларнинг турли хил сабабларга кўра ишламаган даври ҳам иш стажига қўшилиши (биринчи гуруҳ ногиронини парвалишласа, 16 ёшгача бўлган ногирон бола тарбияси билан шуғулланса, 3 ёшгача бўлган бола тарбияси билан шуғулланса ва бошқалар), нафақа жамғармасига бадал тўлаш билан ўз ҳиссасини қўшмаган даври ҳам иш стажига қўшилиши (таълим олса, ҳарбий хизматда бўлса, фарзандларига қараса), нафақага турли қўшимча тўловларнинг қўшиб борилиши ва ҳ.к.

Нафақа тизимини такомиллаштиришда шу нарсани ҳисобга олиш керакки, республикаимизда ишга лаёқатли аҳолининг атиги 42 фоизи нафақа жамғармасига тўловлар ўтказди. қолган 48 фоизи эса қонунларга мувофиқ ушбу тўловларни ўтказмасликка рухсат берилган. Кўриниб турибдики, агар нафақа жамғармасининг даромадлари қисмида иштирок этувчи ишга лаёқатлилар улушини кўтарадиган бўлсак, (имтиёзларни бекор қилиш, иш ҳақини бутунлай қонуний бўлишини таъминлаш ва ҳоказо орқали) нафақа жамғармасининг молиявий аҳолини яхшилаш, балки мажбурий нафақа тўловлари миқдорини камайтириш ҳам мумкин бўлади.

Яна бир нафақа тизимини такомиллаштиришдан бири имтиёзларни бекор қилишдан иборат. Дунёдаги ҳар бир ривожланган давлатда биздаги каби имтиёзлар қўлланилмайди. Режа иқтисодиёт тизимида бундай имтиёзлар маълум бир ёмон шарт-шароитларда ишлайдиган ва иш ҳақи кам бўлган ишчиларга овунчоқ вазифасини ўтаган. Аммо бугунги кунда - бозор иқтисодиёти тизими ҳуқумрон даврида, корхоналар ўз ишчилари учун, мавжуд шарт-шароитлардан клиб чиққан ҳолда, ўзлари иш ҳақи ҳажмини белгилаб турган пайтда, бундай имтиёзлар ўз моҳиятини йўқотади. Лекин ҳозирги кунда ҳам зарарли ва ёмон шарт-шароитларда ишловчилар маошларининг юқорилигига қарамасдан, бундай имтиёзларни беришини талаб қиляптилар. Бундан ташқари бир неча йил аввал зарарли ҳисобланган вазифалар янги технологияларнинг тадбиқ этилиши ҳисобига ҳозир зарарли ҳисобланмайди. Агар корхона бундай технологияларни тадбиқ қилмас экан, у ўз ишчиларининг тезроқ нафақага чиқиб кетишини ўзи таъминлаши шарт.

Нафақа тизимини такомиллаштиришда аҳолишуносларнинг башоратларини ҳисобга олиш лозим. Уларнинг башоратларига қараганда 2002 йилга келиб

⁵ Манба: «Нафақа тизимининг такомиллаштириш имконияти» Экономическое образование, 2003 й. февраль.

Ўзбекистонда нафақа ёшидаги аҳоли сонининг ўсиш суръати ишга лаёқатли аҳолининг сонининг ўсиши суръатидан ошиб кетади. Натижада 2025 йилга келиб, нафақахўрларнинг сони 2005 йилдагига нисбатан икки баробар кўп бўлади ва бу кўрсаткич ишга лаёқатли аҳолидан кўра тезроқ ўсади.

Маълумки, бу нафақа жамғармасининг молиявий ҳолатига салбий таъсир кўрсатади. Чунки нафақа жамғармасининг харажат қисмини ўсиш даражаси даромадлар қисмининг ўсиш даражасидан юқориқдир. Бунга йўл қўймаслик учун, ҳозирдан нафақа тизимини ислоҳ қилишни бошлаш керак. Чунки ҳозир демографик нуқтаи назардан, ушбу ислохатларни амалга ошириш учун энг қулай вақтдир(53).

Ривожланган давлатларда нафақа жамғармасининг молиявий ҳолатини яхшилашга ишчиларнинг нафақага чиқиш ёшларини суриш орқали эришадилар. Улардан фарқли равишда Ўзбекистонда буни амалга оширишнинг бошқа механизмлари яъни имтиёзли нафақа олишни бекор қилиш мавжуд.

Келажакда ушбу механизмни амалга ошириш орқали нафақа жамғармасининг харажатларини 25-30 фоизгача камайтириш мумкин. Бу эса нафақа жамғармасига тўланиши керак бўлган мажбурий бадаллар миқдорини 36 фоиздан 25-26 фоизларгача камайтиришни таъминлайди. Албатта, юқорида келтирилган нафақа таъминотини такомиллаштириш механизминини тўлалигича ва бир вақтда амалга ошириб бўлмайди. Чунки уларнинг самарали 10-12 йилдан кейин намоён бўлади.

Бозор муносабатларига ўтиш даврида нафақа белгилаш ҳужжатларини расмийлаштириш ва уларни ишончли эканлигини текшириш билан боғлиқ қийинчиликларни бартараф этишга қаратилган йўллардан биридир. Бу йўл корхоналарни ўзгариш динамикасига (корхоналар номлари, мулкчилик шакллари ўзгармоқда, айримлари эса йўқ бўлиб кетмоқда) ва бир вақтнинг ўзида нечта корхонада ишловчи кишиларнинг миқдорининг ўсиши билан боғлиқдир. Бундай ўзгаришлар ижтимоий таъминотнинг органлари фаолиятини ҳам мушкуллаштирмоқда, нафақаларни расмийлаштириш учун қўшимча меҳнатни талаб қилмоқда.

Нафақа таъминотини такомиллаштиришда бозор муносабатларига ўтишимиз сайин муаммолар сонининг кўпайишини ҳисобга оладиган бўлсак, иш стажини ва иш ҳақини замонавий компьютер технологиялар асосида ҳисобга олиш асосида ишлаб чиқаришга ҳозирданок киришиш керак ва президентимизнинг «компютерлаштиришни янада ривожлантириш ва ахборот-коммуникация технологияларини жорий этиш тўғрисидаги фармонда нафақа таъминотини интерактив хизматини шаклланишига кўмаклашиш, инновация бизнесни, шу жумладан ахборот коммуникация технологияларни жорий қилишни тушуний мумкин қилиш керак. Бу борада Президентимизнинг «компютерлаштиришни янада ривожлантириш ва ахборот-коммуникация технологияларини жорий этиш тўғрисида»ги Фармонини нафақа таъминоти тизимига жорий қилиш қанчалик зарурлигини тушуниш мумкин.

3. Нодавлат нафақа жамғармаларини ташкил этишнинг истиқболлари

Жаҳон тажрибаси шуни кўрсатадики, нафақа тизимини такомиллаштиришнинг энг самарали усулларида бири бу жамғаришга асосланган нафақа тизимини шакллантиришдир. Лекин, бу тизим солидар жавобгарлик мавжуд бўлган нафақа тизими ўрнини босиш керак эмас. Жамғаришга асосланган нафақа тизимини қўшимча, давлатга аҳолининг яшаш шароитини яхшилаш ва давлат нафақа тизими олдидаги мажбуриятларини бажаришда ёрдам берадиган тизим сифатида кўриш лозим. Масалан, жамғаришга асосланган нафақа тизими имтиёزلарни бекор қилиш ўрнини қоплаши мумкин.

Бундан ташқари жамғаришга асосланган нафақа жамғармалари давлат иқтисодиёти учун жуда самарали инвестиция манбаларидир. Буни жуда кўп давлатлар

тажрибаси асосида куриш мумкин. Мисол тариқасида юқорида таъкидланган Чилини келтириш мумкин. Бу ерда Жаҳон Банки мутахассисларининг фикрича, иқтисодиётнинг ривожини учун кетаётган молиявий манбаларнинг асосий қисми айнан жамғаришга асосланган нафақа жамғармалари томонидан таъминланади(53).

Шуни такидлаш керакки, жамғаришга асосланган нафақа жамғармаларини ташкил этиш, иштирок этиш бутунлай ихтиёрий бўлган нодавлат нафақа жамғармалари тармоғини яратиш орқали амалга оширилиши лозим. Албатта, бундай жамғармаларни ташкил этиш қоидаларини таъминловчи ва фаолият жараёнини бошқариб турувчи қонунлар талаб қилинади. Уларнинг инвестицион фаолиятини эса махсус бошқарувчи компаниялар орқали амалга ошириш мумкин. Бу эса маблағ қўйишнинг самарадорлигини ва унинг сақланиши кафолатини таъминловчи асосий шарт ҳисобланади(28).

Бундай тизимни босқичма-босқич яратигиш керак. Айни ҳолда, босқичма-босқич дейилганда қуйидаги чораларнинг кетма-кет амалга оширилиши тушунилади:

- нафақа жамғармаларининг ҳимоясини таъминлаб берувчи ва нодавлат нафақа тизими иштирокчилари муносабатларини бошқариб турувчи қонунлар ва норматив актлар қабал қилиш;
- давлат нафақа тизимига бўлган мажбурий механизмининг мукаммаллаштириш ҳисобида иш берувчилар нодавлат нафақа тизимида иштирок этишига шарт-шаритлар яратиш бериш;
- йирик корхоналар ишчилари учун нодавлат нафақа жамғармаларини шакллантириш.

Давлат ушбу тизимларни яратиш бўйича ташаббускор ва улар фаолиятининг қонунийлигини таъминловчи кафил бўлиши керак. Масалан, жамғаришга асосланган нафақа жамғармаларида жуда кўп молиявий маблағлар йиғилади ва давлат томонидан белгиланадиган «ўйин коридори» молиявий перамидалар пайдо бўлишини олдини олиши ва улар фаолиятининг аниқ қонунларига асосланганлигини белгилаш, ҳамда маблағ қўйишдаги хавф-хатарларнинг минималлигини таъминлаб бериши лозим.

Давлатнинг хусусий нафақа жамғармаларини бошқаришдаги асосий чоралари қуйидагилардир:

- бундай жамғармалар фаолиятини лицензияланиши;
- уларнинг молиявий ҳолатини доимий мониторинг қилиш;
- жамғармаларда мажбурий бухгалтерия ҳисоботи олиб боришини текшириш ва ҳар йили мустақил аудитнинг ўтказилиши;
- молиявий хавф-хатар даражаси катта бўлган лойиҳаларга капитал қўйишни олдини олиш мақсадида нафақа активларни саралаш устидан назорат қилиш.

Нодавлат нафақа жамғармаси ўз мулки ва активлари билан барча иштирокчилар олдида маъсулиятни ва жавобгарликни олувчи мустақил юридик шахс бўлиши лозим. Давлат бундай нафақа жамғармалари қарзлари бўйича мажбуриятни ўз бўйнига олмаслиги керак. Ўз ўрнида, нафақа жамғармаси ҳам давлат мажбурияти учун жавобгар эмас. Нафақа жамғармаси томонидан бериладиган нафақалар миқдори нафақахўрнинг қўйган маблағи миқдори ва бу маблағларни инвестициялаш эвазига олинган даромад миқдори билан узвий боғлиқ бўлиши лозим.

Ўтиш даврининг хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда нодавлат нафақа жамғармалари, ҳеч бўлмаганда биринчи босқичларида, иқтисодий ва молиявий жиҳатдан қудратли корхоналар ёки тижорат банклари томонидан ташкил этилиши лозим. Бунда соҳа ҳудуд жиҳатдан бир нечта корхоналарнинг нафақа жамғармалари корпоратив бирлашишлари ҳам мумкин. Айтиш керакки баъзи бир иқтисодчилар ва халқаро мутахассислар нодавлат нафақа жамғармаларини алоҳида корхоналар томонидан яратишига қарши чиқадилар сабаб, бундай корхоналар томонидан

жамғармаларни тузилиши ўз фаолиятини кенгайтириш учун маблағ тўплаш имкониятидир деб тушунтирадилар, ҳамда бундай фаолият инвестициядан бўладиган даромадлар кўламининг камайишига олиб келади деб ҳисоблайдилар. Аммо бундай жамғармалар активларининг бошқариш функциясини бошқа бир мустақил корхонага топшириш бундай хавф-хатарни олдини олади. Бундан ташқари, нодавлат нафақа ташкил этилиши қисқа муддат ичида иштирокчиларнинг етарли сонини таъминлаб бериш имкониятини беради. АҚШ ва Россия ва Европа давлатларининг ижобий тажрибаси шуни кўрсатадики, маълум соҳа бўйича корпоратив тамойил асосида нодавлат нафақа жамғармаларини яратиш жуда ҳам фойдалидир. Аниқ айтиш керакки, нодавлат нафақа жамғармаларининг фаолияти нафақа бадалларини йиғишга, нафақа резервларини қайта жойлаштиришга нафақа мажбуриятларини ҳисоблашга ва нодавлат нафақа жамғармаси иштирокчиларига нафақа тўлашга қаратилиши лозим. Бундай фаолиятни юритиш учун давлатдан рухсат олиш мажбурий бўлиши керак(32).

Нодавлат нафақа жамғармаларига бадаллар ўтказиш корпоратив шартномалар асосида иш берувчи ва ишчи томонидан бажарилиши зарур. Бундай жамғармалар фаолиятида иштирок этиш учун одамларни жалб қилишда солиққа тортишга алоқадор усуллардан фойдаланиш лозим.

Нодавлат нафақа жамғармаларда ишчилар ва иш берувчилар иштирокининг ижобий томонлари шундан иборатки ишчиларнинг нодавлат нафақа жамғармаларида ихтиёрий иштирок этишига қуйидаги оамллар жалб қилинади:

- қариганда ўзига давлат нафақасидан ташқари етарли маблағларни йиғиш имконияти;

- йиғилган маблағларнинг жамғарма раҳбарияти ва махсус бошқарув компаниялари томонидан сифатли бошқарилиши натижасида уларнинг кўпайтирилиши;

- қатнашчилар билан жамғарма ўртасидаги молиявий муносабатлар жараёнинг қулайлиги;

- молиявий мажбуриятларнинг хусусий нафақа жамғармаси иштирокчилари ўртасида тасдиқланиши;

- даромадларнинг солиққа тортиш базаси қисқариши ҳисобидан жорий солиқ тўловларининг камайиши;

Нодавлат нафақа жамғармаларини яратишнинг хориж тажрибаси шуни кўрсатадики, иш берувчиларнинг ундаги иштироки бир қатор шарт-шароитлар билан боғлиқдир:

- корхонанинг малакали кадрлар салоҳиятини сақлаб қолишига ва уни мустаҳкамлашга уриниши (баъзи иш берувчилар ўз ишчилари учун нафақа жамғармасига тўловни амалга оширишда маълум имтиёзлар яратадилар);

- хусусий нафақа жамғармаларида иштирок этаётган ишчилар учун бадал тўловини амалга ошириш эвазига фирмаларнинг солиқ тўловлари миқдорининг камайиши (АҚШ, Германия, Англия ва бошқа ғарбий Европа давлатларида корхоналарининг солиққа тортиладиган бадаллари уларнинг ўз ходимлари учун хусусий нафақа жамғармаларига ўтказган бадалларининг умумий миқдорига камайтиради. Кейинчалик солиқлар нафақа жамғармаси иштирокчиси бўлган ходим томонидан қўшимча нафақа тўловлари олиниши пайтида ушлаб қолинади)(46).

Қисқа хулоса:

Ўзбекистон нафақалар ва компенсация тўловлари ягона кенг тизимининг бир қисми бўлган нафақа тизимини мерос қилиб олди. Давлат нафақа таъминоти тизими «Салидар авлодлар тамойили»га асосланган эди, бунда мавжуд нафақахурларга жорий нафақа тўловлари, ишлаётганларнинг жорий нафақа бадаллари ҳисобидан амалга оширилган.

Ҳозирги вақтда умуман олганда Ўзбекистонда нафақа олиш ҳуқуқи умумий ҳаммага мансуб бўлиб, ёш бўйича тўланадиган нафакалардан ташқари, ижтимоий нафакалар, меҳнат шароитларига қараб, шунингдек давлат олдидаги алоҳида хизматлари учун белгиланадиган кўплаб имтиёзли нафакалар мавжуд.

Амалдаги нафақа тизими нафақахурларнинг ўсиб бораётган сонини молиялаштиради. Ривожланган мамлакатлардан фарқ қилувчи демографик вазиятга эга бўлган тақдирда ҳам, нафақа жамғармаси «Омонатчилар» сони камайиб бориб, тақчилликнинг ўсаётганлиги туфайли нафақахўрни кексалик даврида узоқ вақт бекаму-кўст таъминлай олмайди.

Ҳозирги вақтда Ўзбекистон Ресубликасининг бюджетдан ташқари нафақа жамғармасининг ўз мажбуриятларини ўташ бўйича қарзлари йўқ, бироқ ушбу нафақа тизимини молиявий жиҳатдан тўлиқ ишончли дейишга ҳали эрта. Бунга сабаб камида 3 ойлик нафақа тўловлари билан тминлаб турувчи резерв жамғармасининг йўқлиги, мажбурий нафақа бадаллари миқдорининг нисбатан юқорилиги, кишиларнинг бу бадалларини тўлашдан қочиши ва бунинг иқтисодий рақобатбардошликка салбий таъсиридир.

Нафақа тизимини такомиллаштиришда аҳолишуносларнинг башоратларини ҳисобга олиш лозим. Уларнинг башоратларига қараганда 2005 йилга келиб Ўзбекистонда нафақа ёшидаги аҳоли сонининг ўсиш суръати ишга лаёқатли аҳолининг сонининг ўсиши суръатидан ошиб кетади. Натижада 2025 йилга келиб, нафақахўрларнинг сони 2005 йилдагига нисбатан икки баробар кўп бўлади ва бу кўрсаткич ишга лаёқатли аҳолидан кўра тезроқ ўсади.

Нафақа таъминотининг солидар авлодлар тамойилига асосланганлиги, айрим мамлакатларда нафақага чиқиш ёши, 60 ёшдан ошган аҳоли учун фоиз ҳисобида 2020 йил ва 2050 йил бўйича кўрсаткичлар, ҳаётнинг ўртача давомийлиги, нафақа тизимини такомиллаштириш имкониятлари ва нодавлат нафақа жамғармаларини ташкил этишнинг истиқболлари кўрсатилган.

Таянч атамалари: нафақа таъминоти, нодавлат нафақа жамғармаси, ҳаётнинг ўртача давомийлиги, нафақага чиқиш ёши, солидар авлод тамойили, нафақа.

Назорат учун саволлар:

1. Нафақа таъминотини тушунчаси ва уларни зарурияти нималардан иборат?
2. Ўзбекистонда нафақа таъминотининг асосий йўналишлари.
3. Республикада нафақа таъминотининг ташкил этиш тизими.
4. Нодавлат нафақа жамғармаларини ташкил этиш хусусиятлари.
5. Ўзбекистонда нафақа таъминотини такомиллаштириш истиқболлари қандай?
6. Нафақа таъминоти тизимида чет эл тажрибаси қандай?
7. Россия нафақа таъминот тизимини моҳияти нимадан иборат?
8. Қозоғистон нафақа таъминот тизими нималарга асосланади?

Тавсия этилган адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримовнинг Олий Мажлис Қонунчилдик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маърузаси «Бизнинг бош мақсадимиз – жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир» Халқ сўзи 2005 йил, 29 январь.
2. Каримов И.А. Маъмурий ислохотларга бағишланган вазирлар маҳкамасининг 2003 йил 18 июлидаги мажлисидаги чиқиши. Халқ сўзи 2003й. 19 июль
3. Гулямов С.С Убайдуллава Р.А., Ахмедов Э. Мустақил Ўзбекистон Т.: Тошкент ислом университети., 2003 й.
4. Тухлиев Н. Кременцова А. Ўзбекистон Республикаси энциклопедия маълумот Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2002

5. Ефимова М.Р., Багнова С.Г. «Социальная статистика» М.: Финанс и статистика, 2005.
6. Ишмухамедов А.Э., Каланова М.З. «Ижтимоий соҳа иқтисодиёти» Маърузалар матни Т.: ТДИУ, 2005.

13 Мавзу: Ижтимоий суғурта ва хайрия жамғармалари

Режа:

1. Ижтимоий суғурта жамғармаси
2. Ҳалқаро ижтимоий суғурта амалиёти.
3. Хайрия жамғармалари
4. Ижтимоий мониторинг тадқиқотининг яқунлари

1. Ижтимоий суғурта жамғармаси

Ижтимоий суғурта жамоат аҳолиси 1993 йил 4 августда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузурида ташкил этилган. Жамғарма зиммасига фуқароларнинг давлат томонидан белгиланган ижтимоий суғурта ҳуқуқларини тўла ҳажмда рўёбга чиқариш, ижтимоий суғурта бўйича нафақаларнинг кафолатли ва ўз вақтида тўланишини таъминловчи шарт-шароитлар яратиш ва бошқа муҳим вазифалар юклатилган(26).

Бу вазифалар давлат ижтимоий суғуртасига мўлжалланган маблағларни йиғиш ва жамлаш нафақалар, вақтинча меҳнатга қобилиятсизлик, ҳомиладорлик ва туғиш бўйича фарзанд туғилганда, шунингдек фуқароларни дафн этиш учун бериладиган нафақаларни тўлаш ва давлат ижтимоий суғуртасининг бошқа нафақаларни тўлаш харажатларини маблағ билан таъминлаш ва бошқа йўллар орқали бажарилди.

Жамғарма асосан корхона, ташкилот, бирлашма ва кооперативлар (қайси идорага тегишлилиги ва мулкчилик шаклларида қатъий назар)нинг иш ҳақи фондидан белгиланган фоиз бўйича тўлайдиган бадалларни ҳамда зарур ҳолларда давлат бюджетидан тўланадиган маблағлар; яқка меҳнат фаолияти билан шуғулланаётган шахслар, шунингдек, хусусий, ижарадаги ёки шахсий деҳқон хўжалигининг суғурта бадаллари, фуқароларнинг мажбурий суғурта бадаллари; Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг, хорижий фуқароларнинг, корхона ва жамоа ташкилотларининг даромадларидан бериладиган ихтиёрий бадаллари, шунингдек, бошқа тўловлари ҳисобига жамланади.

Давлат ижтимоий суғуртаси бадаллари тарифи (миқдори) Республика қонунларида белгиланган. 1995 йил 1 январда барча корхона, ташкилот ва бирлашмалар учун бадаллар тарифи меҳнат ҳақи фондининг 36 фоиз қилиб белгиланди, ёлланма шартномалар билан ишлайдиган фуқароларнинг иш ҳақидан 1фоиз бадал олинади айрим меҳнаткашлар тоифаси учун имтиёзли тариф белгиланган эди.

Ижтимоий суғурта жамғармаси бюджетининг даромад қисми 2001 йилда 25,1 млрд. сўмни, шу жумладан, корхона, ташкилот, муассасаларнинг ва шахсий тадбиркорлик билан шуғулланувчи шахсларнинг меҳнат ҳиссаси жамғармадан тушган суғурта бадаллари 21,2 млрд. сўмни ташкил қилди.

Маълумки, 2005 йилдан бошлаб фойдадан олинадиган солиқ ставкаси 20 фоиздан 15 фоизга, юридик шахслар учун иш ҳақи фондидан ижтимоий суғурта ажратмалари 35 фоиздан 32 фоизга пасайтирилади. Шунингдек, айрим солиқ турлари умуман бекор қилинди.

Бу чора-тадбирлар маҳсулот ишлаб чиқарувчиларнинг молиявий аҳволини яхшилашга, корхоналарнинг инвестиция соҳасидаги фаолиятини оширишга хизмат қилади. 2005 йилнинг биринчи ярим йиллик мобайнида корхоналарнинг ўз инвестициялари ҳажми 18 фоизга ортди у иқтисодиётга йўналтирилган барча инвестицияларнинг 46 фоизини ташкил этади(26).

Дарҳақиқат, бозор ислохатлари чуқурлашаётган шароитда ижтимоий суғурта иқтисодиётни барқарорлаштириш ва ўсишни таъминлаш омили сифатида аҳамиятлидир. Чунки ижтимоий суғурта компанияларининг макроиқтисодий жараёнларни фаоллаштиришдаги аҳамияти ошиб боради ва вақтинча бўш суғурта захираларидан уларни барқарор ўстириш мақсадида мақбул инвестициялаш мақулдир. Биргина 2005 йилда банк депозитларидан маблағлар жами инвестицияни 29,5 фоизни ташкил этди ва улардан 65,9 фоиз акциялар ва 6,8 фоиз қимматли қоғозларга харажат қилинди. Бундан ташқари Давлатнинг банк облигацияларига 2,5 фоиз харажат қилинган эди.

Ижтимоий суғурта фаолияти бўйича халқаро амалиётни таҳлил этилиши, Ўзбекистонда суғурта операцияларини халқаро даражада ўтказиш, уларни ўтказишда банкларнинг иштирок этиши, воситачи ва қайта суғурталаш тизими яратиш, республика суғурта компаниялари ихтисослашуви зарурияти, ислохатлар даврида республикада ижтимоий суғурта фаолияти ривожланишининг ҳолати ҳар томонлама таҳлил асосида дастур ишлаб чиқишни тақозо этади. Бу дастурда ижтимоий суғурта капитали иқтисодиётининг барқарорлаштириш ва иқтисодий ўсишни таъминлашга таъсирини баҳолаш тизимини яратиш ва бу тизим уч даражали баҳолаш тизимидан иборат бўлиши лозим - макроиқтисодий-интеграл, макроиқтисодий -амалий ва макроиқтисодий таҳлилга асосланган бўлиши лозим.

Бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида миллий суғуртани шаклланиши хусусиятлари шуни кўрсатадики, республикада ихтисослашган қайта суғурталаш компанияси, брокер ва аджастер фирмаларни ташкил этиш ҳақида тавсиялар ишлаб чиқиш, иқтисодий ўсишнинг янги босқичига мос ижтимоий суғурта тизимини кучайтиришнинг асосий йўналишларидан биридир.

Бундан ташқари республикада ижтимоий суғурта жамғармалари тўлов қобилиятини сақлаш мақсадида ташкилий - институционал тузилмаларни такомиллаштириш, суғурталовчилар ассоциациясини ташкил этиш йўли билан миллий бозорни турли хил салбий жараёнлардан сақлаш сиёсатини олиб бориш, суғурта хизматларининг иқтисодий суғурталаш, ишга ёлланувчиларнинг ишловчилар саломатлигига зарар келтириш бўйича жавобгарлигини жорий қилиш, суғурта жамғармаларининг ихтисослашувини чуқурлаштириш юзасидан ишлар олиб бориш лозим.

2. Халқаро ижтимоий суғурта амалиёти

Бозор иқтисодиёти шароитида Ўзбекистон Республикасида иқтисодий ўсишни таъминлашда халқаро ижтимоий суғурта амалиётидан кенг фойдаланишни тақозо этади. Республика ижтимоий суғурта жамғармаси халқаро ижтимоий суғурта ва ижтимоий ҳимоя ташкилотлари билан кенг, ҳар томонлама алоқалар ўрнатган. Бу давлатларни ижтимоий суғурта ва хизмат модели асосан қуйидагилардан иборат:

1. Тиббий суғуртани жорий қилиш.
2. Ижтимоий хизмат ва соғлиқни сақлашни молиялаштириш.
3. Ижтимоий ва соғлиқни сақлаш янги ташкилий - функционал структурасини жорий қилиш.
4. Ижтимоий ва суғурта соҳасига янгиликларни жорий қилиш тажрибаси.

Юқорида келтирилган тиббий суғуртани жорий қилиш тамойиллари қуйидагилардан иборат:

1. Жамоа бирдамлиги тамойили «соғлом одам касал учун тўлайди»
 - мажбурий суғурта тўловлари;
 - тиббий ёрдам хажми суғурта тўловига боғлиқ эмас.
2. Жамиятнинг умумий тамойиллари:
 - Ўзбекистон Республикасининг ҳамма фуқароларига тиббий ёрдам берилади.
3. Худудий - ишлаб чиқариш тамойиллари:
 - суғурта амалиёти ҳамма худудларга тенг бўлиниши;
4. Пулни касални кетидан юриши.
5. Субъектлар ўртасидаги шартнома:
 - умумий тиббий суғурта (УТС) шартномаси;
 - икки томонлама мажбурий ва жавобгарлик тизимиси.

Соғлиқни сақлаш учун харажатлар бўйича Марказий, шарқий Европа давлатлари ва янги мустақил давлатлари синфланиши, Жаҳон Банки (1995 йил) ҳисоботларига кўра қуйидагича ифодаланади: иқтисодий имкониятлари мамлакатларни, иқтисодий ҳолатларига қараб аниқланган яъни ЯММ ташқи қарз ва хоказоларга қараб:

- иқтисодий имкониятларидан кўпроқ харажат қилувчи давлатлар: Болгария, Польша, Чехия, Венгрия, қирғизистон, Тожикистон, Туркменистон, Ўзбекистон(54).

- имкониятлардан камроқ харажат қилувчи давлатлар:

Руминия, қозоғистон ва бошқалар.

- керагидан ҳам кўп харажат қилувчи давлатлар:

Белоруссия, Литва, Украина, Молдава, Россия.

Ривожланган давлатларда молиялаштириш тамойиллари, асосан икки моделга бўлинади:

1. Беверидж модели бўйича соғлиқни сақлаш тизимлари.

- Соғлиқдан молиялаштириш - Дания

- Давлат томонидан назорат - Финляндия

- Давлат бюджети - Греция

- Катта бўлмаган хусусий сектор қолдиқ - Ирландия.

- Ҳамма фуқаролар учун очиқ йўл - Италия.

- Давлат бошқарувидаги юқори ихтисослашган тизими - Норвегия

- Истеъмолчи хизматига бир қанча қўшимча тўловлар - Испания, Швеция, Буюк Британия.

2. Бисмарк модели бўйича соғлиқни сақлаш тизимлари.

- Иш берувчилар ва ишловчилар мажбурий тўловлар ёки солиқлар ёрдамида молиялаштириш - Австрия, Белгия, Франция.

- Сармоядорлар нодавлат ташкилотларига тушади, лекин қонуний тиббий фондлар органларига - Германия, Голландия, Швейцария.

- Шифохоналар фондлар билан шартнома асосида ишлаш, тиббий хизматларни шартнома асосида таъминлаш, хизмат кўрсатиш тўлови бюджет асосида.

Шу билан бир қаторда ғарбий Европа давлатларида тиббий ёрдамнинг бир қисми суғуртага асосланган ва иккинчи қисми солиқларга асосланган бўлиб, суғуртадан солиқларга ўтиш давлатлари ҳам мавжуд(54).

Ҳозирги кунда тиббий хизматнинг шакллари жорий қилинмоқда, шу жумладан, тиббий ёрдамни оила амалиётини жорий қилишдир. Бу тадбирни яхши ёки ёмон томонлари қуйидагилардан иборат.

1. Аҳоли ва касаллар учун тенглик, ҳақиқат, ишонч, қониқтириш, оила ҳақида қайғуриш, узлуксиз тиббий-профилактика иши, танлаш имконияти.

2. Оила шифокорлари учун режалаштирилиш имконияти, қўшимча хизматлар учун қўшимча гонорарлар имконияти, обрў-эътиборнинг ўсишини қониқтириш.

3. Мутахассис шифокорлар учун мутахассисларни қисқартириш ҳисобига гонорарлар ошиш имконияти, кенгашичи сифатида обрў-эътиборнинг ўсиши.

4. Соғлиқни сақлаш тизими учун масъулиятли оила шифокорининг пайдо бўлиши, ҳамма соғлиқни сақлаш хизматларини такомиллаштириш, касалхоналарга жойлаштиришнинг даража ва давомийлигининг ҳисобига соғлиқни сақлашнинг сифатини ошириш, соғлиқни сақлаш касалликларни олдини олиш, босқичма-босқич ва ўз вақтида ёрдам ва бошқалар.

5. Бутун жамият учун аҳоли соғлиғининг даврий яхшиланиши, муддатдан олдин ўсишнинг даражасининг пасайиши, кўп касалликларни олдиндан аниқлаш ва уларнинг олдини олиш, аҳоли қониқишининг ўсиши ва ҳоказо.

Хулоса қилиб айтиш керакки, ҳозирги даврда ижтимоий ёрдам нуқтаи назардан соғлиқни сақлаш моделлар вариантлари такомиллаштирилмоқда.

3. Хайрия жамғармалари

Хайрия жамғармалар Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ҳамда амалдаги қонунларга риоя қилган ҳолда ўзини ўзи бошқариш тамойиллари асосида иш кўради⁽²⁰⁾.

Жамғармалар ўз сафига миллати, ирқи, дини ва фуқаролигидан қатъий назар, аждодларимиз қолдирган бой маданий меросни халқлар дўстлиги учун, маданиятининг ривожини, умуминсоний қадриятлар тантанаси учун хизмат қилдириш ниятида бўлган барча кишиларни ташкилот, муассаса ва корхоналарни кўнгилли равишда бирлаштиради. Давлат ва жамоат ташкилотлари, ижтимоий уюшмалар ва фуқароларнинг фаолияти ва эътиборини ёш авлод тарбиясига, етим-есир ва ногиронларни, кам даромадли оилаларни қўллаб-қувватлашга қаратади.

Республикада 2005 йилда 250 га яқин халқаро, Республика хайрия жамғармалари, хорижий жамғармаларнинг Ўзбекистондаги бўлимлари фаолият олиб боради. Экосан, Евроазия (АҚШ), Конрад Аденаур (Олмония) ва бошқалардир.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислон Каримов 2003 йил 7 октябр куни янги тузилган Ўзбекистон либерал-демократик партияси ташаббус гуруҳи азолари билан учрашуви бўлиб ўтди. Бу учрашууда давлатимиз раҳбари мамлакатимизда амалга оширилаётган бозор иқтисодиётини чуқурлаштириш, ишлаб чиқаришни юксалтириш, умуман халқ фаровонлигини ошириш ҳамда иқтисодиётни барқарор ривожланишини таъминлашда кичик ва ўрта бизнес вакиллари ҳамда тадбиркорларнинг ҳиссаси тобора ортиб бораётганини таъкидлади.

Юртбошимиз бу ерга тўпланганлар янги партияни тузиш ташаббуси билан чиқани, бундай ташаббус Конституциямиз ва амалдаги бошқа қонунлар доирасида, ҳар томонлама чуқур мушоҳада билан амалга ошириладиган бўлса, уни қўллаб-қувватлаш лозимлигини айтди.

Дарҳақиқат, мустақиллик юртдошларимиз онгида катта ўзгаришлар ясади. Одамларимизда, айниқса ёшларимизда тадбиркорлик билан шуғуланишга кучли рағбат уйғотмоқда. Уларга ўз иши, бизнесини ташкил этиши учун мамлакатимизда барча ҳуқуқий асослар яратилган ва жамоат ташкилотлар кўмак беради.

Ҳозирги кунда партиялар, касаба уюшмалари, ёшлар ташкилотлари, Хотин - қизлар кўмитаси, турли Жамғармалар Ўзбекистоннинг энг муҳим ижтимоий ташкилотлари ва жамғармалари ҳисобланади.

⁶ Халқ сўзи, 2003 йил 8 октябр.

4. Ижтимоий мониторинг тадқиқотининг якунлари

ЮНИСЕФнинг «2003 йил ижтимоий мониторинги» тадқиқотини БМТ Болалар жамғармаси (ЮНИСЕФ) буюртмасига кўра Марказий ва Шарқий Европа ҳам МДХ мамлакатларида аҳолининг ижтимоий-иқтисодий фаровонлигига тадқиқ этилди. Бу тадқиқотда 8 мамлакатларнинг тарқалиб кетиши ва уларнинг ҳудудида 27 янги давлатнинг пайдо бўлиши жараёнида улар мураккаб иқтисодий бўҳронлар ва низоларни, ижтимоий соҳада мисли кўрилмаган муаммоларни бошидан кечиргани ва аҳолишунослик харитасида ўзгаришлар рўй бергани таъкидланади. Қиёсий статистик маълумотлар асосида нафақат макроиқтисодий ўзгаришлар суръати, балки амалга оширилаётган ислохатларнинг ижтимоий жиҳати ҳам баҳо берилган(19).

ЮНИСЕФ маълумотларига кўра, Ўзбекистонда ялпи ички маҳсулотнинг амалдаги ўсиши 2005 йилда 1989 йилга нисбатан 106,8 фоиз (МДХ мамлакатлари орасида энг юқори кўрсаткич)ни ташкил этди. Чехия ҳам ҳудди шундай ўсишга эришган, Аини пайтда Молдовада бу кўрсаткич 38,4 фоиз, Россияда 64,3 фоиз, қозоғистонда 85,6 фоизни ташкил этган.

90-йиллар охиридан бошлаб Марказий ва Шарқий Европа ҳамда МДХнинг барча мамлакатларида миллий даромад ўсиши кузатилмоқда. Шу билан бирга Кавказорти мамлакатларида аҳоли жон бошига нисбатан даромаднинг ўсиш кўрсаткичлари энг пастлиги қайд этилган.

Бирок, айрим мамлакатларда иқтисодий ўсиш аҳоли ўртасида тенгсизликнинг кучайишига олиб келмоқда «Жини» коэффицентини қўллаб тадқиқот ўтказган экспертлар Грузияда барча даромадлар аҳолининг ярмидан кам қисмида эканлигини, қолганлар тирикчилик учун ҳеч қандай маблағга эга эмаслигини аниқлади. («Жини» коэффицентига кўра, агар аҳолининг барча қисми бир хил даромад қилса, «Жини» 0 га тенг, агар ҳамма даромадлар битта субъектларнинг қўлида бўлса, «Жини» 1,0 га тенг. Ривожланган мамлакатларда «Жини» ўртача 0,25-0,35га тенг бўлиб, бу энг мақбул кўрсаткич ҳисобланади).

Россия, Қирғизистон ва Қозоғистонда ҳам Грузиядаги вазият юзага келган. Уларда «Жини» 0,512-0,514 даражада. (МДХ мамлакатлари орасида энг паст кўрсаткич).

Тадқиқотда аҳоли турмуш даражасида ҳақиқий ўзгаришни таъминлаш учун иқтисодий ислохатлар самарали ижтимоий сиёсат билан уйғун бўлиши лозимлиги таъкидланади.

ЮНИСЕФ маълумотларига кўра, соғлиқни сақлаш, мактаб ва касб-хунар техник таълимига сарфланаётган давлат харажатлари ҳажми Марказий Осиё мамлакатлари орасида Ўзбекистонда энг юқори.

Ўзбекистонда аниқ мақсадга йўналтирилган иқтисодий ислохатлар натижасида болалар, ёшлар, оила, оналик ва кексаларга ғамхўрлик кўрсатишга қаратилган махсус дастурлар ижросининг таъминланаётганлиги туфайли аҳолининг нисбатан ҳимояга муҳтож қатламларини ижтимоий муҳофаза қилиш даражасини ифодаловчи қуйидаги кўрсаткичларга эришилди:

1. Ўзбекистонда туғилаётган болаларнинг атиги 4,7 фоизи 20 ёшгача бўлган оналарнинг ҳиссасига тўғри келади. Бу Марказий ва Шарқий Европа мамлакатларига нисбатан энг яхши кўрсаткичлардан биридир (Полшада -7,0 фоиз, Венгрияда -7,4 фоиз, Словакияда 9,1 фоиз). МДХ мамлакатларида бу кўрсаткич 8,8 фоиздан (қирғизистон) 16,3 фоизгача (Молдова) ташкил этади.

2. Ўзбекистонда 20 ёшгача бўлган оналарнинг никоҳсиз бола туғиши Шарқий Европанинг кўпгина давлатларидагига нисбатан уч баробар, Россия, қозоғистон ва қирғизистондагидан икки баробар кам.

3. Ўзбекистонда гўдакларнинг ўлими кескин камайди, яъни илгари ҳар 1000 нафар чақалоқдан 38,1 нафари нобуд бўлган бўлса, бу кўрсаткич истиқлол йилларида 18,3 нафаргача тушди. Бу Марказий Осиёда энг яхши кўрсаткичдир. Оналар ўртасида ҳам ўлимнинг кескин камайиши кузатилмоқда, яъни ҳар 100 минг ҳомиладор аёлдан 42,8 нафари туғиш жараёнида ҳаётдан кўз юмган бўлса, бу кўрсаткич мустақиллик йилларида 33,5 нафаригача камайди. Ҳолбуки, ушбу кўрсаткич қозоғистонда 50, қирғизистонда 43,8, Тожикистонда 45,4 нафарни ташкил этади.

4. Сўнгги 12 йилда Ўзбекистонда абортлар сони уч баробар камайиб, бугунги кунда ҳомилани сунъий тушуриш Эстониядагидан 10 баробар, Россиядагидан 15 баробар, қозоғистондагидан 6 барбар, Туркменистондагидан 2 баробар кам рўй бермоқда.

5. Ўзбекистонда ўлимнинг умумий даражаси 1000 кишига нисбатан 5,3 нафарни ташкил этади, бу Шарқий Европа давлатларидагидан ўртача икки марта, Европа мамлакатларидагидан уч марта кам демакдир.

6. Никоҳнинг бекор қилиниш даражаси сўнгги 12 йилда 1,5 баробар пасайиб, 100 та никоҳга нисбатан 9,2 ҳолатни ташкил этади, бу эса Чехия ва Беларусиядан 6 марта, Россиядагидан 7,5 марта, қозоғистондагидан 3 марта, Туркменистон ва қирғизистондагидан икки марта камдир.

7. Ўзбекистонда меҳрибонлик уйларида тарбиёланаётганлар 100 минг кишига 34,8 бола тўғри келса, бу кўрсаткич Россия, Украина ва қозоғистонда 10 баробар кўпдир.

8. Мамлакатимизда мустақиллик йилларида жиноятчиликнинг умумий даражаси учдан бирга камайиб, 2005 йилда 100 минг кишига нисбатан 298 ҳолатни ташкил этди. Шу даврда Россияда жиноятчилик икки баробар ўсди (100 минг кишига 2056 ҳолат тўғри келади). Украина, Молдова ва қозоғистонда жиноятчилик даражаси Ўзбекистондагидан уч баробар юқори. Вояга етмаганлар орасида жиноят содир этиш ҳолатлари Ўзбекистонга нисбатан Россияда 15 баробар, Украинада 10 баробар, қозоғистонда эса 6 баробардан кўпроқдир.

9. Экологик муаммоларга қарамай, республикаимизда сил касали тарқалишининг олди олинди. қозоғистонда сўнгги 12 йил ичида силга чалинганлар сони икки баробар, ўсиб, ҳар 100 минг кишининг 155,5 нафари ушбу касаллика дучор бўлган, қирғизистонда эса бу касаллик қарийб уч баробар кўпайган, шунингдек, ЮНИСЕФ экспертлари Туркменистон ва Тожикистонда ҳам мазкур хавфли ҳасталикка учраганлар кўпайиб бораётганлигини қайд этган.

10. Мамлакатимизда 25-39 ёшдаги (энг лаёқатли ёш) эркеклар ўртасида ўлим даражаси МДХ мамлакатлари ўртасида энг кам кўрсаткични ташкил этади. Россия, Беларус ва қозоғистонда бундай ҳолат республикаимиздагига нисбатан икки баробар кўпдир.

11. Ўзбекистонда 17 ёшгача бўлган соғлом янги авлод 10 миллион 924 минг кишини ташкил этади. Бу кўрсаткич бўйича Болгария, Молдова биздан 10 баробар, Венгрия, Чехия, Туркменистон, қирғизистон 5 баробар, Тожикистон 3 баробар, қозоғистон икки баробардан кўпроқ орқада. Мамлакат келажаги бўлган ёш фуқаролар сони бўйича биз Украинадан ўзиб кетдик.

Қисқача хулоса:

Ижтимоий суғурта жамоат аҳолиси 1993 йил 4 августда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузурида ташкил этилган. Жамғарма зиммасига фуқароларнинг давлат томонидан белгиланган ижтимоий суғурта ҳуқуқларини тўла ҳажмда рўёбга чиқариш, ижтимоий суғурта бўйича нафақаларнинг кафолатли ва ўз вақтида тўланишини таъминловчи шарт-шароитлар яратиш ва бошқа муҳим вазифалар юклатилган.

Дарҳақиқат, бозор ислоҳатлари чуқурлашаётган шароитда ижтимоий суғурта иқтисодийни барқарорлаштириш ва ўсишни таъминлаш омили сифатида аҳамиятлидир. Чунки ижтимоий суғурта компанияларининг макроиқтисодий жараёнларни фаоллаштиришдаги аҳамияти ошиб боради ва вақтинча бўш суғурта захираларидан уларни барқарор ўстириш мақсадида мақбул инвестициялаш мақулдир.

Бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида миллий суғуртани шаклланиши хусусиятлари шуни кўрсатадики, республикада ихтисослашган қайта суғурталаш компанияси, брокер ва аджастер фирмаларни ташкил этиш ҳақида тавсиялар ишлаб чиқиш, иқтисодий ўсишнинг янги босқичига мос ижтимоий суғурта тизимини кучайтиришнинг асосий йўналишларидан биридир.

Бундан ташқари республикада ижтимоий суғурта жамғармалари тўлов қобилиятини сақлаш мақсадида ташкилий - институционал тузилмаларни такомиллаштириш, суғурталовчилар ассоциациясини ташкил этиш йўли билан миллий бозорни турли хил салбий жараёнлардан сақлаш сиёсатини олиб бориш, суғурта хизматларининг иқтисодий суғурталаш, ишга ёлланувчиларнинг ишловчилар саломатлигига зарар келтириш бўйича жавобгарлигини жорий қилиш, суғурта жамғармаларининг ихтисослашувини чуқурлаштириш юзасидан ишлар олиб бориш лозим.

Ижтимоий суғурта ва хайрия жамғармалар асоси, республикада ижтимоий суғурта жамғармасини ривожланиши, суғурта фаолияти, республикада суғурта операцияларини халқаро ижтимоий суғурта амалиёти, тиббий суғурта, Беверидж модели, Бисмарк модели, хайрия жамғармалар кўриб чиқилган.

Таянч атамалар: Суғурта, ижтимоий суғурта, суғурта жамғармаси, суғурта операциялари суғурта моделлари, тиббий суғурта, хайрия жамғарма, нодавлат жамғарма.

Назорат учун саволлар:

1. Ўзбекистон республикасида ижтимоий суғурталаш тизими нималардан иборат?
2. Ижтимоий суғурталашнинг зарурияти қандай?
3. Ижтимоий суғурталашни қандай чет эл моделларини биласиз?
4. Бисмарк моделининг моҳияти нимадан иборат?
5. Хайрия жамғармаларини тушунчаси.
6. Ижтимоий мониторингни яқунларини қандай?
7. Суғурта тиббиёт тизимини моҳияти қандай?
8. Суғурта тиббиётни чет эл тажрибаси.

Тавсия этилган адабиётлар:

1. «Ўзбекистон Республикаси пенсия таъминоти тўғрисида»ги қонуни. Халқ сўзи, 1993 йил, 14 сентябрь.
2. Каримов И.А. Озод ва обод ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз Т.: Ўзбекистон, 2000.
3. Каримов И.А. Маъмурий ислохотларга бағишланган вазирлар маҳкамасининг 2003 йил 18 июлидаги мажлисидаги чиқиши. Халқ сўзи 2003й. 19 июль
4. Асаев Т.Ш. Управление социальнўм развитием М.: изд. МГУ, 2004.
5. Аскарова М. Т. Развитие система страхования в обеспечении экономического роста в условиях рўночнўх преобразований в республике Узбекистан. Автореферат кандидатский диссертации. Ташкент 2003 г.
6. Гулямов С.С., Холмуминов Ш.Р., Каланова М.З., таҳрири остида. Маҳаллий иқтисодий ва менежмент. Т.: Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамғармаси нашриёти, 2004йил.

7. Тухлиев Н. Кременцова А. Ўзбекистон Республикаси энциклопедия маълумот Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2002
8. Ишмухамедов А.Э., Каланова М.З. «Ижтимоий соҳа иқтисодиёти» Маърузалар матни Т.: ТДИУ, 2005.

14. Мавзу: Меҳнат бозори ва бандлик муаммолари

Режа:

1. Аҳолининг иш билан тўла бандлиги
2. Меҳнат бозорини шаклланиши
3. Тадбиркорликни ривожлантириш – бандлик гарови

1. Аҳолининг иш билан тўла бандлиги

Ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётига ўтиш даврида Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Каримов таъкидлаб ўтилганидек «Хеч кимга сир эмас, бугунги жиддий муаммоларимиздан бири - жойлардаги, авваламбор, ёшлар ўртасидаги ишсизликдир. Бу бир ой ёки бир йилда ҳал бўладиган эмас, албатта. Бу муаммони илдизи чуқур ва бунга олиб келадиган сабаблар кўп. Бундай мураккаб масалани ечиш учун у билан узвий боғлиқ бўган бошқа ечиш муаммоларини ҳам ҳал этишга тўғри келади».

Бу муаммонинг ижобий ёки салбий томонга ўсиши, биринчи галда иқтиодий риводланиш билан боғлиқ. Ўзбекистонда ялпи ички маҳсулотнинг амалдаги ўсиши 2004 йилда 1998 йилга нисбатан 106,3 фоизни ташкил этди ва МДХ мамлакатлари орасида энг юқори кўрсаткичга эришди. Чехия ҳам худди шундай ўсишга эришган. Айни пайтда Молдовада бу кўрсаткич 38,4 фоиз, Россияда 64,3 фоиз, Қозоғистонда 85,6 фоизни ташкил этган(5).

Иқтисодий тез ривожланса, ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг харидори, кўп бўлса эксперт ҳажми ошиб борса, шу ҳисобдан корхоналарга валюта тушса, албатта янги иш ўринлари вужудга келади. Бу нафақат завод ёки хўжалик, балки шу ерда ишлайдиган ҳар бир инсоннинг даромад ва буромадини ташкил қилади. Натижада ишсизлик даражаси пасаяди.

Бу масаланинг яна бир жиҳати шундаки, ишлаб чиқаришнинг ривожланиши, барқарор ўсиб бориши - бу қишлоқ хўжалигида бўладими, саноат ёки хизмат кўрсатиш соҳасида бўладими - шу тармоқларда ишлаётган одамларнинг доимо сезгир ва изланувчан бўлишини, бугунги кун талаб қиладиган касб-ҳунарларни ўрганишни, ўз малака ва савиясини муттасил ошириб боришни, мухтасар қилиб олганда, замон билан тенг қадам ташлашни талаб этади.

Бозор иқтисодиётига ўтиш шиддати шундайки, озгин оқсоқликка йўл қўйган одам ёки корхона эртага ҳаётдан орқада қолиб кетиши мумкин. Маҳсулот таннархи ҳам, даромад ва буромад ҳам турмуш даражаси ҳам замон билан ҳамқадам юришимизга чамбарчас боғлиқ(50).

⁷ И. А. Каримов. Тадбиркорлар ва ишбилармонлар ижтимоий қатлами Ўзбекистон сиёсий майдонида ўз ўринларини эгаллаш лозим. Халқ сўзи 20032 йил 8 октябрь.

Одамларни иш билан банд қилишнинг яна бир омили - ташаббус ва изланувчанлик билан яшаш. Бунинг учун тадбиркорлик сир-асрорини пухта ўрганиб, тинимсиз ҳаракат қилиш ва олдинга интилишдир.

Ўзбекистонда аҳолининг меҳнатда бандлиги сиёсатининг асосий йўналишлари қуйидагилардан иборат:

- янги иш жойларини яратиш, айниқса қишлоқ жойларида юқори технология ва кўп меҳнат талаб қилувчи ишлаб чиқаришни устувор ривожлантириш;

- ишчи кучини қайта тақсимлаш мақсадида иш жойларини яратиш, ишлаб чиқариш ва ижтимоий инфратузилмани жадал ривожлантириш;

- аҳолининг меҳнат фаоллигини кўтариш, уни боқимандалик кайфиятидан ҳолос қилиш;

- аҳолининг кичик бизнесда, хусусий тадбиркорликда ва шахсий меҳнатда бандлигини моддий ва молиявий қўллаб-қувватлаш;

- ёшларнинг меҳнатда бандлиги хусусидаги қонун ва ҳуқуқларни амалга оширишда алоҳида чора-тадбирларни қўллаш;

- ишга жойлашиш тўғрисидаги ахборотнинг бепул ва эркинлигини таъминлаш.

Ўзбекистонда, айниқса, қишлоқ жойларида ошкора бўлмаган ишсизлик даражаси бирмунча юқори, айтиб ўтиш керак, расман ишсизлар сони жуда кам ҳисобга олиниб келинмоқда.

Мамлакатда ҳар йили ўртача ҳисобланганда 150 мингдан кўпроқ янги иш жойлари яратилмоқда, бироқ ишга лаёқатли фуқаролар сони, яъни ишчи кучи йилига 300-350 минг кишига кўпаймоқда, Оқибатда аҳолининг меҳнатда бандлик даражаси 84 фоиздан 2006 йилда бориб 86 фоизгача ошиши эҳтимоли мавжуд ва бу нодавлат соҳаси ҳисобига оширилади(44).

2. Меҳнат бозорининг шаклланиши

Меҳнат ресурслари меҳнатга лаёқатли аҳоли ва ишлаётган меҳнат ёшидан ўтганлар, яъни нафақахўрлар ва навқирон ёшлардан ташкил топади. Меҳнат ёки ишчи кучи бозорини аниқлаш учун аҳолининг кўпайиши суръатларини ва унинг сабабларини билиш зарур, хусусан умумий кўпайишини, табиий кўпайишини. Меҳнат бозори доимий ҳаракатдаги тизим бўлиб, унда ишлаб чиқариш воситаларининг эгалари ва ишчи кучлари субъект сифатида муносабатда бўладилар, бу тизимда иш жойлари ва ишчи кучи ўртасида таркибли муносабатлар, уларга талаб ва таклиф таққилланади.

Меҳнат бозорининг асосий белгилари қуйидагилар:

- ишчи кучига талаб ва унинг таклифи;

- ишчи кучининг қиймати ва баҳоси (ҳақи);

- рақобат;

Меҳнат бозори - бу динамик тизим бўлиб, унда мулк ва ишчи кучи эгалари ўзаро муносабат қиладилар, иш жойи ва ишчи кучи ҳажми тузилмаси ва уларнинг нисбатига бўлган талабни шакллантиради. Масалан, 2004 йилдаги аҳолининг сони 26,4 млн. киши бўлган, 16 ёшга етмаган ёшлар, нафақахўрлар ва I, II гуруҳ ногиронлар 12,3 млн. киши, ихтисослаштирилган ташкилотлардаги шахслар 3 минг киши, ишлаётганлар ва ишлашни истамаганлар сони 2,6 млн киши ва ўқишдагилар сони 930 минг кишини ташкил қилган. Жаъми ишчи кучи 13181,0 минг киши: ишлаётганлар 9367,8 минг киши; ишсизлар 342 минг киши.

Меҳнат ресурслари - меҳнат ёшидаги ва меҳнатга қобилиятсиз ёшда бўла туриб ишлаётган шахслардан шаклланади. Уларга меҳнатга қобилиятли ёшдаги аҳоли, ишлаётган нафақахўрлар ўсмирлар, I ва II гуруҳ ногиронлари киради.

Жамиятнинг мавжуд ресурслари чегаралангандир. Шунинг учун барча давлатлар ва ҳукуматлар мазкур ресурсларни алоқаси борица максимал равишда

режали ишлашга ҳаракат қилмоқдалар, у табиий ресурсларга ва шунингдек меҳнат ресурсларига ҳам тааллуқлидир(38).

Ресурсларни самарали равишда ишлатишда улардан кўп миқдорда товарлар ва хизмат кўрсатиш маҳсулотлари ишлаб чиқаришни назарда тутмоқ лозим. Унинг ошириш шартларидан бири тўла иш билан таъминлашдан иборатдир. Ишчилар мажбуран ишсиз қолишлари мумкин эмас. Агар ким меҳнат қилишни истамаса ва бунга қобилиятлари бўлса, иқтисод барчани меҳнат билан таъминлаши зарур.

Бозор иқтисоди шароитида товарлар ва хизматлар кўрсатиш бозорида сотилади. Капитал бозор маблағлари асосида сотилади ва сотиб олинади. қимматли қоғозлар бозори мулк ва шу кабилар мавжуд, Меҳнат бозори ҳам бозорларнинг таркибий қисмини ташкил этади. Барча бозорларда таклиф ва талаблар бўйича қонунлар мавжуд. Меҳнат бозорида ёлланган ишчилар ишга бўлган ўз қобилиятини таклиф этадилар, яъни ҳақ тўлашга нисбатан ўз ишчи кучларини ва малакаларини таклиф этсалар, иш билан таъминловчилар эса ўз талабларини қўядилар, харид қилинган ишга бўлган қобилиятини сотиб оладилар ва унга ҳақ тўлайдилар. Ўз навбатида меҳнат бозорида уч зарур бозор элементлари мавжуд: талаб, таклиф ва нархлар, иш ҳақи ҳисобланади. Иш ҳақи меҳнат билан бандлик даражаси ва ишсизлик орасидаги нисбатга боғлиқ.

Таклиф қуйидаги омиллар асосида юзага келади:

- иш ҳақи даражаси;
- маданият;
- дин;
- касба уюшмалари мавжудлиги;
- солиқ миқдорлари;
- ишчи кучининг таркиби (масалан, унда ёшларнинг кўпчилик қисмини ташкил этиш);
- ишчи кучини ҳудудлар бўйлаб тақсимланиши.

Ўзбекистонда ҳозир ишсизликнинг фрикциион ва таркибий - структуравий турлари мавжуд бўлиб, меҳнат биржаларининг маълумотларига қараганда расмий ишсиз қолган кишилар сони 100 мингга яқинлашиб бормоқда, яъни халқаро иқтисодий уюшмалар, Жаҳон Банки талаблари даражасида турибди(44).

Республика ҳукумати, Меҳнат ва ижтимоий муҳофаза вазирлиги, меҳнат биржалари амалга ошираётган аниқ чора-тадбирлари меҳнатда бандликни ошириш ва иш кучидан самарали фойдаланишни аниқлаш, қишлоқ жойларида янги иш жойларини яратиш, қишлоқда саноат корхоналарини қуриш ва хизмат кўрсатиш соҳаларини ўстириш. Косибчилик, хунармандчиликни ривожлантириш, қишлоқ хўжалигига янги технологияни жорий қилиш, кадрлар малакасини ошириш ва касб-хунарга ўргатиш, аҳолининг меҳнатда бандлигини тўла таъминлайди. Бу вазифаларни амалга оширишда нодавлат ва давлат муассасаларининг аҳамияти ва тутган ўрни катта.

3. Тадбиркорликни ривожлантириш-бандлик гарови

Ҳозирги даврда ҳар қандай давлатда бандлик ва аҳоли турмуш даражаси тадбиркорликни ривожланиши билан белгиланади. Иқтисодий ривожланган давлатлар имконияти фундаментал илмий тадқиқотларни олиб бориш, асосий тармоқларни ривожлантириш асосида аҳолини истеъмол товарларга бўлган ўсиб бораётган талабини қондиришга қаратилган бўлса, ривожланаётган давлатларни эътибори асосан мавжуд ресурслардан тўлароқ фойдаланишга қаратилиб келинмоқда ва уларнинг ривожланиш суръатлари шу ресурсларни янги, илғор технология асосида пировард маҳсулот ишлаб чиқариб дунё бозорида салоҳиятини кўтаришга боғлиқдир. Мазкур соҳада ривожланаётган давлатларда инвестиция муаммоларини ҳал этиш, ички бозорни истеъмол товарларга тўлдириш ва кенг қамровли хизмат соҳаларини

ривожлантиришда Ўзбекистоннинг энг қимматли ресурси бўлмиш аҳолини иш билан бандлигини таъминлашда кичик ва хусусий тадбиркорликни ривожлантириш истиқболларига алоҳида эътибор бериб келинмоқда. Чунки, кичик ва ўрта бизнес йирик ишлаб чиқаришни ташкил қилишга нисбатан бир мунча афзалликларга эга. Авваламбор кичик ва ўрта корхоналарни нисбатан оз бошланғич сармоя билан ташкил этиш мумкин, ҳамда ишлаб турган корхоналарни нисбатан оз бошланғич сармоя билан ташкил этиш мумкин, ҳамда ишлаб турган корхоналарни қайта жиҳозлаш ёки фаолият йўналишини ўзгартириш кўп маблағни талаб этмайди(8).

Лекин энг муҳими бандлик нуқтаи назаридан кичик, ўрта ва хусусий тадбиркорликни ривожлантириш кам харажат билан янги иш жойларини ташкил қилиб меҳнат бандлигини оширишда, аҳоли даромадини ўтириш ва ўрта даромадли аҳоли қатламини шакллантиради. Кичик ва ўрта бизнес ривожланиши янги иш бошлаётган тадбиркорларга амалий сабоқ бериб, уларнинг малакасини оширишда ва иқтисодиётда рақобат муҳитини шакллантиради. Шунинг учун жаҳонда иш билан банд аҳолининг 50 фоиздан кўпроғи кичик ва ўрта тадбиркорликда меҳнат қилади ва уларнинг ялпи ички маҳсулотнинг яратишдаги улуши 50-60 фоизни ташкил қилмоқда. Тараққий этган мамлакатларда, хусусан, бу кўрсаткичлар янада юқори, жумладан Европа Иттифоқига аъзо мамлакатларда кичик ва ўрта бизнес ҳисобига ялпи ички маҳсулот ишлаб чиқарилиши 63-67 фоизга тўғри келади. Япония ва АҚШда эса кичик ва ўрта фирмаларнинг ЯИМдаги улуши мутаносиб равишда 55 фоиз ва 52 фоиз ташкил этади. Келтирилган далиллардан кўриниб турибдики кичик ва ўрта бизнесни бандликка ва иқтисодий ривожланишга қўшаётган улуши аҳамияти мунтазам ортиб бормоқда. Шунинг учун Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Каримов Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил биринчи ярмида «Мамлакатимиз иқтисодиёти ҳамда ижтимоий соҳани ривожлантириш яқунлари ва бу соҳаларда энг муҳим устувор йўналишлар бўйича амалга оширилаётган чора-тадбирлар ҳақида» маърузасида «Биринчи ярим йилликда ички маҳсулот ҳажми 3,8 фоизга ўсди. Иқтисодиётни деярли барча соҳа ва тармоқларни жадал ва изчил ривожланди..... аҳоли бандлиги ўсиш суръатларининг барқарорлиги сақлаб қолинди - бу кўрсаткич 102,8 фоизни ташкил этди.

Буларнинг барчаси ва биринчи навбатда аҳолини ижтимоий ҳимоя қилишга қаратилган чора-тадбирларнинг амалга оширилиши натижасида, ялпи ички маҳсулотнинг аҳоли жон бошига ҳисобланганда 2,6 фоиз, реал даромдларни эса 8 фоизга қўпайтириш имкони пайдо бўлди» - деб таъкидлади.

Ўзбекистонда хусусий тадбиркорликни кенг ривожлантиришга ҳамма имкониятлар бўлгани ҳолда қатор тармоқларда мавжуд имкониятлардан етарлича фойдаланилаётир. Масалан, қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишлаш ва истеъмол товарларини ишлаб чиқариш билан шуғулланувчи хусусий тадбиркорлик фаолияти ривожланиш имкониятлари қуйидаги кўринишга эга. Республикамизда ноҳатнинг атиги 15 фоизи, сабзавотнинг 10 фоизи, полиз маҳсулотининг 5 фоиз, узумнинг 23, терининг 26 фоиз, жуннинг 15 фоиз, гўштнинг 25 фоиз, сутнинг 5 фоиз қайта ишланмоқда. Бу кўрсаткичлар қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишлаш ва қишлоқ аҳолисини иш билан бандлигини ошириш борасидаги салоҳият катталигини кўрсатади.

Ҳозирда ижтимоий соҳа тармоқларини ислоҳ этишнинг устувор йўналишларидан бири мазкур тармоқларда хусусий секторнинг кичик ва ўрта бизнесни ривожлантириш ҳисобланади.

⁸ Халқ сўзи, 2003 йил 19 июль.

Тиббиёт соҳасида 2004 йилга келиб республикада 80 тадан ортиқ хусусий касалхона ва мингга яқин амбулатория-шифоҳона муассасалари ишламоқда. Республикадаги деярли ҳамма дорихоналар тўла хусусийлаштирилди ёки нисбатан давлатнинг кичик хиссаси билан (35 фоиздан кўп эмас) қолди. Уч мингдан ортиқ шифокор хусусий шифокорлик амалиёти билан шуғулланиш учун лицензия олди. Уларнинг кўпчилиги стоматолог ва теропевтлар, камроғи-акушер-генекологлар ва энг ками боллалар шифокори ва невропатологлардан ташкил топган.

Ўзбекистон соғлиқни сақлаш тизимида фаолият кўрсатаётган кичик корхоналар сони 2004 йилда тахминан 750, ишловчилар ходимларнинг ўртача ҳисобда 3200 киши, хизмат кўрсатиш ва савдодан тушган тушим 1 миллиард сўмдан ошди.

Мамлакатимизда таълим тизими соҳасида ҳам кичик ва ўрта бизнес ривожланмоқда. Республика қонунчилиги давлат аккредитацияси ва тегишли лицензияга эга бўлиш шарти билан уйда очилган хусусий муассасалар ва деярли ҳар қандай даражадаги нодавлат таълим муассасаларининг ишлашига рухсат берилди. Хусусий мактабгача таълим, мактаблар ишламоқда. Лекин республикада ҳозирча олий ўқув юртларига кириш олдидан ва ўқишга тайёрлайдиган хусусий таълим муассасалари йўқ. Тижорат асосидаги таълим ва илмий-тадқиқот хизматларини кўрсатиш яхши йўлга қўйилмаган.

Шундай қилиб, бандлик соҳасида, янги иш жойларини юзага келтиришда тадбиркорликни ривожлантириш, кадрлар етиштириш бўйича ўқув муассасаларини фаолиятининг самарадорлигини ошириш учун Миллий дастурни амалга ошириш лозим.

Қисқача хулоса:

Ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётига ўтиш даврида Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Каримов таъкидлаб ўтилганидек «Хеч кимга сир эмас, бугунги жиддий муаммоларимиздан бири - жойлардаги, авваламбор, ёшлар ўртасидаги ишсизликдир. Бу бир ой ёки бир йилда ҳал бўладиган эмас, албатта. Бу муаммони илдизи чуқур ва бунга олиб келадиган сабаблар кўп. Бундай мураккаб масалани ечиш учун у билан узвий боғлиқ бўган бошқа ечиш муаммоларини ҳам ҳал этишга тўғри келади».

Бу муаммонинг ижобий ёки салбий томонга ўсиши, биринчи галда иқтиодий риводланиш билан боғлиқ. Ўзбекистонда ялпи ички маҳсулотнинг амалдаги ўсиши 2004 йилда 1998 йилга нисбатан 106,3 фоизни ташкил этди ва МДХ мамлакатлари орасида энг юқори кўрсаткичга эришди. Чехия ҳам худди шундай ўсишга эришган. Айни пайтда Молдовада бу кўсаткич 38,4 фоиз, Россияда 64,3 фоиз, қозоғистонда 85,6 фоизни ташкил этган.

Меҳнат бозори ва бандлик муаммоларидан аҳолининг иш билан тўла бандлиги, республикада меҳнат бозорининг шаклланиши ва бандликни таъминлашда кичик ва ўрта бизнесни ривожлантириш кўрилган. Меҳнат ресурслари меҳнатга лаёқатли аҳоли ва ишлаётган меҳнат ёшидан ўтганлар, яъни нафақахўрлар ва навкирон ёшлардан ташкил топади. Меҳнат ёки ишчи кучи бозорини аниқлаш учун аҳолининг кўпайиши суръайтларини ва унинг сабабларини билиш зарур, хусусан умумий кўпайишини, табиий кўпайишини. Меҳнат бозори доимий ҳаракатдаги тизим бўлиб, унда ишлаб чиқариш воситаларининг эгалари ва ишчи кучлари субъект сифатида муносабатда бўладилар, бу тизимда иш жойлари ва ишчи кучи ўртасида таркибли муносабатлар, уларга талаб ва таклиф тақиқланади.

Меҳнат бозорининг асосий белгилари қуйидагилар:

- ишчи кучига талаб ва унинг таклифи;

⁹ И. А. Каримов. Тадбиркорлар ва ишбилармонлар ижтимоий қатлами Ўзбекистон сиёсий майдонида ўз ўринларини эгаллаш лозим. Халқ сўзи 20032 йил 8 октябрь.

- ишчи кучининг қиймати ва баҳоси (ҳақи);
- рақобат;

Ҳозирги даврда ҳар қандай давлатда бандлик ва аҳоли турмуш даражаси тадбиркорликни ривожланиши билан белгиланади. Иқтисодиёти ривожланган давлатлар имконияти фундаментал илмий тадқиқотларни олиб бориш, асосий тармоқларни ривожлантириш асосида аҳолини истеъмол товарларга бўлган ўсиб бораётган талабини қондиришга қаратилган бўлса, ривожланаётган давлатларни эътибори асосан мавжуд ресурслардан тўлароқ фойдаланишга қаратилиб келинмоқда ва уларнинг ривожланиш суръатлари шу ресурсларни янги, илғор технология асосида пировард маҳсулот ишлаб чиқариб дунё бозорида салоҳиятини кўтаришга боғлиқдир. Таянч иборалари: Аҳолини иш билан бандлиги, ишчи, янги иш жойлари, меҳнат фаоллиги, боқимандалик, ишсизлик даражаси, бандлик даражаси, нодавлат соҳа, меҳнатга лаёқатли аҳоли, иш ҳақи даражаси, тадбиркорлик, ижтимоий соҳа, бизнес-инкубатор.

Назорат учун саволлар:

1. Ўзбекистонда меҳнат бозорининг хусусиятлари нималардан иборат?
2. Меҳнат бозоридаги муаммоларни ечишда ижтимоий соҳаларнинг роли қандай?
3. Республикада меҳнат фаоллигини ривожлантириш йўналишлари қандай?
4. Меҳнат бозоридаги талаб ва таклиф ўртасидаги мувозанат.
5. Аҳолини иш билан таъминлашда тадбиркорликни аҳамияти.
6. Ўзбекистон Республикасида меҳнат бозорини такомиллаштириш масаласида микрофирмалар ва кичик корхоналарни ривожлантириш зарурияти қандай?
7. Аҳолини иш билан бандлигини таъминлашда чет эл тажрибаси.
8. Аҳолини иш билан бандлигини таъминлашда МДХ мамлакатларини тажрибаси.

Тавсия этилган адабиётлар.

1. Ўзбекистон Республикаси «Аҳолини иш билан таъминлаш тўғрисида»ги қонуни. Халқ сўзи, 1998 йил, 2 март.
2. «Микрофирмалар ва кичик корхоналарни ривожлантиришини рағбатлантириш борасидаги қўшимча чора – тадбирлар тўғрисида» Ўзбекистон Республикаси Президенти Фармони. Халқ сўзи, 2005 йил, 21 июнь.
3. «Тадбиркорлик субъектларини ҳукукий ҳимоя қилиш тизимини янада такомиллаштириш тадбирлари тўғрисида» Ўзбекистон Республикаси Президенти фармони. Халқ сўзи, 2005 йил, 16 июнь.
4. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримовнинг Олий Мажлис Қонунчиллик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маърузаси «Бизнинг бош мақсадимиз – жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир» Халқ сўзи 2005 йил, 29 январь.
5. Гулямов С.С Убайдуллава Р.А., Ахмедов Э. Мустақил Ўзбекистон Т.: Тошкент ислом университети., 2003 й.
6. Ишмухамедов А.Э., Каланова М.З. «Ижтимоий соҳа иқтисодиёти» Маърузалар матни Т.: ТДИУ, 2005.
7. Садтиков З. Ўзбекистон ҳудудларида қўшма корхоналарни ривожлантириш йўллари. Т.:ТДИУ, Магистрлик диссертацияси, 2005 йил.
8. Тухлиев Н. Кременцова А. Ўзбекистон Республикаси энциклопедия маълумот Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2002
9. Ефимова М.Р., Багнова С.Г. «Социальная статистика» М.: Финансў и статистика, 2005.

10. Узаков Ф.Ф. Ўзбекистонда минтакавий иқтисодий ривожлантириш муаммолари. Т., ТДИУ, Магисторлик диссертацияси, 2005 йил.
11. Холмуминов Ш.Р. Кадрлар маркетинги Маърузалар матни. Т.: ТДИУ, 2005 йил.

Тавсия этиладиган адабиётлар рўйхати

1.Ўзбекистон Республикаси Қонунлари.

- 1.Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Тошкент «Ўзбекистон» 2003.
- 2.Ўзбекистон Республикасининг «Фуқороларнинг жамғариб бориладиган пенсия таъминоти тўғрисида»ги Қонуни қабул қилинганлиги муносабати билан Ўзбекистон Республикасининг айрим қонун ҳужжатларига ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш ҳақида. – «Халқ сўзи», 2005 й., 23 сентябрь.
- 3.Ўзбекистон Республикаси «Аҳолини иш билан таъминлаш тўғрисида»ги қонуни. Халқ сўзи, 1998 йил, 2 март.
- 4.Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисидаги қонуни» - Т.: Ўзбекистон, 1997 йил.
- 5.«Ўзбекистон Республикаси фуқароларини соғлиқни сақлаш» тўғрисидаги қонуни. Халқ сўзи, 1996 йил, 18 ноябрь.
- 6.«Ўзбекистон Республикаси пенсия таъминоти тўғрисида»ги қонуни. Халқ сўзи, 1993 йил, 14 сентябрь

2.Ўзбекистон Республикаси Президенти Фармонлари ва Қарорлари.

- 7.Ўзбекистон Республикаси Президентининг «2005 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш яқунлари ва 2006 йилда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим устувор йўналишлари тўғрисида»ги қарори. – «Халқ сўзи», 2006й., 15 февраль.
- 8.«Тадбиркорлик субъектларини ҳуқуқий ҳимоя қилиш тизимини янада такомиллаштириш тадбирлари тўғрисида» Ўзбекистон Республикаси Президенти фармони. Халқ сўзи, 2005 йил, 16 июнь.
- 9.Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарори «Уй-жой мулкдорлари ширкатлари фаолиятини такомиллаштириш борасидаги қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида» Тошкент окшоми, 2005 йил, 14 февраль.
- 10.Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ипотека кредит беришни қўллаб - қувватлаш жамғармаси фаолиятини ташкил қилиш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарори. – «Халқ сўзи», 2005й., 6 май.
- 11.«Микрофирмалар ва кичик корхоналарни ривожлантиришини рағбатлантириш борасидаги қўшимча чора – тадбирлар тўғрисида» Ўзбекистон Республикаси Президенти Фармони. Халқ сўзи, 2003 йил, 21июнь.
- 12.Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Турар жой мулкдорлари ширкатлари фаолиятини ривожлантиришнинг қўшимча чора-тадбирлари тўғрисида» Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2002 йил 26 февралдаги ПФ – 3038 – сон Фармони
- 13.Ўзбекистон Республикаси Президенти Фармони «Коммунал хизматлар соҳасида иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг Янги босқичи тўғрисида» 17.04.2002 й. № УП-2832
- 14.«Коммунал хизмат кўрсатиш соҳасидаги иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг Янги босқичи тўғрисида» Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2001 йил 17 апрелдаги ПФ-2832 – сон Фармони.

3.Ўзбекистон Республикаси Президенти асарлари.

15. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг 10 февраль куни Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги нутқи «Эришилган ютуқларни мустаҳкамлаб, Янги марралар сари изчил ҳаракат қилишимиз лозим. Халқ сўзи, 2006 йил, 11 феврал.

16. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримовнинг Олий Мажлис Қонунчиллик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маърузаси «Бизнинг бош мақсадимиз – жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир» Халқ сўзи 2005 йил, 29 январь.

17. Каримов И.А. «Эришилган марраларимизни мустаҳкамлаб, ислоҳотлар йўлларини излаб бориш - асосий вазифа» Халқ сўзи 2004й. 10 феврал.

18. Каримов И.А. Биз танлаган демократик тараққиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли. Халқ сўзи. 2003 й., 25 апрел. № 88.

19. Каримов И.А. Маъмурий ислоҳотларга бағишланган вазирлар маҳкамасининг 2003 йил 18 июлидаги мажлисидаги чиқиши. Халқ сўзи 2003й. 19 июль

4. Ўзбекистон Республикаси Молия Вазирлигининг Қарори

20. «Тиббиёт муассасаларини моддий рағбатлантириш ва ривожлантириш жам-ғармаси тўғрисида низомни тасдиқлаш ҳақида» Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақдаш вазирлиги, Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги, Молия вазирлигининг 2005 йил 31 декабрдаги 06-3/436, 5083, 107-сон Қарори. (Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан 2006 йил 14 январда 1537-сон

5. Дарсликлар

21. Игнатов В.Г., Батурин Л.А., Бутов В.И. Экономика социальной сферѹ. Ростов на Дону, 2004.

22. Данилов А.С., Юлдашев З.А. «Национальная экономика» Москва, 2003.

23. Ефимова М.Р., Багнова С.Г. «Социальная статистика» М.: Финансѹ и статистика, 2003.

6. Ўқув қулланмалар

24. Ишмухамедов А.Э., Каланова М.З. «Ижтимоий соҳа иқтисодиёти» Маърузалар матни Т.: ТДИУ, 2005.

25. Ефимова М.Р., Менеджмент в туристическом бизнесе: учеб. Пособ. –М.: КНО –РУС, 2005. -192с.

26. Жукова М.А. Менеджмент в туристическом бизнесе: учеб. пособие – М.: КНО - РУС, 2005 -192 стр.

27. Филипповский Е.Е. Шмарова Л.В. Экономика и организация гостиничного хозяйства. – М.: ФиС, 2005 – 176 стр.

28. Современная социальная политика: между планом и рўнком. Учебное пособие. М. фирма Гардарика 2004.

7. Илмий монографиялар, мақолалар ва бошқа асарлар.

29. Бекмуратов А.Ш. ва бошқалар Ўзбекистон иқтисодиётни либераллаштириш йўлларида. 1-қисм. Макроиқтисодий сиёсат ва иқтисодий ислоҳотлар. – Т.: ТДИУ, 2005.

30. Асаев Т.Ш. Управление социальнўм развитием М.: изд. МГУ, 2004.

31. Гуляев В.Г. Туризм: Экономика и социальное развитие. –М.: ФиС, 2004. -272ст

32. Гулямов С.С. Убайдуллава Р.А., Ахмедов Э. Мустақил Ўзбекистон Т.: Тошкент ислом университети., 2003 й.

33. Гулямов С.С. Куч билим ва тафаккурда Т.: 2002 .
34. Каланова М.З, Ражабов К., Саидвалиева А.Б., Ўзбекистон республикасида таълим тизимини ислох этиш ва ривожлантириш. Миллий иқтисодиёт тармоқларини ислох қлиш ва барқарор ривожланиш муаммолари мавсусидаги илмий амалий анжуман маъруза тезислари. Т: ТДИУ. 2005, 175-177 бетлар.
35. Каланова М.З, Ҳабибуллаев К. «Чиқиндиларни қайта ишлаш соҳасидаги чет эл тажрибалари». Минтака табиий ресурсларидан фойдаланишнинг бозор механизми ва уни такомиллаштириш муаммолари мавзусидаги илмий амалий анжуман маъруза тезислари . Т: ТДИУ, 2005, 97-99 бетлар.
36. Каланова М.З, Муяссаров Ш. Некоторое аспекты развития негосударственных некоммерческих организаций в Узбекистане. Шестнадцатые Международные Плехановские чтения. Тезисы доклада. М.: 2003, 163-165 стр.

8. Докторлик, номзодлик ва магистрлик диссертациялари

Ўзбекистонда химоя қилинган

37. Содиков З. Ўзбекистон ҳудудларида қўшма корхоналарни ривожлантириш йўллари. Т.: ТДИУ, Магистрлик диссертацияси, 2005 йил.
38. Аскарлова М.Т. «Развитие системы страхования в обеспечении экономического роста в условиях рыночных преобразований в Республике Узбекистан». Автореферат кандидатской диссертации. Ташкент, 2003.

Россия федерациясида химоя қилинган

39. ШUTOVA Л.А. Разработка методов повoшения эффективности функционирования муниципального хозяйства: Автореферат канд. экон. наук. 08.00.058М.: 2004.
40. Шишкина А.И. предприятие питания как специфический субъект инвестиционной деятельности. Автореферат на соискание ученой степени к.э.н. –М.: 2003г.

9. Статистик маълумотлар тўпламлари

38. Экономика Узбекистана // Аналитический обзор за 2004. 2005. №8
39. Экономика Узбекистана // Аналитический обзор за 1 кв. 2004. №5
40. Инсон тараққиёти тўғрисида маъруза, Ўзбекистон, 2004.
41. Узбекистан в цифрах за 2003г. Стат.сб. Ташкент, 2004.

10. Интернет сайтлари

42. www.economyta-culty.uz. – Экономика Узбекистана
43. Новости Узбекистана – www.uzreport.com
44. Информация, инновации, инвестиции – 2005 – <http://www.informika.ru/text/exhibit/papers/2005/rc11-3doc>
45. [www.Review.uz/home/azticle.asp?mq62Rio\)k177](http://www.Review.uz/home/azticle.asp?mq62Rio)k177) – Городское хозяйство
46. www.Biblio.rk/encazar/humanitarian/cicle.htm - Муниципальный менеджмент
47. www.vqi.freenet.ru/drudy/dratisviko.htm - Муниципальная экономика и менеджмент.
48. www.Yabloko.ru/themes/belorus/belfrus-25.html – Информация
49. www.uz.infokom.ur. – Информация статистика
50. www.gorogl.gomel.bu. - Жилищно-коммунальное хозяйство
51. www.eco77.ru. – Экономика, статистика
52. www.list.angelsk.ru. - Городское хозяйство
53. www.prime-taass.ru. – Городская собственность
54. www.bearingpoint.ru – Экономическая информация
55. www.ceep.uz - Информация
56. www.5ballov.ru – Информация

57. www.gov.uz – Республика Узбекистан
58. www.city.yar.ru/home/government/municipality/delegates.html/ - Городское управление
59. www.kreml.org/opinions/104376126-73k/ - Городское хозяйство
60. www.academout.ru/referates/14/-26k/ - Реферат
61. www.inf.tsu.ru/webDesign/finf2.nsf/structurl/science_informatics-74k – Городское управление
62. www.yabloko.ru/Themes/SG/Books/intro.html-55k/ - Информация
63. www.eup.ru/catalog/57-0.asp-21k – Каталог

11. Битирув малакавий ишлари

64. Нормуратова Н. Ўзбекистоннинг макроиктисодий кўрсаткичларни таҳлил қилиш ва истиқболлари. Битирув малакавий иши. Т.: ТДИУ, 2005 йил.
65. Эшназарова Н.Н. Аҳолини Ижтимоий ҳимоя қилишни тартибга солиш. Битирув малакавий иши. Т.: ТДИУ, 2005 йил.
66. Асроров М.А. Иқтисодий ўсиш омиллари ва улардан фойдаланиш самарадорлиги. Битирув малакавий иши. Тошкент, ТДИУ, 2004 йил.
67. Мейрбекова М.Е. Социальная защита населения в Республике Узбекистан. Вўпуская квалификационная работа. Т.: ТГЭУ, 2004 год.

Қисқача лугат

Адреслилик (targeting) Сиёсатни аҳолининг маълум бир грухига йўналтирилганлиги. Адреслилик самарадорлиги икки хил аспектда қаралади. Булар: а) горизонтал самарадорлик, яъни ушбу сиёсат кимга мўлжалланган бўлса, ўшаларни тўлиқ қамраб олиши (ҳеч қандай қолдириб қетишларга йўл қўймаслик) ва б) вертикал самарадорлик, яъни тизимнинг фақат маълум бир гуруҳ аҳолини қамраб олиш қобилиятидир (ушбу ёрдам берилиши тугилмаган гуруҳга ўтиб қетишига йўл қўймаслик).

Актуар тўловлар (Actuarial benefits) Маълум бир ёшга етганда кишининг касаллигини ва ўлимига олиб келадиган ҳодисалардан, касалланиши ва ўлимига олиб келадиган ҳодисалардан, касаллик ва қариликдан суғурталаниш. Агар тўловлар актуар бўлса, у ҳолда инсонлар авалги бадалларига тенг миқдордаги тўловларни олишади.

Аннуитет (Annuity) Х пул бирлигини ташкил этувчи даромадларни ҳар йили умр давомида тўлаш; бу нарса, кўп ҳолларда, пенсияга чиққандаги бирматалик (паушаль) тўлов ўрнига амалга оширилади.

Барқарорлаштириш (Stabilization) Инфляцияни ушлаб туриш мақсадида, пул-кредит ва бюджет-солиқ сиёсати воситаларидан, пул массаси ўсишини чегаралаш ҳамда давлат бюджети даромадлари ва харажатлари ўртасида мувозанатга эришишда фойдаланишдир.

Бирдамлик (умумий) пенсион тизими (Pay-as-you-go) Жамғаришга асосланган пенсион тизимдан фарқли равишда, бу тизимда пенсиялар жорий даромаддан тўланади.

Бандликка кўмаклашиш суғуртаси. Давлат ижтимоий суғурта тизимига қиради ва қуйидагидан иборат:

- суғурталанувчи - иш берувчи ва ишчи;
- мажбурий тўловлар - иш ҳақи фондидан 1,5 фоиз;
- суғурталовчи - бандликка кўмаклашиш фонди;
- тўлов турлари - ишсизлик бўйича нафақалар ва бандликка кўмаклашиш билан боғлиқ харажатлар.

Бандликка кўмаклашиш фонди ресурсларидан 2000 йил фойдаланиш тузилмаси: (2000 йил)-100)

- ишсизларни тайёрлаш ва қайта тайёрлаш -(2,9)

- жамоат ишларини маблағ билан таъминлаш - (-1,0)
- ишсизлик бўйича нафақа тўлаш -(6,5)
- муддатдан илгари пенсия тўлаш - (2,7)
- меҳнат бўйича органларни таъминлаш - (13,6)
- иш жойларини яратиш - (35,9)
- уй-жой қурилишини ривожлантириш - (2,9)
- «Бизнес-фондга» маблағ ажратиш (4,9)
- иш ўринлари учун ажратилган маблағларни қайтиши (5,7)
- маблағни депозитда тиклаш (18,7)
- бошқа харажатлар (5,2).

Бозор иқтисодиётининг ижтимоий йўналишда бўлишлиги инсон манфаатидан, унинг фаровонлигини таъминлашдан келиб чиқади. Бозор тизимида иқтисодий танлов тамойили асосида даромадларидаги тафавут мавжуд бўлиб, у турмуш даражасига таъсир этади.

Бозор ноқобиллиги (мувоффақиятсизлиги) (Market failure) Иқтисодиётдаги техник атама бўлиб, у шундай ҳолатни тавсифлайдики, бунда хусусий бозорлар объектив сабабларга кўра ё хизматларни самарасиз ишлаб чиқаради ёки умуман ишлаб чиқаришга қодир эмас. Бозор самарадорлиги бир қанча омилларга боғлиқ. Булар қуйидалилар: рақобатнинг мавжудлиги, сотувчи ва истеъмолчи бозор ҳақида тўлиқ маълумотга эга эканлиги. Агар ушбу омиллардан бирортаси бўлмаса, бу нарса бозор ноқобиллигига олиб келиши мумкин. Ижтимоий тармоқда бозор ноқобиллигига асосий мисол сифатида хусусий бозорда ишсизликдан, даромадни инфляциядан, муҳим тиббий хатарлардан суғурталаш имкони йўқлигини келтириш мумкин.

Бюджет-солиқ сиёсати (Fiscal policy) Давлат харажатлари даражаси ҳамда давлат харажатлари ва солиқ ўртасидаги балансни таъминлаш билан боғлиқ бўлган сиёсатдир. Давлат ўз фаолиятини а) солиқ солиш, б) облигацияларни сотиш, ва с) пул массасини кўпайтириш орқали молиялаштириш мумкин. Агар давлат харажатлари солиқ тушумлари миқдоридан ошиб кетса, у ҳолда юзага келган бюджет дефицити ё давлат облигацияларини сотиш орқали (бу имконият Марказий ва Шарқий Европа мамлакатларида чегараланган) ёки пул массасини ошириш орқали молиялаштирилади. Шундай қилиб бюджет дефицити мамлакатдаги умумий инфляцион босимга ўз ҳиссасини қўшади.

қаранг. Пул-кредит сиёсати (Monetary policy).

Давлат трансфертлари (Public transfers). Давлат (бюджет) маблағларидан молиялаштириладиган трансфертлар.

Даромадларни силлиқлаш (Public smothing) Даромадларни силлиқлашдан мақсад ҳаётнинг турли давларида даромаднинг қайта тақсимланиши амалий жиҳатдан осонлаштириш. Масалан, даромади юқори бўлган ўрта ёшдан, ёшлик (даромади паст ва оила олдидаги маъсулияти юқори бўлган даврда) ва пенсия даври фойдасига тақсимлаш. Болалар нафақаси ва қарилик пенсиялари (тақсимлаш) силлиқлашнинг муҳим воситалари ҳисобланади.

Даромадлар трансферти (Income transfers)

қаранг. Пулли тўловлар.

Декретга чиқиш (Maternity leave) Кўпгина мамлакатларда аёл-ишчи хомиладорликнинг охириг ойларида ва бола туғилгандан кейинги дастлабки давларда ўзининг аввалги иш ҳақи миқдорини (асосий қисмини) сақлаб қолган ҳолда уйда қолиш ҳуқуқига эга.

Жамғаришга асосланган пенсия тизими (Funded pensions) Бу тизимда пенсия жамғарма фондларда тўпланади (пенсион тўловлар дастури «авлод бирдамлиги» дан фарқ қилади (pay as you go))

Ижтимоий ёрдам дастури (Social welfare programs)

қаранг. Ижтимоий ёрдам нафақалари.

Ижтимоий ёрдам нафақалари (Social assistance benefits) ёки ижтимоий ёрдам (welfare) Одатда умумий солиқ тушумларидан молиялаштирилади ва ёрдамга мухтож кишиларга уларнинг даромадини ёки моддий аҳволини баҳолаш асосида кам таъминланган нафақаси шаклида тўланади.

Ижтимоий ёрдам тизими (Social safety net). У топ маънода камбағалликка қарши кураш мақсадида тўланадиган пулли нафақалар тизимидир. Кенг маънода эса, кам таъминланганларга йўналтирилган барча турдаги ижтимоий ҳаражатларни қамраб олади.

Ижтимоий суғурта (Social insurance) Мажбурий бадаллар асосида давлат томонидан ташкил этиладиган пулли нафақалар тизимидир. Ушбу нафақаларнинг асосий турларига қуйидагилар киради: ишсизлик нафақаси, меҳнатга қобилиятсизлик нафақаси, хомиладорлик ва туғганлик учун нафақалар, ёшга доир, ногиронлик ва боқувчисини йўқотганлик учун пенсиялар.

Ижтимоий сектор (Social sectors) Йиғма термин бўлиб, у бундлик ва ишсизлик, фаравонликни таъминлаш, соғлиқни сақлаш, таълим ва ўқитиш соҳаларидаги сиёсий ва дастурларни қамраб олади.

Ижтимоий ҳимоя (Social security/ protection)

қаранг. Пулли нафақалар ва натурал нафақалар.

Ижтимоий иш (Social work) Ўзини ўзи ғамхўрлик қила олмайдиган инсонларни ва оилаларни, хусусан, заиф қарияларни, ногиронларни ва рухий касалланганларни ўзига хос равишда парвариш қилишдир.

Ижтимоий ҳимояланиш. Ривожланган бозор иқтисодиёти, ижтимоий йўналиш хусусиятига эга бўлиб, аралаш иқтисодиёт шароитида ўз механизмлари туфайли оммавий фаравонликни таъминлаш мумкин. Лекин, айтилиши мумкин, ишсизлик ва аҳоли даромади табақаланиш жараёни ҳам тақозо этади. Булар эса аҳолининг ижтимоий ҳимояланишини талаб этади.

Ижтимоий ёрдамга мухтожлар. Жамиятда ишга яроқсиз, ногиронлар, қариялар, кўп болалик оилалар мавжудки, улар доимо ёрдамга мухтождирлар. Уларни ижтимоий ҳимоялаш давлатнинг вазифаси бўлиб ҳисобланади.

Ижтимоий ҳимоялаш аҳолини ижтимоий ҳимоялаш даромадларни қайта тақсимлаш йўли билан амалга оширилиб, асосан давлат бюджети ҳисобига бажарилади.

Ижтимоий муҳофаза аҳолининг даромади билан боғлиқ бўлган ижтимоий муҳофазанинг энг инсонпарварлик хусусияти шуки, у инсоннинг иқтисодий эркинлиги, иқтисодий ва жисмоний ҳаёти билан боғлиқдир. Бу эса инсон учун энг муҳим масаладир. Бу масалани тўғри хал қилиш давлат етуклик даражасидан далолат беради.

Ижтимоий фонд Мамлакат миллий даромадини маълум ижтимоий мақсадлар учун қайта тақсимлаш ва фойдаланиш шаклидир.

Ижтимоий фондлар Аҳолининг бир қатор ижтимоий эҳтиёжларини қондириш ва конституцион ҳуқуқларини амалга ошириш учун мўлжалланган пул маблағлари фондларидир.

Ижтимоий фондларнинг хусусиятлари:

- даромад манбаларининг аниқ белгиланганлиги;
- маблағларнинг қатъий мақсадли ишлатилиши;
- маблағларнинг шаклланиши ва ишлатилиши;
- муддатларнинг мос келмаслиги.
- мустақил молия-кредит ташкилоти.
- бюджетдан ташқари.

Ижтимоий фондларнинг шаклланиш манбалари:

- махсус солиқлар ва йиғимлар;
- федерал солиқлар ва йиғимлар;
- федерал, ҳудудий ва маҳаллий бюджетлар;
- махсус заёмлар;
- ихтиёрий тушумлар;
- тадбиркорлик фаолияти.

Ижтимоий фондларнинг сарфлари:

- давлат пенсия таъминотида;
- бандлик соҳасини қўллаб-қувватлашга;
- меҳнат қобилиятини йўқотганда қўллаб қувватлашга;
- хомиладор ва бола туғилганлик учун таътил вақтидаги қўллаб-қувватлашга;
- санатория-курорт хизматлари кўрсатиш;
- бепул медицина хизматини кўрсатишга.

Ижтимоий фондларни гуруҳлаш. Амал қилиш муддатига кўра: доимий ва вақтинча фондлар. Тегишлигига кўра: давлат, давлатлараро ва маҳаллий фондлар.

Ижтимоий фондларнинг мақсади ва мўлжалланишига кўра бўлиниши:

- инсон капиталининг инвестициялаш вазифасини бажарувчи фондлар («Умид», «Устоз», «Улуғбек» ва бошқалар);
- аҳоли соғлиғини сақлаш фондлари («Соғлом авлод учун», Болалар ва бошқалар);
- ижтимоий суғурта фондлари (Пенсия фонди; Бандликка кўмаклашиш фонди ва бошқалар);
- Аҳоли маълум қатламларини ижтимоий ҳимоялашга мўлжалланган фондлар («Нуроний», «Камолот» ва бошқалар);
- Экологик фондлар («Орол», «Экосан» ва бошқалар);
- маданият ва кадрларни сақлашга мўлжалланган фондлар («Олтин мерос», «Наврўз» ва бошқалар).

Ижтимоий суғурта фонди маблағларининг шаклланиш манбалари:

- корхона ва ташкилотларнинг суғурта бадаллари;
- давлат бюджетдаги маблағлари (дотация шаклида).
- санатория ва дам олиш уйларида йўланмаларни тўлаш.
- бошқа тўловлар.

Ижтимоий суғурта. Ўзбекистон Республикаси давлат ижтимоий нафақа суғуртаси тизими:

суғурталанувчилар - ишчи, иш берувчилар;

мажбурий тўловлар миқдори - 34% иш ҳақи фондидан ва 1% иш ҳақидан;

суғурталовчи - ижтимоий суғурта фонди;

тўлов турлари - пенсия, вақтинчалик меҳнат қобилиятини йўқотиш ва хомиладорлик бўйича нафақалар, бола туғилиши билан боғлиқ харажатлар.

Инсон (меҳнат) ресурсларини ривожлантириш (Human resources) Иш билан бандлик ва ишсизлик, даромад билан таъминланиш, таълим ва ўқитиш ҳамда соғлиқни сақлаш билан боғлиқ бўлган дастурлар ва ёндошувлардир. Ушбу соҳаларнинг ҳаммаси биргаликда «ижтимоий сектор» деб аталади.

Инсон салоҳияти (Human capital) Инсонда мужассамлашган кўникма ва белгилар бўлиб, у қисман инсоннинг таълим маълумоти натижаси ҳисобланади.

Истеъмол субсидияси (Consumer subsidy)

қаранг. Баҳо (Нарх) субсидияси (Price subsidy).

Ишсизлик. Бозор иқтисодиёти тараққиётига ишсизлик хос бўлиб, у уч хил кўринишда намоён бўлади: фракцион, структуравий ва циклик ишсизликлардир. Булар нормал иқтисодий ҳаракат маҳсулотидир.

Ишсизлик олдини олиш. Ва бу соҳада ижтимоий сиёсатни амалга оширишда давлат асосий роль ўйнайди.

Ишсизлик нафақаси (Unemployment benefits). Ишни йўқотган шахсларга пул шаклида бериладиган нафақалар. Бундай нафақаларнинг берилиши ишсизнинг янги бўш иш жойларини қидиришга фаол киришиши кўзда тутилган.

Ишсизлик ҳақи билан боғлиқ нафақалар (Earning related benefits) Аввалги иш ҳақида фоизлар кўринишидаги нафақалар; иш ҳақиси юқори бўлган шахслар юқори миқдордаги нафақани олишади.

Иқтисодий ҳамкорлик ва ривожланиш ташкилоти (Organization for Economic Corporation and Development) Бу ташкилотга бир қанча мамлакатлар аъзо бўлишган. Бу мамлакатларга: Австралия, Австрия, АҚШ, Белгия, Канада, Дания, Финландия, Франция, Германия, Греция, Исландия, Ирландия, Италия, Япония, Люксембург, Португалия, Испания, Швеция, Швецария, Туркия, Буюк Британия киради.

Камбағаллик билан курашиш (Poverty relief) Ўтиш даври бошларида пулли тўловларни амалга ошириш шаклида намоён бўлади. Камбағаллик билан курашиш жараёнида ё ҳаммани камбағаллик чизигидан «юқорига тортиш» орқали камбағаллик йўқ қилинади ёки даромадни ошириш ҳисобига, чизикдан паст турганларнинг аҳолини яхшилашга ҳаракат қилинади. Лекин иккинчи ҳолда камбағаллик ўртасидаги фарқ йўқ қилинмайди.

Камбағаллик лаги (Poverty gap) Бу камбағалликнинг умумий кўрсаткичи бўлиб, у орқали одамлар жами бўлиб, камбағалликдан қанча миқдордаги маблағга орқада қолиши аниқланади, яъни шу нарсани кўрсатадики, жами аҳоли даромадларини камбағалликнинг маълум бир чегарасига кўтарувчи дастур қанчага тушади.

«Камбағаллик қопқони» (Poverty trap) Бу шундай ҳолатки, оила ёки шахснинг қўшимча бир доллар ишлаб топиши натижасида, нафақалари бир доллар ёки ундан кўп миқдорга камаяди. Чунки бу нафақалар уларнинг даромадларини баҳолаш асосида белгиланади. Бу эса ушбу оила ёки шахснинг абсолют ҳолатини ёмонлаштиради.

«Камбағалларнинг сони» (Headcount) Камбағаллик кўрсаткичи бўлиб, у белгиланган камбағаллик чегарасидан (чизигидан) даромади паст бўлган одамларнинг сонини кўрсатади; бошқача қилиб айтганда, бу ерда қанча одам камбағалҳисобланиши аниқланади, бу эса даромади белгиланган камбағаллик «чизигидан» қанчага фарқланишини кўрсатувчи «камбағаллик лаги»сидан фарқ қилади.

«Клейма» («Тамға») самараси (Stigma) Муносиб даромад манбалари (иш ҳақи, суғурта нафақаси)дан эмас, балки нафақа (одатда, даромадни баҳолаш асосида ҳисобланадиган) ҳисобига яшаётганидан уялаётган одамнинг эмоционал таъсири (реакцияси).

Мажоритар тизим (First-past-the-past) Бу шундай сайлов тизимидирки, бунда ғолиб бўлиб парламент округида ўз рақибидан кўпроқ овоз олган номзод ҳисобланади. Бу тизим пропорционал вакиллик тизимига қарама-қаршидир (Proportional representation). Мажоритар тизим АҚШ ва Буюк Британияда, мос равишда Конгресс ёки парламентга сайловлар ўтказилганда қўлланилади.

Макроиқтисодий самарадорлик (Macroeconomic efficiency) Миллий ресурсларнинг бир томондан, харажатлар ва меҳнат ресурслари ўртасида ҳамда иккинчи томондан, физик объектларга инвестициялар ва истъмол ўртасида самарали тақсимланишидир; макроиқтисодий самарадорликка эришиш жараёнида, масалан, соғлиқни сақлашга сарфланадиган харажатларнинг ЯММдаги керакли улушини аниқлаш каби саволларга жавоб қидирилади.

қаранг. Макроиқтисодий самарадорлик.

Меҳнат таклифини салбий рағбатлантириш (Labor supply discentives) Ишламаслик ёки кам ишлашни рағбатлантириш. Фараз қилайлик, инсон узоқроқ

ишлаш ва қўшимча 10 доллар ишлаб топиш имкониятига эга бўлсин. У ҳолда у солиқ тифатида қўшимча 6 доллар тўлаши керак. Солиқларнинг бундай юқорилиги сабабли инсон кўпроқ ишлашни хохламаслиги мумкин. Бу ҳолатда юқори миқдорда солиққа тортиш меҳнат таклифини салбий рағбатлантиради.

қаранг: Эконометрика.

Меҳнатга қобилиятсизлик ва касаллик учун нафақа (Sickness benefits) Ўтқир касалликлар ва шикастланишлар натижасида даромадидан маҳрум бўлган шахсларга тўловдир.

Макроиктисодий самарадорлик (Macroeconomic efficiency) Бир тармоқ ичида ресурсларнинг тақсимланишини, масалан, соғлиқни сақлаш тармоғида тиббий хизматларнинг турлари бўйича, маорифда таълим бериш, ўқитиш ва қайта ўқитиш турлари бўйича харажатларнинг тақсимланиши кўриб чиқади.

Нарх (баҳо)субсидияси (Price subsidy) Сотиб олинаётган товар ёки хизматнинг баҳосини тушуриш - оила ҳаёт даражасини кўтариш йўлларида бири, иккинчи йўл - бу оила даромадини кўпайтириш ҳисобланади (даромад трансфертлари орқали) Пулли трансфертларнинг нарх субсидияларидан афзаллиги икки хил далилга асосланган: а) пулли трансфертларни адреслигини таъминлаш осон; б) умуман олганда пулли трансфертлар самарадорликни камайтирувчи омилларни нарх субсидияларига нисбатан камроқ яратади.

Натурал нафақалар (In-Kind benefits) Аҳолига соғлиқни сақлаш, таълим ижтимоий хизмат ва шу каби хизматларни бепул кўрсатиш.

Нафақа миқдорини қайта ҳисоблаш (Up rating) Нафақа миқдорини кўпайтириш томонга тўғирлашлар киритиш жараёни бўлиб, у иш ҳақи миқдорининг ёки нарх даражасининг ўзгаришига асосланган. ғарбда одатда, бундай қайта ҳисоблашлар ҳар йили амалга оширилади; нафақа миқдорини тез-тез қайта кўриб чиқишга бўлган интилиш Марказий ва Шарқий Европада юқори инфляция даражаси даврида кузатилади.

Нодавлат тижорат ташкилотлари (Nogovernmental organization) Давлатнинг вазифаларига ўхшаш вазифаларни бажарувчи ташкилотлар, масалан, кизил хоч, хайрия ташкилотлари ва нотижорат тиббий ташкилотларни бўлиб, улар нисбатан самарали ҳисобланади. Улар мустақил равишда ўз фаолият йўналишларини ўзгартира олишмайди, фойдасини эса фақат ривожланиш мақсадларида ишлатишади.

Оила нафақаси (Бола учун нафақа) (Family allowance) Ушбу нафақа тури ҳар ой тўланиб, одатда у солиққа тортилмайди ва даромадларнинг миқдорида киритилмайди. Ушбу нафақа тури бола маълум бир ёшга тўлгунча тўланади.

Пропорционал вакиллик (Proportional representation) Бу шундай сайлов тизимидирки, сиёсий партиялар уларга берилган овозлар сонига пропорционал миқдорда парламентдаги жойларга эга бўлишади. (Можоритор тизимдан фарқли равишда) Соф рўйхат тизимида партия парламентдаги барча аралаш тизим қўлланилиши мумкин. Шу билан бирга аралаш тизим қўлланилиши мумкин. Бунда партия жойларининг бир қисмини мажоритал тамойил асосида, иккинчи қисмини рўйхат тизими асосида олишади. Бунга мисол бўлиб Германияда ўтказиладиган сайловлар бўла олади.

Пулли нафақалар (Cash benefits) Аҳоли даромадларини пул шаклида таъминлаш бўлиб, у «натура» кўринишидаги нафақаларга қарама-қарши ҳисобланади, масалан, бепул (хизмат) тиббий хизмат кўрсатишдан. Пулли нафақалар тўловлар, ижтимоий суғурта тўловлари ва ижтимоий ёрдам сифатида намоён бўлади. Пулли ва «натура» кўринишидаги нафақалар биргаликда ижтимоий ҳимоя тизимини ташкил этади.

Пул кредит сиёсати (Monetary policy) Пул массасини назорат қилиш, кредит бериш ва фоиз ставкаларини ўргатиш билан боғлиқ сиёсатдир. Пул массасининг тез

ўсиши ва реал фоиз ставкасининг паст бўлиши (яъни бозор фоизи инфляция суръатидан паст бўлганда) инфляцион босимга олиб келиши мумкин.

қаранг: Солиқ-бюджет / фискал сиёсат.

Рағбатлантириш ва қайтар (жавобан) таъсир кўрсатиш чора-тадбирлари (Proactive and reactive measures) Масалан, ишсизлик нафақаси - бу иш жойини йўқотган шахсларга камбағалликка қарши кураш мақсадида берилади, бу қайтар (жавобан) таъсир кўрсатиш сиёсатининг элементиدير. Рағбатлантириш сиёсати эса, хусусан, ушбу шахсларни иш билан таъминлаш имкониятини оширувчи чора-тадбирларни кўзда тутди.

«Солиқ бўсағаси» (Tax threshold) Солиққа тортилмайдиган даромад миқдори. Фойдани солиққа тортиш тизимида хусусий шахсларнинг ўрнатилган минимумга тенг бўлган даромадлардан солиқ тўлашмайди.

Таркибий қайта қуриш (Restructuring) Бозорнинг нормал фаолиятини таъминлаш учун зарур бўлган қонунчиликни, доимий тузилмаларни ва бошқа институтларни (хусусан, пулли нафақаларнинг самарали тизимини) бозор тизимига паралел равишда киритиш жараёнидир.

Тирикчилик (қун кечиритиш) минимуми. (Subsistence) Бир одам ёки оиланинг тирик қилиши ҳамда соғлиғининг нормал ҳолатини таъминлаб туриш учун етарли бўлган истеъмол даражасидир.

Тирикчилик учун етарли бўлган маблағларни баҳолашга асосланган нафақалар (Mears-tested benefits) Бу нафақалар даромади белгиланган даражадан паст бўлган шахсларга тўланади. Ушбу атама «даромадни баҳолаш» ва «фаравонликни баҳолаш» тушунчаларини қамраб олади.

Универсал нафақалар (Universal benefits) Мухтожлик даражаси баҳоланмасдан, маълум бир меъзон асосида тўланадиган нафақалар. Масалан, боласи бор ҳамма оилаларга, оила даромадидан қатъий назар бериладиган «болалар» нафақаси.

Учинчи томон тўлаш натижасида юзага келадиган рағбат (Third-party payment incentives) Бу шудай ҳолатки, масалан, суғурта компанияси маълум бир шахснинг тиббий хизмати харажатларининг бир қисмини ёки ҳаммасини тўлайди; бунда эса врач ҳам, мижоз ҳам маблағларни тежашга қизиқмайди. Натижада тиббий харажатлар бошқарилмайдиган равишда ўсиб кетади.

Ягона ставкага асосланган нафақалар (Flat-rate benefits) Ўрнатилган ойлик ставкалари бўйича тўланадиган нафақалар бўлиб, (бу нафақалар кўп болали оилалар учун кўпроқ бўлиши мумкин), у олдинги даромад билан боғлиқ эмас. Шундай қилиб, бир турдаги оилалар бир хил нафақалар олишади.

Ялпи моддий маҳсулот (Gross material product) Иқтисодиётнинг моддий тармоқларида ишлаб чиқарилган товар ва хизматларнинг қиймати; бу кўрсаткич ўтиш давригача Марказий ва Шарқий Европа мамлакатлари томонидан асосий иқтисодий кўрсаткич сифатида фойдаланилган. ЯММдан фарқли равишда ялпи моддий маҳсулот иқтисодий фаолият турларининг ҳаммасини қамраб олмайди, чунки хизматларнинг айрим турлари (таълим ва маданият, соғлиқни сақлаш ва маъмурий бошқарув) унга киритилмаган.

Яширин солиқ (Implicit tax rate) Ушбу солиқ, даромадларини баҳолаш асосида нафақа олаётган оила қўшимча даромад топиш натижасида нафақадан қисман ёки тўлиқ маҳрум бўлганда юзага келади. Агар даромад бир долларга ўсганда нафақа миқдори бир долларга камайса, у ҳолда яширин солиқ ставкаси 100 фоизга тенг бўлади.

қамраб олиш кўрсаткичи (Take-up) Ушбу нафақа турини олган шахслар миқдорини уни олиш ҳуқуқига эга бўлган шахсларга нисбатини акс эттиради.

қоплаш коэффиценти (Replacement Rate) Бу кўрсаткич нафақа олиш давридаги даромад миқдорининг иш давридаги соф даромадга нисбатини ифодалайди.

Шу нарсани таъкидлаш керакки, қоплаш коэффицентининг юқори бўлиши ишламай юрган шахсни ишсиз юришини рағбатлантиради.

Даромадлар тенглигини инкор этиш. Бозор иқтисодиёти фаолият кўрсатиш, иш юритиш тенглигини ва шунга қараб даромад олиш ҳуқуқини таъминлайди. Лекин даромадлар тенглигини инкор этади.

Даромад келтириш: иш кучи, иш ҳақи ва маош сифатида, ссуда фоиз келтиради. Иш кучи эгаси айни вақтда акционер бўлса иш ҳақи ва дивидент олиши мумкин. Ер эгаси ўзи капитал сарф этиб меҳнат қилса рента, фойда ва иш ҳақи олиши мумкин.

Даромад. Ривожланган мамлакатларда даромаднинг асосий қисмини, яъни деярли 75 фоиз иш ҳақи ташкил этади ва фойда, рента, процент, дивидент кабилар 25 фоизни ташкил қилади.

Даромад даражаси. Даромад даражаси ресурсларнинг самарадорлигига боғлиқ, улар қанчалик юқори унумли бўлса, эгаларига шунча кўп даромад келтириш мумкин.

Даромад тенгсизлиги. Бозор иқтисодиётига хос, аҳоли даромади табақаланиши камбағалликнинг олди олинишини талаб этади. Бу муаммони ҳал қилиш давлат вазифаси бўлиб ҳисобланади.

Давлатнинг бюджетдан ташқари фондлари. Федерал бюджет ва унинг субъектлари бюджетдан ташқарида вужудга келтирилган пул маблағлари фондлари бўлиб, фуқароларнинг конституцион ҳуқуқларини амалга ошириш ва баъзи бир ижтимоий ва иқтисодий характердаги эҳтиёжларни қондиришга мўлжалланган.

Мамлакатда айланма молиявий ресурсларнинг чекланганлиги мақсадли фондларни паралел жамғариш ва давлат харажатларини молиялаштириш учун фойдаланишни тақозо этади.

Давлатнинг мақсадли бюджетдан ташқари моддий фондларига қуйидагилар киради:

- Ўзбекистон Республикаси Пенсия фонди;
- Ўзбекистон Республикасининг Давлат Бандликка кўмаклашиш фонди;
- Ўзбекистон Республикасининг Касаба Уюшмалари федерацияси фонди.

Давлатнинг иқтисодий фондларига қуйидагилар киради:

- Ўзбекистон Республикасини йўл фонди;
- Ўзбекистон Республикасининг Минерал хом-ашё ресурсларини тўлдириш фонди.
- Ўзбекистон Республикасининг Давлат Мулк қўмитасининг махсус счёти ва бошқалар.

Давлатнинг бюджетдан ташқари фондларини гуруҳлаш. Бюджетдан ташқари фондларни, аслида икки-катта гуруҳга ажратиш мумкин:

- ижтимоий вазифага эга фондлар пенсия фонди, мажбурий тиббий суғурта фонди, давлат бандлик фондлари, аҳолини ижтимоий қўллаб-қувватлаш умум, миллий ва ҳоказо фондлар.

- иқтисодий вазифага эга фондлар ўз йўналиши ва манбаларига кўра хилма-хил фондлар.

Давлатнинг бюджетдан ташқари фондлар афзалликлари:

Биринчидан, улар ижтимоий ва бошқа харажатларни маблағ билан таъминлашнинг қолдиқ принципларини бартараф этиш имконини беради.

Иккинчидан, давлат бюджетини енгиллаштириш имконини беради, унинг бир қисмини ўз зиммасига олиб, айни маҳалда бюджетни маблағ билан таъминлаш муаммосини ҳал қилади.

Учинчидан, улар маблағдан қатъиян мақсадли фойдаланиб, давлат сафарбар қилаётган ресурсларни кўпайтириш имконини яратади. Буни давлат бюджетига солиқлар миқдорини ошириш ҳисобига ҳам қилиш мумкин, албатта, бироқ бюджетдан

ташқари фондлар учун йиғимлар миқдори жамиятнинг аниқ манфаатлари билан боғлаб туриб оширилса бу тушунарлироқ бўлади.

Давлатнинг бюджетдан ташқари ижтимоий фондларнинг фаолиятига салбий таъсир этувчи омиллар:

- мамлакатнинг иқтисодий ривожланиш даражаси ва иқтисодий ҳолати;
- бюджетдан ташқари фондлар фаолиятини ташкил этиш тажрибасини йўқлиги;
- маблағларнинг шаклланиши ва улардан фойдаланиш устидан назорат қилиш борасидаги тажрибасизлик;
- суғурта взнослари тарифининг юқорилиги ва етарли даражада асосланмаганлиги.

Пенсия фонди маблағларидан фойдаланиш:

- ижтимоий таъминот органлари тайинланган пенсиялар;
- болаликдан ногирон, давлат пенсия таъминоти ҳуқуқига эга бўлмаган кекса ва меҳнатга лаёқатсиз фуқароларга нафақалар;
- фарзанд туғилганида бериладиган нафақалар;
- вақтинча меҳнат қобилиятини йўқотганда (хомиладорлик ва туғиш бўйича) бериладиган нафақалар;
- дафн учун нафақа;
- пенсия фонди аппаратини ушлаб туриш;
- бошқа тўловлар.

Маҳалла хайрия жамғармаси молия маблағлари:

- юридик ва жисмоний шахсларни ихтиёрий маблағлар ўтказиш (~ 95.5 фоиз);
- ўз тадбиркорлик фаолиятидан олинган даромад (~2,2);
- қуйи ташкилотлардан тўловлар (~2,3);

Сарфланиш мақсадлари:

- хайриялар (етим болалар, тиббий тарафдан зарар кўрганлар, ногирон, кам даромадли оилаларга ёрдам кўрсатиш);
- ўз тадбиркорлик фаолиятини ривожлантириш;
- бошқарув аппаратини ушлаб туриш ва қуйи ташкилотларни ривожлантириш.

—